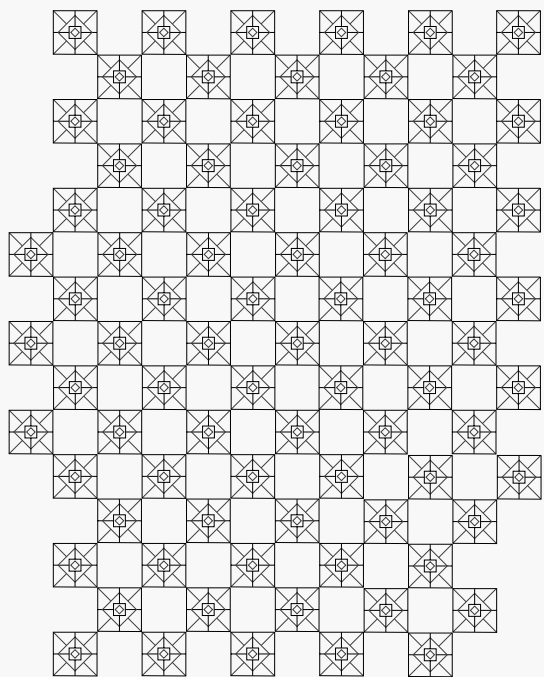

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinske in
sorodna področja*

VI/1

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinske in
sorodna področja*

Glasilo Združenja za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive

Mednarodni uredniški odbor: dr. Peter Mikša (SI) (ODGOVORNI UREDNIK),
dr. Kornelija Ajlec (SI) (glavna urednica),
dr. Maja Vehar (SI) (tehnična urednica),
Žiga Smolič (SI) (tehnični urednik),
dr. Bojan Balkovec (SI),
dr. Matija Zorn (SI),
dr. Petra Testen (SI),
dr. Božo Repe (SI),
dr. Yoshitome Kota (JP),
dr. Sanja Petrović Todosijević (SRB),
dr. Slobodan Marković (SRB),
dr. Ivan Laković (MNE).

Strokovna sodelavka: mag. Ana Marija Lamut

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji. Prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Redakcija tega zvezka je bila zaključena 31. maja 2023.

Prevodi: Furocat
Lektura: Aleksandra Repe
Naslovnica: Tjaša Krivec
Oblikovanje in oprema: Jure Stušek
Prelom in tisk: PODOBA d.o.o., Celjska cesta 7, SI-3250 Rogaška Slatina
Naklada: 100 izvodov

Cena izvoda: 20 €
Letna naročnina: 30 €

Izdaja: Združenje za promocijo kulturne
dediščine, raziskav in novih
tehnologij – Retrospektive
Slovenska cesta 9b, SI-1000 Ljubljana, Slovenija

info@retrospektive-journal.org
www.retrospektive-journal.org

ISSN: 2630-3426 (tiskana izdaja)
2670-4013 (spletna izdaja)

Kazalo vsebine

Razprave 7

Antični spomenik iz Črnomlja kot simbol fašistične ideologije 9

Ilinka Todorovski

Orel v Trbovljah (1907–1929) 39

Žiga Blaj

Upam, da se mi je posrečilo ustvariti to,
kar je potrebno, da ostane za človekom dober spomin.
Več pač ne moreš doseči v življenju!« 67

*Kratek opis življenjske poti in (plezalnega) življenja Mire Marko Debelak Deržaj
s poudarkom na plezanje v Direktni smeri v Špiku in nesreči v Triglavu
ter seznamom njenih tur*

Julija Šuligoj, Peter Mikša

Osnovnošolska berila na Primorskem v času fašizma 115

Anton Arko

Zaledje Milj v kolesju svetovne zgodovine: burna leta spreminjanja
državnih meja 137

Blaž Ermenc

Razvoj fotoreporterske službe na slovenskem
na primeru Časopisne hiše Dnevnik 181

Zgodovina in razvoj časopisne hiše Dnevnik s poudarkom na fotoreporterski službi

Monika Močnik

Nove tehnologije

255

Podatkovna in prostorska baza prikritih vojnih grobišč v spletnem okolju
ArcGIS kot pripomoček za zgodovinsko in geografsko raziskovalno delo
257

Peter Mikša, Barbara Lampič

Kontakti avtorjev

277

Retro **SPEKTIVE**

Razprave

7

Antični spomenik iz Črnomlja kot simbol fašistične ideologije

**The Roman stone monument from Črnomelj as a Symbol
of fascist ideology**

Ilinka Todorovski

IZVLEČEK

V Črnomlju so doslej odkrili dvajset starorimskih spomenikov, ki pričajo o življenju v antični naselbini na današnjem slovenskem jugovzhodu. Eden med njimi pa pripoveduje še eno zgodbo, in sicer o propadlih fašističnih sanjah o oživitvi Rimskega imperija pod Mussolinijem. To je nagrobna stela Petronija Pavlijana. Leta 1942 so jo italijanske zasedbene oblasti v Črnomlju uporabile v spominski kompoziciji z vklesano fašistično parolo *Roma Doma* (*Rim kroti*). Ko so jo po italijanski kapitulaciji leta 1943 podrli, je bila poškodovana tudi stela. Čeprav so jo odvrkli, ni bila za vedno izgubljena. Danes si jo lahko ogledamo v Belokranjskem muzeju Metlika, in sicer kot spomenik rimskega obdobja v tem delu Slovenije, medtem ko obiskovalcem njena vloga simbola fašistične ideologije ostaja prikrita.

Ključne besede:

Nagrobna stela, Petronij Pavlijan, Rimski imperij, Črnomelj, fašistični spomenik, Roma Doma, italijanska okupacija.

ABSTRACT

To date twenty Roman stone monuments have been discovered in Črnomelj. They testify about life in an antique colony in the southeast corner of today's Slovenia. One of them however tells also the story of a fallen fascist dream to rebuild the Roman Empire under Mussolini. This is the funerary stele of Petronius Paulianus. In 1942 the Italian occupying authority in Črnomelj used it for constructing stone monument with an engraved fascist slogan *Roma Doma* (*Rome Subdues*). Following Italy's capitulation in 1943, it was demolished. The stele was damaged and thrown away, but it wasn't lost. It's in display in the Bela krajina Museum in Metlika, where it's presented as a reminder of the Roman period in this part of Slovenia. However, it's role as a symbol of fascist ideology during the World War II, to visitors remains unknown.

Keywords:

Funerary stele, Petronius Pavulianus, Roman Empire, Črnomelj, fascist monument, Roma Doma, Italian occupation.

UVOD

V lapidariju v dvoriščnih arkadah Belokranjskega muzeja Metlika (BMM) je od leta 1998 na ogled nagrobna stela Petronija Pavlijana in njegove družine. Rimski spomenik z inventarno številko L 23 je tja uvrščen kot pričevalec antičnega obdobja na jugovzhodu Slovenije.¹ Obiskovalcu pa ostane prikrita njegova druga vloga, ki mu je bila namenjena več stoletij kasneje, med italijansko okupacijo: zasedbene oblasti v Črnomlju so ga leta 1942 uporabile v propagandne namene, ga vključile v kompozicijo s fašistično parolo *Roma Doma* (Rim kroti) in ga predstavljale kot dokaz starodavne rimske nadvlade v teh krajih.² O tem vedo malo in čedalje manj celo domačini, saj je čas popolnoma zabilisal povezave med »rimskim kamnom« v medvojnem Črnomlju in antičnim spomenikom v BMM.

V članku bom opisala pot Petronijeve stele od njenega prvega dokumentiranja konec 19. stoletja, ko je bila še vzdana v grajski mlin v Črnomlju, do danes, ko je uvrščena v muzejsko zbirko kamnitih spomenikov v Metliki. Podrobneje bom obravnavala predvsem njen vmesni postanek, ko je med drugo svetovno vojno na črnomaljskem mestnem trgu opravljala vlogo simbola fašistične ideologije.

FAŠIZACIJA ČRNOMLJA 1941–1943

Italijanske zasedbene oblasti so med aprilom 1941 in septembrom 1943 tudi Črnomlju skušale vtisniti italijanski pečat in ga – tako kot druge kraje v novi italijanski provinci Ljubljanski pokrajini – prikrojiti po svoji podobi: na drogovih so visele italijanske zastave, na stavbah in smerokazih so bili italijanski ali dvojezični napis, ulice so dobivale klena italijanska in fašistična imena, kot so *Piazza Vittorio Emanuele III.* (Trg Viktorja Emanuela III.), *Via Benito Mussolini* (Ulica Benita Mussolinija), *Via Isonzo* (Soška ulica) in

1 Lapidarij, spletna predstavitev Belokranjskega muzeja Metlika. <https://belokranjski-muzej.si/post/292004/lapidarij> (dostop: maj 2023).

2 Geslo *Roma Doma* je bilo izvedeno iz izvirnega poimenovanja glavnega mesta Italije in italijanskega glagola *domare*, ki pomeni (u)krotiti, (o)brzdati, obvlad(ov)ati, podjarmiti, pokoriti, zadušiti ali premagati. V: *Italijansko-slovenski priročni slovar*. Ljubljana:DZS, 1999, 158.

Piazzale Littorio (Liktorski trg). Črnomaljske fasade so bile popisane z graffiti, kot so *L'Italia é cullo di civilta* (Italija je zibelka civilizacije), *Vinceremo!* (Zmagali bomo!) in *Roma Doma*.³

Slika 1: Badovinčeva hiša na Liktorskem trgu z grafitom *L'Italia é cullo di civilta* (Italija je zibelka civilizacije), 1941–1943.⁴

Parole, ki so poudarjale italijanski značaj pridobljenih in osvojenih ozemelj, so postale del načrtno italijanske politike že kmalu po prvi svetovni vojni. Ko so velesile leta 1920 z Rapalsko pogodbo potegnili mejo med Kraljevino Italijo in novo jugoslovansko državo, od Peči nad Ratečami čez Triglav do Reke, je velik del slovenskega narodnostnega ozemlja ostal na italijanski strani. Decembra 1922 je izšel dekret, s katerim so v vsej Julijski Krajini predpisali propagandne napise v italijanščini. Zlasti pas ob Rapalski meji je bil zato že pred novo vojno popisani z borbenimi parolami fašistične

3 Postopni italijanizaciji mesta kronološko sledimo v medvojnem dnevniku, ki ga je pisal črnomaljski davčni uradnik Ivan Pirnat in ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino, Novo mesto (SI ZAL NM, ČRN/0024, Ivan Pirnat, Kronika 1941–1943). Pirnat je bil tudi ljubiteljski fotograf, zato mu pripisujejo avtorstvo nepodpisanih medvojnih fotografij, tudi fotografij fašističnega spomenika. Po italijanski kapitulaciji in vzpostavitvi osvobojenega ozemlja v Beli krajini je postal član fotosekcije Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS).

4 Avtor fotografije neznan. Vir: FB profil *Črnomelj fčasih*. Dosegljivo na: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=115885260317489&set=pb.100064871854874.-2207520000> (dostop: junij 2023).

ideologije.⁵ Na eni od hiš v bližini nekdanjega mejnega prehoda v Planini je še danes mogoče prebrati tudi geslo *Roma Doma*.⁶

Kratko, rimajoče in udarno parolo *Roma Doma* pripisujejo Benitu Mussoliniju, začetniku in vodji italijanskega fašizma, ki je bil na čelu italijanske države od pohoda na Rim leta 1922 do strmoglavljenja poleti 1943. Izrekel jo je po obisku poletnega tabora fašističnega podmladka v Rimu, 5. septembra 1937.⁷ Po ogledu gimnastično-vojaške vaje je mladim udeležencem sporočil:

Danes ste dokazali, da si zaslužite najvišji privilegij in najvišjo čast, ki si jo mora želeti in h kateremu stremi vsak človek fašističnega obdobja: nošenje orožja. Prepričan sem, da lahko Italija, cesarstvo, fašizem računajo na vas, na vašo močno roko, na vašo neomajno vztrajnost, na vaše neustrašno srce. Zapomnite si, Rim kroti!⁸

Ponovno rojstvo in preporod nekdanjega rimskega imperija je duce razglasil dobro leto pred tem, ob praznovanju dvatisočletnice rojstva prvega rimskega cesarja Avgusta Oktavijana (63 pr. n. š.–14. n. š.). Obletnico je izkoristil za oživiljanje antične ikonografije, prikazovanje imperija kot novodobnega italijanskega ideala in tudi širjenje ideje o sebi kot novem rimskem cesarju. V govoru, ki ga je 9. maja 1936 prenašal radio, je prvič v zgoščeni obliki uporabil besednjak novega imperializma – poudarjal je disciplino, energijo mladih, civilizacijsko poslanstvo, kri, orožje, a tudi delavnost in rodnost, kot izrazite navezave na antični Rim. Takšna retorika, mitologija in propaganda so se usidrale v italijansko kolektivno zavest, tlakovale pot novemu kolonializmu in postale pomembno orodje v opravičevanju

5 Ferletic, Andrej. »Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni.« *Zgodovinski časopis*, 61/1–2 (2007), 115, 117.

6 Zgodovinsko društvo Rapalska meja – Stran o rapalski meji: <https://www.rapalskameja.si/planina-pot-5/> (dostop: maj 2023).

7 *Opera omnia di Benito Mussolini*, vol. XXVIII, *Dalla proclamazione dell'impero al viaggio in Germania. 10 Maggio 1936–30. settembre 1937*. Firenze: La Fenice, 1959, 243. Dosegljivo na: https://issuu.com/rivista.militare1/docs/opera_omnia_-_vol._28_-_benito_mussolini (dostop: maj 2023).

8 Prav tam.

vojaških in osvajalnih akcij. Z njimi naj bi Italijani le širili in obujali rimsko kulturo.⁹

Med antičnimi simboli, ki so jih oživili, je bil najbolj znan liktorski sveženj (lat. *fasces lictoriae*, ital. *fascio littorio*). V starem Rimu je predstavljal moč rimskih uradnikov nad obsojenimi Rimljani. Liktorji, ki so nosili to šibjo sekirico, so bili gospodarji življenja in smrti. V Mussolinijevi Italiji pa je snop lesenih palic, zvezanih z usnjenimi trakovi in s sekiro v sredini, postal simbol nove ideologije, fašizma. V besedi *fascio* (butarica) sicer tudi temelji beseda fašizem.¹⁰

Slika 2: Napis *Roma Doma* (Rim kroti) je videti nad oknomna Korenove hiše, ki je prva stavba po mostu desno, 1941–1943.¹¹

9 Passetti, Matteo. »The rebirth of the Empire on the fatal hills of Rome. Imperial mythologies of Italian Fascism«. Dosaier: Ecos imperiales: diálogos sobre la imperio nostalgia., *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 99 (2021), 105–130. Dosegljivo na: <https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/39/37/04passetti.pdf> (dostop: maj 2023).

10 Valentina Follo. »The Power of Images in the Age of Mussolini«. *Dissertation : University of Pennsylvania*, 2013 (Publicly Accessible Penn Dissertations, 858). Dosegljivo na: <https://repository.upenn.edu/edissertations/858> (dostop: maj 2023).

11 Hrani Župnija Črnomelj. Vir: FB profil *Črnomelj fčasih*. Dosegljivo na: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=115884826984199&set=pb.100064871854874.-2207520000> (dostop: junij 2023).

Geslo fašistične imperialne ideologije *Roma Doma* so Črnomaljši najprej spoznali kot grafit, ki so ga italijanske oblasti dale izpisati na imenitni hiši trgovca Korena – napisan je bil s tako velikimi črkami, da ga je bilo videti že z mosta na vhodu v mesto z viniške strani.

Novembra 1942 pa so »samodopadljiv in obenem preteči napis«, kot ga je označil zgodovinar Janko Jarc, uporabile na način, ki mu ne najdemo primere v kakšnem drugem okupiranem slovenskem kraju: vklesan v kamniti blok je postal središče kamnite spominske kompozicije, ki naj bi z vključnim antičnim nagrobnikom dokazovala dvatisočletno navzočnost rimske kulture v teh krajih.¹² Fotografijo te kamnite kompozicije na robu osrednjega črnomaljskega trga sem prvič videla leta 2014, v posebni spominski prilogi Svobodne misli, ki je izšla ob 70. obletnici prvega zasedanja Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) v Črnomlju. Po mnenju avtorja priloge, zgodovinarja Janeza Weisa, je zasedbena oblast s takšno uporabo rimskega nagrobnika »nazorno pokazala barbarski odnos do antične dediščine«.¹³

Fašistični spomenik se je močno vtisnil v spomin domačinov – ne le kot simbol vojne groze, ampak tudi kot predmet posmeha protiitalijansko nastrojenih Črnomaljcev. Na oba načina si ga je zapomnila tudi moja stara mama Frančiška Senica, ko mi je pripovedovala, da so se iz parole na skrivaj norčevali: »*Roma ni tu doma. Roma bo šla doma.*« O njegovi kasnejši usodi mi ni znala povedati drugega, kot da ga po osvoboditvi ni bilo več.¹⁴

12 Jarc, Janko. Črnomelj. Ljubljana: ČZDO Komunist, 1981, 10 (neoštevilčena stran). Avtor je netočno zapisal, da se je to zgodilo ob prvem obisku visokega komisarja Emilia Graziolija v Črnomlju, poleti 1941. Napako je pojasnil leta 1983. V Jarc, Janko. »Roma Doma, pričevanje iz NOB.« *Dolenjski list*, 9. junij 1983, 38.

13 Weiss, Janez. »Temelj našemu narodu, Memento ob 70-letnici zasedanja SNOS v Črnomlju 19.–20. februarja 1944.« *Priloga k reviji Svobodna misel*, 1 (2014), 7. Fotografija je bila kasneje večkrat objavljena tudi na FB profilu Črnomelj fčasih, odprtem novembra 2020, na katerem domačini razpravljajo o črnomaljski preteklosti in objavljajo starejše dokumente in fotografije.

14 Več o njenih spominih na medvojni Črnomelj glej: Todorovski, Ilinka. »Frančiška Senica, gospodinja iz Črnomlja.« V: *Osebnosti druge svetovne vojne. Življenja in dela*, ur. Mateja Ratej, 231–250. Ljubljana: Založba ZRC, 2023.

Slika 3: Fašistična kompozicija s Petronijevo stelo in vklesanim geslom *Roma Doma*, 1942–1943.¹⁵

Slika 4 : Petronijeva stela v lapidariju Belokranjskega muzeja Metlika, 2023.¹⁶

¹⁵ Avtor fotografije neznan. Izvirnik hrani Tone Dernovšček. V: Weiss, »Temelj našemu narodu«, 7.

¹⁶ Fotografija: Ilinka Todorovski.

Ko sem pred dvema letoma iz nekega zapisa na družbenih omrežjih razbrala, da se je antični nagrobnik, uporabljen v fašistični kompoziciji, ohranil in da po italijanski kapitulaciji ni bil uničen, me je poizvedovanje kmalu pripeljalo do lapidarija BMM, kjer Petronijeva stela stoji v družbi drugih kamnitih spomenikov iz Bele krajine. Prelomljen in vnovič sestavljen kamniti blok z latinskim napisom in obrisi človeških figur je na razlagalni tabli opisan kot rimski nagrobnik iz 2. ali 3. st. n. št., izdelan iz lokalnega materiala, verjetno v klesarski delavnici v Črnomlju ali bližini. Izvor: rimska naselbina na Ločkem okljuku.¹⁷

ANTIČNI ČRNOMELJ IN RIMSKI SPOMENIKI

Območje današnjega Črnomlja in belokranjske kotline je bilo rimskemu cesarstvu priključeno konec 1. stoletja pr. n. št.¹⁸ Postalo je del province Panonija in znotraj nje najverjetneje del municipija Nevioudunum (Drnovo pri Krškem). Prva in daleč največja latinska kolonija na širšem območju Črnomlja je zrasla na rečnem okljuku pri Loki, ki ga obliva Dobljica. Od tam je bila v negotovih časih pozne antike (3.–6. stoletje n. š.) preseljena na pomol nad sotočjem Lahinje in Dobljice, na območje današnjega mestnega jedra. Ko so naselbino opasali z visokim obzidjem, je nastala pomembna rimska utrdba, ki je varovala severni del poti iz Panonije v Kvarner. Tako je bilo vse do 6. stoletja, ko je bila popolnoma uničena med prodorom Avarov in njim podrejenih Slovanov. O tej rimski utrdbi ni bilo znana nič do leta 1988, ko so med arheološkimi izkopavanji nepričakovano naleteli na obzidje.¹⁹ Že vse od konca 19. stoletja, ko se je tudi na Kranjskem razmahnilo arheološko zanimanje za preteklost, pa so v Črnomlju vedeli za prvotno naselbino Na Ločkem okljuku in bližnjo rimsko nekropolo. Prve antične napisne kamne, ki so bili uporabljeni kot gradbeni material oz. spolije, so evidentirali leta 1888. Odtlej jih je bilo v Črnomlju dokumentiranih

¹⁷ Lapidarij, spletna predstavitev in napis na razlagalni tabli.

¹⁸ Šašel, Jaro. »K rimskim napisom v Beli krajini.« *Arheološki vestnik*, 35 (1985), 325. Dosegljivo na: <https://ojs.zrc-sazu.si/av/article/view/9180> (dostop: julij 2023).

¹⁹ Povzeto po: Mason, Phil. »Arheološka podoba Črnomlja.« V: *Črnomljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*, ur. Janez Weiss, 49–74. Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008.

dvajset, zadnji leta 2021.²⁰ Več jih je ostalo vzdanih tam, kjer so jih odkrili (grad, farna cerkev in cerkvica sv. Duha), nekaj najlepših primerkov hrani Narodni muzej Slovenije (NMS), trije so v BMM, šest jih je razstavljenih v notranjih hodnikih črnomaljskega gradu.²¹

Latinski napisi na kamnitih spomenikih oz. epigrafi (iz gr. epigrafé) so bili ena najvidnejših značilnosti antične kulture v deželah, ki so jih osvojili Rimljani. Največ se je ohranilo nagrobnikov, saj jih je bilo tudi največ. Epigrafiki lahko iz zapisanih imen pokojnika, njegovih družinskih članov, družbenega položaja, včasih tudi starosti in službe, ki jo je opravljal, iz načina izdelave in leta, ko je nagrobnik nastal, rekonstruirajo tudi prebivalstveno sliko in družbena razmerja na nekem območju, mdr. kdo ga je poseljeval in v katerem obdobju rimskega imperija.²²

Epigrafska študija, v kateri je arheolog Jaro Šašel leta 1985 analiziral imena na dotlej znanih rimskih spomenikih v Beli krajini, je pokazala, da je na tem območju živel sloj socialno preprostih, a zanesljivih rimskih družin. Prvi rimski prebivalci so za nekaj vplivnih italjskih rodbin, pretežno iz Akvileje (Ogleja), opravljali gospodarske in finančne posle.²³ Vidna posebnost belokranjskih spomenikov sta motivika (večje število upodobljenih oseb, prikaz žrtvenikov in žrtvenih prizorov) in rustikalna izvedba, ki kažeta na tesnejšo navezanost tako na balkanski kot dolenski prostor.²⁴

Številne rimske kamne so v kasnejših zgodovinskih obdobjih reciklirali in uporabili pri gradnji, zato nam niso več dostopni ali pa se razkrijejo le še

20 Lovenjak, Milan. *Nevidodunum, Inscriptiones Latinae Sloveniae 1*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1998, 281–329. V ta epigrafski korpus (ILSI 1) je vključenih 176 spomenikov iz Bele krajine, med njimi 18 iz Črnomlja. Slednjim sem prištel Jupiterovo aro, odkrito na nabrežju Lahinje leta 2015. Glej: Weiss, Janez in Lucija Grahek, Grahek, Lucija. »[Spomenik] 20, EŠD 9257« V.; Varstvo spomenikov, Poročila, 50–51. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 2016, 43–44. In poznoantični kamen, ki so ga odkrili ob prenovi zvonika župne cerkve leta 2021 (epigrafske ugotovitve o njem še niso publicirane).

21 Lovenjak, Milan. »Rimski nagrobniki iz Črnomlja.« V: *Črnomaljski zbornik. Zbornik zgodovinskih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*, ur. Janez Weiss, 75–100. Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008. Jupiterovo aro so takoj po odkritju leta 2015 prepeljali v BMM, zadnji odkriti antični spomenik je ostal vzdan v vzhodni cerkvenega zvonika, kjer so ga tudi ustrezno zaščitili.

22 Robert Matijašič. *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula: Filozofski fakultet u Puli, 2022, 74–75.

23 Šašel, »K rimskim«, 326.

24 Lovenjak, »Rimski nagrobniki«, 95–96.

redko, ob prenovah in gradbenih posegih. Vsako novo odkritje in vsak ohranjen spomenik pa je pomemben vir za preučevanje zgodovine našega prostora v rimski dobi. Prvega so v Črnomlju dokumentirali leta 1888, ko je bil še uporabljen kot spolija v grajskem mlinu na Lahinji. To je bil prav nagrobnik Petronija Pavlijana, ki so ga med drugo svetovno vojno v propagandne in ideološke namene uporabili fašisti.²⁵

PETRONIJEVA STELA V GRAJSKEM MLINU

Mlin z jezom na Lahinji blizu črnomaljskega gradu je bil prvič omenjen leta 1381 in so ga v naslednjih stoletjih velikokrat prenovili.²⁶ Antično stelo so v njegov zunanji zid vgradili v 19. stoletju.²⁷ Pripeljali so jo iz bližnjega naselja Loka, kjer je bila nekropola nekdanje rimske naselbine; to je bila tudi prvotna lokacija drugih rimskih spomenikov, ki so jih uporabili v prenovah črnomaljskih cerkva, staroveškega obzidja, gradu in zasebnih hiš.²⁸

Prva omemba Petronijeve stele, vzdane v grajski mlin, je iz leta 1887, ko je nanjo opozoril starinokop iz Krškega Jernej Pečnik.²⁹ Takrat je mlin najemal Josip Doltar, vzpenjajoči se belokranjski podjetnik, ki je že takrat, predvsem pa pred prvo svetovno vojno, sodeloval v številnih gradbenih in političnih podvigih v mestu.³⁰ Ko je leta 1888 tik ob farni cerkvi gradil novo ljudsko šolo, so tam naleteli na več skeletnih staroslovanskih grobov.³¹ Tega leta je Črnomelj obiskal Karl Dežman, tedanji ravnatelj Kranjskega dežel-

25 Petronijeva stela je evidentirana v naslednjih korpusih latinskih napisov: CIL 3, 10825; AIJ 490; ILSI 1, 161.

26 Ksenija Khalil. *Tako lepo je dišalo po kruhu. Pridelovanje žit, mletje in preskrba s kruhom v 19. in 20. stoletju v Črnomlju*. Črnomelj: samozaložba, 2011, 101.

27 Lovenjak, »Rimski nagrobniki«, 85.

28 Prav tam, 95–96.

29 Prav tam, 76.

30 Todorovski, Ilinka. *Josip Doltar in Črnomelj. Črnomaljski mlinar, žagar, livar in župan ter spreminjanje mesta med letoma 1880 in 1930*. Črnomelj: Mestna muzejska zbirka, 2021.

31 Na tem območju so do leta 2019 odkrili prek 400 srednjeveških in novoveških grobov, med njimi nekaj staroslovanskih. Glej: Poročilo o arheoloških izkopavanjih pri cerkvi sv. Petra v Črnomlju. <https://www.skupinastik.si/arheoloska-izkopavanja-pri-cerkvi-sv-petra-v-crnomlju/>. (dostop: maj 2023).

nega muzeja, predhodnika današnjega NMS. Po ogledu rimske stele v grajskem mlinu jo je dal fotografirati Johannu Stalzerju iz Novega mesta.³²

Slika 5 : Prva fotografija Petronijeve stele, ko je še bila vzdana v grajski mlin na Lahinji, 1888.³³

Dve leti pozneje je dunajski epigrafik Anton Premerstein napis na Petronijevem nagrobniku prvič objavil v strokovni literaturi, in sicer v korpusu latinskih napisov na območju današnje Slovenije (CIL 3, 10285).³⁴ Spomenik in latinski napis je kasneje podrobneje epigrafsko preučil in opisal zgodovinar Milan Lovenjak (ILSI 1, 161).³⁵

Petronijev nagrobnik je izdelan iz lokalnega apnenca, visok 140 cm, širok 55 cm in debel 30 cm. Zgornji del je oblikovan kot hiša, v katero so v dveh vrstah vklesane podobe sedmih družinskih članov: v zgornji vrsti sta bradata moška s svitkom v rokah, med njima pa ženski z domačim pokrivalom, ki objemata otročiča na sredini; v spodnji vrsti je levo stoječi deček v tuniki, ob njem pa moški s svitkom in dve ženski z domačim pokrivalom, med katerima je ponovno majhen otrok. Pod portreti je upodobljena trinožna

32 Lovenjak, »Rimski nagrobniki«, 76, 85. Fotografijo hrani NMS.

33 Vir: Arhiv Arheološkega oddelka NMS, inv. št. 254.

34 Lovenjak, »Rimski nagrobniki«, 76. Napis na Petronijevi steli in še trije črnomaljski epigrafi so bili objavljeni leta 1893, v suplementih k CIL 3.

35 Lovenjak, *Neviodunum*, 309–311. V tem članku povzemamo Lovenjakov opis stele in transkripcijo napisa iz njegovega kataloga črnomaljskih rimskih spomenikov (Lovenjak, »Rimski nagrobniki«, 85–87).

žrtvena miza s tremi posodami. Vrh nagrobnika z zatrepom (streha »hiše«) je močno poškodovan, vendar so razvidni konjenik in dve živali, iz česar je sklepati, da gre za lovski prizor. Na levi stranski ploskvi so upodobljeni ženska, otroci in žival, verjetno merjasec.

Na poškodovani napisni plošči v spodnjem delu so ohranjene in dobro vidne naslednje črke:

D(is) M(anibus)	Božanskim Manom.
Pet(ronius) Paullian(us)	Petronij Pavlijan
Pet(ronio) Veriano (filio)	Petroniju Verijanju (sinu),
obito an(n)or(um) V	umrlemu v starosti 5 let,
et Apul[eio?] et Rufi-	in (Petroniju) Apuleju (?)
[no?] o[bito ann]orum	in (Petroniju) Rufinu (?)
[---] I [---]	umrlima v starosti ...
---	<i>Prevod v slovenski jezik</i>

[] Domnevno besedilo, ki je bilo uničeno.

() Dopolnilo skrajšane besede.

Gre za enega tistih antičnih spomenikov iz Črnomlja, ki združuje vse posebnosti belokranjske epigrafske in kamnoseške prakse iz rimskega obdobja.

Stela postane fašistični spomenik

Nagrobnik, ki ga je rimski državljani Petronij Pavlijan v času rimskega imperija postavil sebi in svoji družini v nekropoli v Loki pri Črnomlju, in je od 19. stoletja opravljal vlogo spolije v grajskem mlinu, je med drugo svetovno vojno dobil novo vlogo: postal je nosilni člen fašističnega spomenika in simbol fašistične ideologije. Zgodilo se je jeseni 1942, ko je italijanski zasedbeni oblasti v Črnomlju prišel prav ne le kot živ dokaz, da je rimska kultura v te

kraje prvič prodrla že pred dva tisoč leti, ampak tudi kot obliž za vojaški poraz, ki so ga utrpeli dva meseca prej.

Poletje 1942 sta v Beli krajini zaznamovala roška ofenziva, ki je do konca razgalila okupatorjevo brutalnost, in povračilna partizanska akcija pri Kvasici, ki je omajala mit o nepremagljivosti italijanske vojske. Med ofenzivo so Italijani požgali na desetine belokranjskih domačij in v koncentracijska taborišča, predvsem na Rab, odvedli 1336 Belokranjcev, tudi matere z otroki, nosečnice in starce.³⁶ Ob cesti med Črnomljem in Vinico, nedaleč od Kvasice, pa se je 22. septembra odvila največja bitka na italijanskem okupacijskem ozemlju dotlej. V zasedi hrvaških partizanov je padlo več kot 60 pripadnikov pehotnega polka Como divizije Isonzo, 56 jih je bilo ranjenih, medtem ko je imela partizanska stran tri žrtve.³⁷ Po tem porazu so zasedbene oblasti na širšem črnomaljskem območju poostrele nadzor in varnostne ukrepe ter okrepile propagando. Prizadevanja za povrnitev ugleda med domačini in dvig morale med vojaki so vrhunec dosegla 22. novembra, ko je »ta najoddaljenejši kot domovine« obiskal visoki komisar Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli, v spremstvu komandanta divizije Isonzo, generala Alessandra Maccaria.³⁸

Z odra na osrednjem mestnem trgu, ki se je tedaj po italijanskem kralju imenoval *Piazza Vittorio Emanuele III.*, je Grazioli Črnomaljecem sporočil, da se morajo pokazati vredni tega, kar je Italija prinesla slovenskemu ljudstvu.

36 SI AS (Arhiv Republike Slovenije), 1790, Okrajno glavarstvo Črnomelj, F 143, Mesečno poročilo vojaškega referenta o interniranih civilistih za december 1942. Največja italijanska operacija za uničenje uporniškega gibanja, t. i. roška ofenziva, se je začela 16. julija 1942 in končala z zaključnimi boji 5. novembra na Gorjancih. V mestu Črnomelj so aretacije družin *banditov* potekale na god sv. Ane, 26. julija. Več o internacijah Črnomaljcev glej: Todorovski, »Frančiška Senica«, 238–239.

37 Janez Weiss. »Povedal je tovarišem, da dobro zna, da bo padel«, *Memento ob 80-letnici bitke pri Kvasici in Nerajcu 22. septembra 1942*. Črnomelj: Mestna muzejska zbirka, 2022, 32, 35.

38 O dogodku so poročali vsi tedanji dnevniki: *Slovenec*, *Slovenski dnevnik*, *Jutro* (24. novembra 1942), *Družinski tednik*, (26. novembra 1942), *Prima linea*, (28. novembra 1942).

Slika 6 : Obisk Emilia Graziolija v Črnomlju, 22. novembra 1942. Levo od komende je park, kjer so odkrili »rimski kamen«.³⁹

Kot minimum, ki ga »lahko zahteva velik zmagovit narod od prebivalstva tega ozemlja«, je visoki komisar navedel lojalnost in spoštovanje do aktualnih oblasti.⁴⁰ V nadaljevanju govora je Belokranjecem napovedal mirno prihodnost šele, ko bodo sami opravili z nasprotno propagando. Da so ji nekateri nasedli, je bilo po njegovem presenetljivo, saj bi »samo slepci lahko verjeli, da bi peščica komunistov lahko ogrožala fašistični imperij na tem ozemlju«.⁴¹ Obsodil je »zahrbtn in izdajski napad« na italijanske vojake, ki so bili »širokogrudni v pomoči in razumevanju do slovenskega prebivalstva«.⁴² Besedo je dobil tudi župnik Pavlin Bitnar, ki je komisarja prosil, naj bodo milostni do nedolžnih, ki trpijo v internaciji. Domačini pa so ob teh

39 Vir: *Prima linea*, 7. december 1942, 7.

40 Članek z enako vsebino, a z različnima naslovoma 24. novembra 1942 v *Slovincu* (»Ljudstvo Bele Krajine je izreklo prisrčno zahvalo Vis. komisarju za uspešno delavnost v vseh panogah«) in *Slovenskem domu* (»Ljudstvo Bele Krajine je prisrčno sprejelo Vis. komisarja in mu dokazalo hvaležnost ter zatrdilo zvestobo«).

41 Prav tam.

42 Prav tam.

besedah zajokali.⁴³ Program se je končal streljaj od govorniškega odra, v parku ob komendi, nedaleč od posojilnice, kjer so Grazioliju v čast odkrili »rimski kamen, kulturnozgodovinski spomenik«: »Je to star rimski nagrobnik, ki so ga našli v strugi Lahinje, ki tako zgovorno priča, kako zgodaj je že prodrla rimska kultura v te kraje. Ob kamnu je postavljen kamnit stebrič z napisom „Roma doma“.«⁴⁴

Po ogledu antičnega spomenika se je Grazioli odpravil na novo vojaško pokopališče, kjer se je poklonil spominu na padle italijanske vojake. Pokopališče za žrtve bitke pri Kvasici so uredili prav tam, kjer je nekoč stala prva rimska naselbina – na Ločkem okljuku.

Slika 7: Italijansko vojaško pokopališče na Ločkem okljuku, leta 1942. Uredili so ga na območju, kjer je v 1. stoletju n. št. stala prva rimska naselbina na območju Črnomlja.⁴⁵

Med obiskom Črnomlja si je visoki komisar Ljubljanske province ogledal še, kaj vse so »v tem delu rimske države« izvedli z javnimi deli. Peljali so

43 SI ZAL NM ČRN/0024, Pirnat, str. 14, vpis za 22. november 1942.

44 *Slovenec in Slovenski dom*, 24. novembra 1942. V ostalih časopisnih poročilih o Graziolijevem obisku v Črnomlju »rimski kamen« ni omenjen.

45 Avtor fotografije neznan. Izvirnik hrani Tone Dernovšček. Vir: Weiss, *Povedal je tovarišem*, 41.

ga h karabinjerski in cestarski hiši ter v dva polepšana mestna predela, v *Vio Isonzo* v mestnem jedru in *Piazzale Littorio* pri nekdanjem sokolskem domu.⁴⁶ Kar so mu razkazali in o čemer je tisk vneseno poročal kot o velikih pridobitvah za Črnomaljce, je medvojni kronist Pirnat opisal kot veliko pretiravanje, ki je imelo komaj kaj zveze z resničnostjo: »V resnici je bila le ena hiša dogotovljena, katero je bivša Jugoslavija vzdignila za eno nadstropje – žandarmerijska kasarna. Tudi cesto zadaj za meščansko šolo je zgradila bivša Jugoslavija. Javna dela: prostor med trgov in posojilnico je nasajen s kanadskimi topoli, rimski kamni prinešeni izpod Flekovega mlina pred kapelico.«⁴⁷

Ta Pirnatov zapis, ki je nastal kot komentar časopisnih poročil iz Črnomlja, je tudi edina pisna sled o tem, kako je nastajal fašistični spomenik. Iz njega lahko razberemo, da so prenos izvedli v okviru javnih del, v katera so bili vključeni brezposelni domačini, in da z rečnega obrežja pri grajskem mlinu na osrednji mestni trg niso prenesli samo antične stele, ampak več rimskih kamnov. Ta podatek se sklada z videzom spominske kompozicije, kot je razvidna iz petih ohranjenih fotografij, ki smo jih uspeli najti.⁴⁸ Samo sklepamo pa lahko, ali so prav takrat in s tem namenom iz grajskega mlina izzdali Petronijevo stelo in kje natanko so bili pred tem ostali rimski kamni, ali so jih morda dvignili izpod jezua, kjer so že prej našli antične nagrobnike.⁴⁹ Prav tako ne vemo, ali so domačine v okviru javnih del angažirali tudi za postavitve kompozicije in vklesanje parole *Roma Doma* ter kako je potekal prenos oziroma dvig. Čeprav je mlin stal le streljaj od mestnega trga, nedaleč od gradu, ju je ločeval visoki, strmi breg z obzidjem in kamnito ograjo. Novi

46 Povzeto po *Slovincu, Jutru in Slovenskem domu*, 24. novembra 1942.

47 SI ZAL NM ČRN/0024, Pirnat, str. 15, vpis za 29. november 1942. Na podlagi te zabeležke so kasneje napačno sklepali, da so spominsko kompozicijo odkrili nekaj dni kasneje, kot se je to dejansko zgodilo. Glej: Jarc, »Roma Doma«; Grajski mlin je konec 19. stoletja kupil Julij Flek, zato se ga je prijelo ime Flekov mlin. Podrli so ga leta 2002. V: Khalil, *Tako lepo*, 128.

48 Po ena fotografija je objavljena ob Jarčevem članku »Roma Doma ter v Weissovih publikacijah *Povedal je tovarišem*, 42 in »Temelj našemu narodu«, 7. Tri so objavljene ob članku: Breščak, Danilo. »[Spomenik] 17, EŠD 87«, *Varstvo spomenikov: poročila*, 48 (2013), 51–54. Slednje hranijo v arhivu Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Novo mesto (ZVKDS).

49 Po zadnjih raziskavah bi bilo pod jezom lahko še več antičnih kamnov. Glej: Andrej Gaspari, Miran Erič, »Začetne raziskave arheološkega najdišča v strugi Lahinje pri Flekovem mlinu v Črnomlju.« V: *Potopljena preteklost*, 369–378. Radovljica: Didakta, 2012. V članku je objavljena tudi fotografija dviga enega od nagrobnikov iz struge l. 1906, ki jo hrani Arhiv NMS.

podporni zid so postavili ob gradnji posojilnice in širitvi trga konec 19. stoletja, ko so na promenadi med komendo in suhim mostom tudi zgradili kapelico, omenjeno v Pirnatovem zapisu.⁵⁰

Slika 8 : Na fotografiji, posneti s črnomaljskega gradu, je pod kapelico in kamnito ograjo ob robu parka s fašističnim spomenikom videti streho Flekovega mlina in reko Lahinjo.⁵¹

Glede fašistične spominske kompozicije je arheolog Danilo Breščak na podlagi fotografij ugotovil, da jo je sestavljalo sedem kamnitih in betonskih blokov.⁵² Osnova so bili trije kvadratni betonski podstavki različnih velikosti, na katerih je stal masiven kamnit blok. Nanj so bili položeni trije kamni: Petronijeva stela ter prelomljen in ponovno sestavljen kvader, ki je imel na stranski ploskvi s tiskanimi črkami vklesano geslo Roma doma. V notranji kot med te kamne je bil – verjetno zaradi statike – postavljen še eden, ki na fotografijah deluje kot vlit betonski blok. Na kvadratu v vklesano fašistično parolo je na dveh fotografijah tudi s sprednje strani videti reliefe in obrise črke, vendar ne dovolj razločno, da bi lahko z gotovostjo trdili, da je bil

⁵⁰ Todorovski, *Josip Doltar*, 66.

⁵¹ Avtor neznan. Vir: Arhiv ZVKDS, inv. št. 123.

⁵² Breščak, »[Spomenik] 17«, 51–54.

tudi to antični nagrobnik. Ker je bil po italijanski okupaciji uničen, končnega odgovora verjetno ne bo mogoče najti.

Kup kamenja po umiku okupatorjev

Brisanje fašističnih sledi v Črnomlju se je začelo še pod zasedbeno oblastjo, takoj po padcu fašističnega režima in Mussolinijevi odvedbi v zapor – kar se je zgodilo 26. julija 1943, prav na dan, ko so se Črnomaljški na skrivaj spominjali žalostne obletnice množičnih internacij. Do takrat se je večina interniranih žensk in otrok že vrnila iz italijanskih taborišč. Doma pa se je zanje začela nova kalvarija – životarjenje od miloščine, saj so jih doma pričakale izropane ali požgane hiše, neobdelane njive, izpraznjene kašče in hlevi.⁵³

Slika 9: Trg Viktorja Emanuela III., s parkom, posojilniško stavbo (na kateri je dvojezični napis *Casa di credito* – Posojilnica) in mladimi olistanimi kanadskimi topoli, ki so jih leta 1942 zasadili v okviru javnih del, 1943.⁵⁴

53 SI AS 1790, Okrajno glavarstvo Črnomelj, F 148, sezname pogorelih hiš, pozivi k zbiranju pomoči za nekdanje internirance in evidenca razdeljenih podpor (april–avgust 1943). O stiskah se je avtorica med letoma 2022 in 2023 pogovarjala z 11 interniranci iz Črnomlja in Metlike, ki so bili takrat še otroci.

54 Avtor neznan. Izvirnik hrani Tone Dernovšček. V: Weiss, *Povedal je tovarišem*, 42.

Ob novici o Mussolinijevi aretaciji se je civilno in vojaško vodstvo v Črnomlju zavilo v molk, navadni vojaki pa so proslavljali ducejev padec. Na cesto so prinesli njegovo sliko, vanjo zabadali bajonete in jo zažgali.⁵⁵ Po uvodni zmedenosti je bila izdana uredba, da se »ukinejo črne srajce, liktorski svežnji, rimski pozdrav, simboli, znaki, traki in znaki za fašistične zasluge, zastave, prapori, zastavice, nazivi, gesla, himne, koračnice, liki, razglasi, stenski napisi«. ⁵⁶ Po Črnomlju so prebelili fašistične parole, odstranili napise fašističnih organizacij ter več uličnih oznak, denimo z Liktorskega trga, in sežigali dokumente.⁵⁷ Poldrugi mesec pozneje, 8. septembra 1943, je Italija kapitulirala. Naslednji dan so se iz Črnomlja valile kolone italijanskih uradnikov, častnikov in vojakov, med katere se je pomešalo tudi nekaj domobrancev in drugih domačih podpornikov, med njimi župnik Bitnar. V Črnomelj pa so ob vsesplošnem vriskanju in veselju vkorakali partizani.⁵⁸ Čez nekaj mesecev je mesto postalo središče svobodnega ozemlja, kjer je 19. februarja 1944 prvič zasedal SNOS, vrhovni predstavniški in zakonodajni organ slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, in kjer so se postavljali kulturni in politični temelji nove države, družbe in gospodarstva.⁵⁹

Prvo pisno sled o tem, kakšna usoda je takrat doletela fašistični spomenik, najdemo v časopisnem članku, ki pa je nastal štiri desetletja po italijanski vdaji in prestopu na zavezniško stran, leta 1983.⁶⁰ Napisal ga je v Črnomlju rojeni zgodovinar Janko Jarc, ki se je po vrnitvi iz internacije v taborišču Gonars pridružil partizanom in bil od leta 1944 arhivar Znanstvenega inštituta pri Predsedstvu SNOS.⁶¹ Jarc je pobudo za postavitve spominske kompozicije pripisal črnomaljskemu okrajnemu komisarju Emiliju Cassanegi. S tem ko so vanjo vklesali parolo *Roma Doma*, naj bi želel izpričati, da Rim tudi v tedanjem času »kroti nepokorne in veliča svojo zmago nad njimi«. Po

55 Lojze Jože Žabkar. *Izpovedi*. Ljubljana: Križniški priorat, 1991, 87.

56 ZAL NM ČRN/24_01 Pirnat, str. 32, vpis za 29. julij 1942.

57 ZAL NM ČRN/24_01 Pirnat, str. 32, vpis za 29. julij in 2. in 3. avgust 1942.

58 Prav tam, 35; vpis za 8., 9. in 10. september 1942; Žabkar, *Izpovedi*, 95.

59 Več o tem glej Weiss, »Temelj našemu narodu«.

60 Jarc, »Roma Doma«.

61 Bačar, Karel. »JARC, Janko (1903-1995)«. *Obrazi slovenskih pokrajin*. Spletni biografski leksikon. Mestna knjižnica Kranj, 2020. Dosegljivo na: <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/jarc-janko/> (dostop: maj 2023).

Jarčevih besedah takšno prepričanje ne bi moglo biti dlje od resnice, saj je v »ukročeni« Beli krajini začelo spet grmeti le štiri dni po Graziolijevem obisku v Črnomlju, ko so »premagani partizani« v silovitem napadu zavzeli in porušili belogardistično postojanko na Suhorju.⁶²

»In ko sem sredi novembra 1943 prišel v Črnomelj, ni bilo o «znamenju zmage» skoraj nobenega sledu več. Le ob zunanji steni Laknerjevega salona je bil kup zdrobljenega kamenja, med katerimi sem videl nekaj fragmentov rimskega nagrobnika. Čez čas pa je izginil tudi ta kup.«⁶³

Jarčev zapis, da od spomenika ni ostalo nič, je čez dva meseca, avgusta 1983, v Dolenjskem listu popravil metliški zgodovinar in muzealec Jože Dular. Sporočil je, da Petronijeva nagrobna stela ni izgubljena, da je bila do leta 1952 v Črnomlju, potem pa so jo prenesli v Metliko:

Kamen z vklesanim napisom ROMA DOMA (Rim kroti, oziroma pokori), ki so ga bili izklesali in postavili italijanski okupatorji, so Črnomaljši takoj po kapitulaciji Italije v septembru 1943 razbili, medtem ko so drugemu kamnu, rimskemu nagrobniku, prizanesli. Zanimivo je, da so meščani kljub vojnemu času dobro ločili, kaj so ostanki njihove kulturne dediščine in kaj je vsiljena fašistična kultura.⁶⁴

Nejasno pa ostaja, ali je bila Petronijeva stela edini rimski kamen, vključen v kompozicijo. S fotografij fašističnega spomenika, Pirnatove kronike in Jarčeve zabeležke o antičnih fragmentih na kupu kamenja je mogoče sklepati, da bi bili rimskega izvora lahko tudi podstavek kompozicije, kamniti kvader z vklesano parolo in prilegajoči blok pod njim.

Nagrobnik naposled v muzeju

Preden so Petronijev nagrobnik prenesli iz Črnomlja v Metliko, kjer so takoj po osvoboditvi začeli uresničevati predvojno zamisel o belokranjskem muzeju, je minilo še skoraj desetletje. To etapo v potovanju antičnega

62 Jarč, »Roma Doma«.

63 Prav tam. Laknerjev salon je bil gostinski lokal v prizidku h grajski stavbi v središču mesta, nasproti parka s fašistično kompozicijo.

64 Dular, Jože. »Rimski nagrobnik je v muzeju.« *Dolenjski list*, 4. avgust 1983, 20.

spomenika na kraj današnje hrambe je Dular, eden pobudnikov in očetov BMM, opisal takole:

Ta nagrobnik, ki je bil že prej poškodovan in prelomljen, je po zadnji vojni več let stal v spodnjem hodniku črnomaljske gimnazije (prejšnje meščanske šole) pod Sadežem. Od tod ga je uprava Belokranjskega muzeja spomladi 1952 prepe-ljala v Metliko v novo osnovani arheološki oddelek, ki je bil 25. maja istega leta odprt v nekdanji Martinovi cerkvi.⁶⁵

Kdaj natanko je bila nagrobna stela poškodovana in prelomljena, ni popolnoma jasno. Ko je bila vključena v kompozicijo, je bila še cela in je imela enak videz kot leta 1888, ko so jo prvič fotografirali. Poškodovana je torej morala biti po italijanski kapitulaciji, bodisi med podiranjem spome-nika bodisi med prenašanjem ostankov na kup kamenja za črnomaljskim gradom. Z najstarejše fotografije prelomljenega rimskega nagrobnika ni mogoče razbrati, kdaj in kje natanko je nastala.⁶⁶ Prav tako se niso ohranili podatki o tem, kdaj in na čigavo pobudo so nagrobnik prenesli v gimna-zijsko stavbo pod Sadežem, ali je imel pred tem še kakšen postanek, kako je bilo zanj poskrbljeno na šolskem hodniku in kako je potekal prevoz v Metliko.

Slika 10: Zgornja polovica pre-lomljene Petronijeve stele na fotografiji Ivana Pirnata, posneta nekje v Črnomlju, po letu 1943.⁶⁷

65 Prav tam. Prejšnja meščanska šola je stavba nasproti današnje OŠ Mirana Jarca, današnja Knjižnica Črnomelj.

66 Zapuščina Ivana Pirnata, fototeka BMM, list 18, fotografija 3.

67 Prav tam.

Cerkvica sv. Martina, kamor so jo prepeljali, je bila pred vojno predvidena za muzejski prostor, vendar so med okupacijo vanjo začeli shranjevati deske in seno, zato bi jo bilo treba najprej prenoviti in za prenavo pridobiti dodaten denar.⁶⁸ Prizadevanja so potekala pod okriljem Belokranjskega muzejskega društva, ki je prevzelo tudi spomeniško-varstveno vlogo in poskrbelo, da so v Metliko začeli iz vse Bele krajine prinašati arheološko in etnološko gradivo. Leta 1954 so mu metliške mestne oblasti v uporabo predale grajsko stavbo, po tem, ko so iz nje izselili dijaški internat. Še isto leto so tja začeli seliti vse zbirke, ki so bile pred tem posejane v različnih stavbah v Metliki. Arheološko zbirko in večino lapidarnih spomenikov so iz Martinove cerkvice v muzej prenesli leta 1961.⁶⁹ Petronijeva stela pa je na to selitev morala počakati še dobra tri desetletja, do naslednje prenovne muzeja leta 1998.⁷⁰ Od takrat stoji v lapidariju, pod grajskimi arkadami.

SKLEP

Nagrobna stela Petronija Pavlijana s konca 2. ali 3. st. n. š. je edini antični kamen iz Črnomlja in verjetno tudi iz Slovenije, ki na dolgi poti od nekdanje starorimske nekropole ni bil uporabljen samo kot spolija oz. gradbeni material, ampak tudi kot simbol fašistične ideologije med drugo svetovno vojno. Članek opisuje unikatno vlogo Petronijeve stele, ki priča tako o propadlem poskusu fašističnega režima, da bi oživil Rimski imperij, kot o razburkani belokranjski zgodovini in porazu okupacijskih oblasti. Ta vloga je slabo znana tako med domačini kot v zgodovinskih krogih, kakor med obiskovalci BMM, kjer je stela razstavljena. Škoda bi bilo, če bi utonila v pozabo.

68 Dular, Jože. »V Metliki bodo v četrtek odprli Arheološki oddelek Belokranjskega muzeja.« *Dolenjski list*, 25. april 1952, 14.

69 Dular, Jože. »Dvajset let Belokranjskega muzejskega društva.« *Dolenjski razgledi, priloga Dolenjskega lista*, 14. maj 1970, 15–16.

70 Breščak, »[Spomenik] 17«, 54.

LITERATURA IN VIRI

Arhivski viri

Arhiv Slovenije, SI AS 1790, Okrajno glavarstvo Črnomelj, 1941–1943, F 143 in F 148.

Zgodovinski arhiv Slovenije, Enota za Dolenjsko in Belo krajino, Novo mesto, SI ZAL NM ČRN/0024, Pirnat Ivan (1895–1976), Kronika 1941–1943.

Arhiv Arheološkega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, foto inv. št. 254.

Arhiv Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Novo mesto, foto inv. št. 128.

Belokranjski muzej Metlika, fototeka, zapuščina Ivana Pirnata, list 18, slika 3.

Monografije

Khalil, Ksenija. *Tako lepo je dišalo po kruhu : pridelovanje žit, mletje in preskrba s kruhom v 19. in 20. stoletju v Črnomlju*. Črnomelj : samozaložba, 2011.

Jarc, Janko. *Črnomelj*. Ljubljana : ČZDO Komunist, 1981.

Lovenjak, Milan. *Neviodunum, Inscriptiones Latinae Sloveniae 1*. Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 1998.

Matijašič, Robert. *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula: Filozofski fakultet u Puli, 2022.

Todorovski, Ilinka. *Josip Doltar in Črnomelj : Črnomaljski mlinar, žagar, livar in župan ter spreminjanje mesta med letoma 1880 in 1930*. Črnomelj : Mestna muzejska zbirka, 2021.

Žabkar, Lojze Jože. *Izpovedi*. Ljubljana : Križniški priorat, 1991.

Weiss, Janez. *Povedal je tovarišem, da dobro zna, da bo padel. Memento ob 80-letnici bitke pri Kvasici in Nerajcu 22. septembra 1942*. Črnomelj : Mestna muzejska zbirka, 2022.

Poglavja v zbornikih

Lovenjak, Milan. »Rimski nagrobniki iz Črnomlja.« V: *Črnomaljski zbornik : zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*, ur. Janez Weiss, 49–74. Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008.

Mason, Phil. »Bela krajina v prazgodovinskem in rimskem obdobju.« V: *Črnomaljski zbornik : zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*, ur. Janez Weiss, 49–74. Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008.

Todorovski, Ilinka. »Frančiška Senica, gospodinja iz Črnomlja, *Osebnosti druge svetovne vojne, Življenja in dela, biografske študije*, ur. Mateja Ratej (Ljubljana: Založba ZRC, 2023).

Članki

Breščak, Danilo. »[Spomenik] 17, EŠD 87«, *Varstvo spomenikov, Poročila*, 48 (2013).

Ferletic, Andrej. »Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni«, *Zgodovinski časopis*, 61 (2007).

Passetti, Matteo. »The rebirth of the Empire on the fatal hills of Rome. Imperial mythologies of Italian Fascism«. Dosaier: Ecos imperiales: diálogo sobre la imperio nostalgia. *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 99 (2021). Dosegljivo na: <https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/39/37/04pasetti.pdf>.

Šašel, Jaro. »K rimskim napisom v Beli krajini«, *Arheološki vestnik*, 35 (1985). Dosegljivo na: <https://ojs.zrc-sazu.si/av/article/view/9180>.

Weiss, Janez. »Temelj našemu narodu«, *Memento ob 70-letnici zasedanja SNOS v Črnomlju 19.–20. februarja 1944, priloga k reviji Svobodna misel*, 1 (2014).

Weiss, Janez in Lucija Grahek. »[Spomenik] 20, EŠD 9257« V: *Varstvo spomenikov, Poročila*, 50–51. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 2016.

Časopisni viri

Dolenjski list, 1952, 1970, 1983.

Družinski tednik, 1942.

Jutro, 1942.

Prima linea, 1942.

Slovenec, 1942.

Slovenski dom, 1942.

Ostali viri

Follo, Valentina. »The Power of Images in the Age of Mussolini«. University of Pennsylvania, dissertation, 2013, Publicly Accessible Penn Dissertations. Dosegljivo na: (<https://repository.upenn.edu/edissertations/858>).

Italijansko-slovenski priročni slovar. Ljubljana: DZS, 1999.

Opera omnia di Benito Mussolini, vol. XXVIII, Dalla proclamazione dell'impero al viaggio in Germania. 10 Maggio 1936–30. settembre 1937 (1959). Dosegljivo na: https://issuu.com/rivista.militare1/docs/opera_omnia_-_vol._28_-_benito_mussolini.

Spletni viri

Bačar, Karel. »JARC, Janko (1903–1995)«. Obrazi slovenskih pokrajin. Spletni biografski leksikon. Mestna knjižnica Kranj, 2020. Dosegljivo na: <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/jarc-janko/>.

Lapidarij, spletna predstavitev Belokranjskega muzeja metlika, <https://belokranjski-muzej.si/post/292004/lapidarij>.

FB profil *Črnomelj fčasih*, <https://www.facebook.com/CrnomeljFcasih/>.

Zgodovinsko društvo Rapalska meja – Stran o rapalski meji, <https://www.rapalskameja.si/planina-pot-5/>.

Spletna stran Skupine Stik, <https://www.skupinastik.si/arheoloska-izkopavanja-pri-cerkvi-sv-petra-v-crnomlju/>.

POVZETEK

Avtorica je raziskala okoliščine, ki so jeseni 1942 okupacijske oblasti v Črnomlju spodbudile k postavitvi fašističnega spomenika, v katerega so vgradili starorimski nagrobnik in vklesali priljubljeno ducejevo imperialno geslo Roma Doma (Rim kroti). Uporabili so ga v propagandne namene in za povrnitev morale vojaškim silam, ki so nekaj tednov prej nedaleč od Črnomlja, v partizanskem obroču pri Kvasici, izgubile prek 60 vojakov. Spomenik so predstavljali kot dokaz starodavne rimske nadvlade v teh krajih. Za domačine, ki so tisto poletje izkusili brutalno obliko fašističnega »krotenja« slovenskega prebivalstva z množičnimi internacijami v italijanska koncentracijska taborišča, je pomenil vse kaj drugega. Zato so po kapitulaciji Italije in umiku italijanskih sil jeseni 1943 spomenik odstranili, razbili in odvrgli na kup kamenja. Spomin nanj je utonil v pozabo. Avtorica je rekonstruirala nadaljnjo pot antičnega nagrobnika, ki je od leta 1998 razstavljen v lapidariju Belokranjskega muzeja Metlika. Gre za nagrobno stelo Petronija Pavlijana iz 2. ali 3. stoletja, ko je na območju Črnomlja stala močna starorimska utrdba. V muzejski lapidarij je uvrščena kot pričevalka antičnega obdobja na jugovzhodu Slovenije, obiskovalcem pa ostane prikrita njena druga vloga – vloga simbola fašistične ideologije, ki so ji jo namenile italijanske okupacijske oblasti med drugo svetovno vojno.

Orel v Trbovljah (1907–1929)

Orel in Trbovlje (1907-1929)

Žiga Blaj

39

IZVLEČEK

V prispevku skušam prikazati razvoj trboveljskega odseka katoliške telesnovzgojne organizacije Orel in njegovo delovanje do razpustitve. Orlovska društva so večinoma vodili duhovniki, za telovadne vaje pa so bili zadolženi strokovni vaditelji. Pred prvo svetovno vojno je bil slavnostno otvorjen in blagoslovljen Društveni dom, ki je postal kulturni in družabni center zgornjih Trbovelj. Med prvo svetovno vojno je trboveljsko društvo obstajalo kot tamburaški odsek in je prirejalo predstave, leta 1917 pa obhajalo desetletnico obstanka. Oktobra 1918 je slavnostno razvilo lasten prapor. Vrhunec delovanja trboveljskega Orela predstavlja otvoritev novega prenovljenega modernega Društvenega doma leta 1925.

Ključne besede:

telovadba, Orel, Trbovlje, lokalna zgodovina

ABSTRACT

In this paper, I try to show the development of the Trbovlje section of the Catholic physical education organization Orel and its operation until its dissolution. Orel societies were mostly led by priests, and professional trainers were in charge of the gym exercises. Before the First World War, the Community Center was ceremoniously opened and blessed, which became the cultural and social center of the upper Trbovlje. During the First World War, the Trbovlje society existed as a tambourine section and organized performances, and in 1917 celebrated the 10th anniversary of its existence. In October 1918, it ceremonially unfurled its own banner. The peak of the activities of the Orel Trbovlje is represented by the opening of a new, modern, renovated Community Center in 1925.

Keywords

gymnastics, Orel, Trbovlje, local history

UVOD

Prve zametke športne društvene dejavnosti v Zasavju sta predstavljala katoliški Orel in liberalni Sokol.¹ Vzgoja fantov in deklet v telesno in duhovno zdrave ter disciplinirane člane katoliške družbe je bilo glavno poslanstvo orlovskih organizacij.² V prispevku skušam prikazati razvoj trboveljskega odseka katoliške telesnovzgojne organizacije Orel in njegovo delovanje do razpustitve.

Dolga leta je bil sicer Sokol edino slovensko društvo, v katerem so morali pripadniki različnih nazorskih pogledov zadovoljiti svoje telovadne potrebe in narodno dolžnost.³ Orlovska telovadba je dobila idejno osnovo po letu 1892, ko je v Ljubljani potekal I. slovenski katoliški shod. Ta je dokončno razbil tako imenovano slogaštvo, ki naj bi ohranjalo politično enotnost slovenskega narodnega gibanja, kljub idejnim nasprotjem. Klerikalna stranka je širila svoje politične nazore in povezovala ljudi prek različnih dejavnosti. Ustanavljali so katoliška delavska društva in si na ta način hoteli pridobiti slovensko delavstvo. Društva so se leta 1897 združila v Slovensko krščansko-socialno zvezo (SKSZ). Pet let kasneje so zvezo iz ožje delavske spremenili v splošno katoliško ljudskoprosvetno zvezo z istim imenom. Ta je postala glavni organizacijski temelj telovadnemu, orlovskemu gibanju na Slovenskem.⁴ »*Telovadba je jako primerna in koristna zabava zlasti za mladeniče; pospešuje zdravje, navadijo se krepkega in ponosnega nastopa, obnašanje se jim ogladi itd., vse to jim tudi pri vojakih prav pride*« je dejal Smolnikar, poročevalec s I. shoda katoliških slovenskih nepolitičnih društev v Ljubljani, ki se je odvijal 7. septembra 1902.⁵

1 Hacin, Nevenka, Irena Ivančič Lebar idr. *Srečno... črne doline*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2001, 53–56.

2 Osjak, Ljudmila. »Množične oblike družabnega življenja sokolov in orlov.« V: *Podobe družabnosti*, ur. Monika Kokalj Kočever, 58. Ljubljana: Muzej novejša zgodovine Slovenije, 2005.

3 Šafarič, Aleš. »Nastanek slovenske katoliške telesnovzgojne organizacije Orel.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*. 65/2 (2017), 177.

4 Stepišnik, Drago. *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968, 129–132.

5 »Orel in slovensko krščansko-socialno delavstvo.« *Mladost*, 26. avgust 1911, 128.

Prevlada narodno-liberalne politične usmeritve pri do takrat vsenarodnem Sokolu je spodbudila ustanavljanje telovadnih odsekov pri osrednji katoliški društveni zvezi. Prvi telovadni odsek se je ustanovil februarja 1906 na Jesenicah, pri krovni SKSZ v Ljubljani pa je bil odsek, ustanovljen marca 1906.⁶ »Dolga leta zaželjena in pripravljena telovadna organizacija«⁷ se je tako hitro širila, da se je 10. novembra 1907 vzpostavila krovna organizacija Zveza telovadnih odsekov (ZTO), ki je delovala v okviru SKSZ.⁸ Eden izmed prvih članov nove zveze je bil tudi Telovadni odsek katoliške delavske družbe Trbovlje.⁹

TELOVADNI ODSEK KATOLIŠKEGA DELAVSKEGA DRUŠTVA TRBOVLJE / OREL TRBOVLJE

Telovadni odsek katoliško delavskega društva Trbovlje je bil ustanovljen 22. septembra 1907. V *Slovincu* so naslednji dan zapisali, da

»so kranjskim /.../ telovadcem postale preozke meje ožje naše domovine, začeli so prodirati naprej in včerajšnji ustanovni zbor telovadnega odseka kat. del. družbe v Trbovljah je njih prva postojanka na zeleni Štajerski. Vrli mladeniči trboveljskega katoliškega delavskega društva so tudi začutili potrebo po tesnejši mladeniški organizaciji ter naprosili ljubljanski telovadni odsek, da jim da potrebna navodila za ustanovitev telovadnega odseka. Včeraj popoldne se je zbralo lepo število mladeničev, katerim je predsednik ljubljanskega odseka brat Ivan Podlesnik v navdušenih besedah razložil pomen telovadbe in pokazal lepe cilje mladeniške organizacije. Poudarjal je v svojih izvajanjih zlasti pomen harmonične telesne in duševne izobrazbe. Navduševal je dalje mladeniče do neustrašenega, pogumnega boja proti različnim nasprotnikom in kazal na dosedanje lepe uspehe skupnega dela. Nato se je volil odbor. Predsednikom je bil izvoljen enoglasno in z navdušenjem za organizatorično delo navdušeni

6 *Enciklopedija Slovenije*, s.v. »Orel«.; Stepišnik, Drago. *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974, 207–208.

7 Hafner, Jernej. »Orel.« *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*. 17, zv. 1 (1922/1923), 19.

8 Šafarič, »Prepletenost politike in telesne kulture ...«, 151–162.

9 Zvezo telovadnih odsekov (ZTO) so 10. novembra 1907 ustanovili v telovadnici v Unionu odseki: Ljubljana, Št. Vid, Škofja Loka, Tržič, Jesenice, Trbovlje, Kamnik, D. M. v Polju, Horjul, Idrija, Metlika. Navzočih je bilo 140 članov. (Hafner, Jernej. »Prvenci orlovskega gibanja.« *Mladost*, julij, avgust 1920, 124.)

mladenič Ivan Zupan. Tudi ostali odborniki so sami vrli mladeniči, člani katoliškega delavskega društva. Prihodnjo nedeljo že prično z redno telovadbo. Tudi najpotrebnejše telovadno orodje si nabavijo takoj. Prepričani smo, da se bo stvar lepo razvila, kar je velikega pomena za Trbovlje, kjer razen katoliškega delavskega društva ni društva, kjer bi se mogla zbirati pošteno in resno misleča mladina. Liberalizem je uničil Pazniško in delavsko društvo, socialni demokratije, potrti po neuspehih zadnjih let hirajo, v katoliškem delavskem društvu pa se organizira mladina, kateri kličemo krepak: »Na zdar!« Pogumno, neustrašeno naprej za cilji do uspehov!¹⁰

Šestega aprila 1908 je imel telovadni odsek v Trbovljah prvi javni nastop. Spored je obsegal »*rajalni nastop, orodno telovadbo na drugu, skok in vzdigovanje ročk ter redovne vaje.*«¹¹ Poročevalec je med drugim še zapisal: »*Kako lepo je bilo videti polno, lepo okrašeno telovadnico samih mladih, krepkih fantov enako oblečenih v telovadne obleke. Že nastop je vzbudil občno pozornost.*«¹²

Nekaj mesecev po nastopu se je odsek začel spopadati s prostorskimi težavami. »*Prvi odsek na Štajerskem je bil naš, z izredno vnemo je deloval, dokler je imel lastno sobo. A usoda ga je vrgla na cesto. Plačeval je 20 K stanarine mesečno, a vendar ima gostilničar zdaj rajši prazno sobo, kakor da bi jo prepustil nam*« so poročali iz Trbovelj in obenem pozvali vse prijatelje, naj pomagajo društvu do lastne strehe.¹³

Rivalstvo s Sokolom ima korenine že nekje v letu 1908, ko je 19. novembra potekal prvi sestanek z namenom ustanovitve lokalnega sokolskega društva.¹⁴ V *Mladosti* so ustanavljanje konkurenčnega društva pospremili z naslednjimi besedami: »*Naši liberalci snujejo »Sokola«. zaprisegajo, da ne sprejmejo v svoje društvo nobenega »čuka«.* Ubožci! Ali ste že pozabili, da sta šele pred kratkim nagovarjali »čuke« in jim obetali bogvekaj. Če pres-

10 »Telovadni odsek v Trbovljah.« *Slovenec*, 23. september 1907, 5.

11 »Iz Trbovelj.« *Mladost*, 18. april 1908, 14.

12 Prav tam, 14.

13 »Česa nam manjka.« *Mladost*, 7. november 1908, 142.

14 »Trbovlje.« *Narodni list*, 26. november 1908, 3.

topijo k vam. Ker so vam pa ti odločno povedali, da liberalci ne postanejo nikoli, pišete sedaj, da jih ne marate.«¹⁵

Novembra 1908 je *Mladost* ponudila statistične podatke telovadnih odsekov. Odbor trboveljskega odseka so sestavljali: predsednik Ivan Zupan, tajnik Ivan Černe, blagajnik Josip Lončarič, odbornik Ivan Germadnik in odbornik Josip Katovec. Vaditeljski zbor sta vodila načelnik Ivan Černe in podnačelnik Avgust Jordan. Telovadcev je bilo dvanajst, od tega se jih je povprečno deset udeleževalo telovadnih ur. Odsek je telovadil ob sredah in petkih »poleti na prostem, pozimi v sobi,« pri tem pa je uporabljal naslednje orodje: drog, skok, ročke, palice, krogi. Dvanajst članov je bilo naročeno na glasilo *Mladost*. Odsek je priredil v letu 1908 eno javno telovadbo, štiri izlete in tri predavanja. Društvo je sestavljal tudi en trobentač, v lasti pa je imelo osem uniform. Društvo je podpiralo pet podpornih članov. Napovedala se je tudi gradnja lastnega društvenega doma, ki bi rešil prostorske težave.¹⁶

Prelomen dogodek je potekal 19. marca 1909, ko so se na seji odbora ZTO v Bohinjski Bistrici zgodile najbolj vidne organizacijske spremembe. Zaradi rasti števila odsekov so uvedli okrožja, ki so bila vmesni člen med odseki in Zvezo. Tvorila so se glede na lego in prometne povezave, sprva pa so bile meječasne in so se z razvojem spreminjale. Imensko spremembo je doživela tudi zveza, ki je postala Zveza Orlov (ZO), odseki so dobili pripono orlovski, člani pa so bili po novem Orli.¹⁷ Orel je bil poleg krščanskega in slovenskega tudi ime, ki je po lastnem mnenju člane najbolj označeval. Zapisali so, da »pomenja, da hočemo biti silni in visoko vzleteti, da čuvamo našo domovino in nam ne uide nič, kar bi utegnilo našemu ljudstvu škodovati. In ravno na to hočejo bistrooki Orli gledati, da nihče naroda ne prevari za Krščanstvo in Slovenstvo.«¹⁸ Na seji so dodelali zunanji videz orlovstva, ki je dobil nove znake, kroj in telovadno obleko, skoraj identično sokolskemu. Organizacijsko sledenje Sokolom se je pokazalo še z

15 »Med nasprotniki. — Brez bojaznil« *Mladost*, 19. december 1908, 170.

16 »Naša statistika.« *Mladost*, 21. november 1908, 148–153.

17 Šafarič, »Prepletenost politike in telesne kulture ...«, 151–162.

18 »Orel.« *Mladost*, 3. april 1909, 53.

vpeljavo že omenjenih okrožij in telovadbe, kjer so morali vaditelji opraviti preizkus usposobljenosti.¹⁹

Po poročanju Mladosti se je 20. februarja 1910 odvijal sestanek bralnega društva v Trbovljah, kjer se je ustanovil novi telovadni odsek Orel, stari pa se je razpusil. Po tem sodeč je šele tedaj prišlo do uradnega preimenovanja telovadnega odseka katoliškega delavskega društva Trbovlje. K odseku je pristopilo 31 članov. V odbor so se izvolili sledeči: za predsednika Josip Pečnak, za podpredsednika Ignacij Štravs, za tajnika Avgust Jordan, za namestnika Vekoslav Govejšek, za blagajnika Vinko Jamšek, za namestnika Fran Lorber, za odbornike Kolenc, Rahne ter Ivan Zupan starejši. Vaditeljski zbor sta sestavljala načelnik Ivan Černe in podnačelnik Avgust Jordan, oskrbnik orodja pa je bil Ivan Germadnik. Vest o novi oz. preimenovani organizacijski celici se zaključi z navdihujočimi besedami: »*Mi pa, dragi bratje Orli, se pridružimo s pogumnim srcem ogromni četi, ki stoji noč in dan v bran vere svete in domovine drage. Na zdar!*»²⁰ ²¹

Nekaj mesecev kasneje je potekal verjetno najpomembnejši dogodek v delovanju trboveljskega Orla pred prvo svetovno vojno. Meseca septembra je trboveljski Orel razposlal vabila, s katerimi je vabil na slavnost, ki se je vršila 11. septembra 1910 v Trbovljah ob priliki blagoslovjenja Društvenega doma,²² združenega z javno telovadbo štajerskih in kranjskih Orlov ter z veliko ljudsko veselico. Mnoge hiše so bile okrašene z zastavami in z mlajev so vihrale trobojnice.²³

Prišlo je veliko število Orlov iz različnih slovenskih krajev, večinoma s Kranjske. Po zahvali predsednika trboveljskega Orla in političnih govorih nekaterih vidnejših predstavnikov SKSZ se je izvršila blagoslovitev doma. Sledila je javna telovadba in kasneje ljudska veselica. Približno 3000 do

19 Šafarič, »Prepletenost politike in telesne kulture ...«, 151–162.

20 Orli so sprva imeli enak društveni pozdrav kot pri Sokolu »Na zdar!«, a so ga po prvi svetovni vojni zamenjali z Bog živil!« »Orlovski pozdrav.« *Mladost*, oktober–december 1919, 123–124.

21 »Trbovlje.« *Mladost*, 5. marec 1910, 132.

22 Slavnostna otvoritev Društvenega doma je bila sprva napovedana za 28. avgust 1910. (»Trbovlje.« *Mladost*, 13. avgust 1910, 111.; »Otvoritev "Doma" v Trbovljah.« *Slovenec*, 12. september 1910, 2.)

23 »Trbovlje.« *Mladost*, 12. november 1910, 154.

4000 ljudi se je udeležilo slavnosti, ki je »uspela popolnoma in bo imela blagodejen vpliv na prosep slovenske kršč.-socialne organizacije v Trbovljah. Slovenska krščansko-socialna zveza je /.../ zopet dokazala, kako resno deluje za izobrazbo ljudstva« so zapisali v *Slovencu*.²⁴ Društveni dom z »lepo in prešerno dvorano«²⁵ je bil kulturni in družabni center zgornjih Trbovelj.²⁶

Orel Trbovlje je imel v letu 1910 48 članov, naročnikov na *Mladost* je bilo dvanajst, izvedlo se je pet predavanj, društvo pa je imelo 18 uniformirancev.²⁷ Naslednje leto je imelo društvo še vedno 48 članov (največ članov na Štajerskem), od tega je bilo 24 telovadcev, 20 uniformirancev, 20 naročnikov na *Mladost*, 24 podpornih članov, v okviru društva pa se je izvedlo 15 predavanj.²⁸ Leta 1912 je društvo štelo 33 članov, od tega 21 telovadcev. Imelo je 28 uniformirancev, enega trobentača in pet naročnikov na *Mladost*. Izvedlo je dve predavanji.²⁹ Poleg naštetega je trboveljski Orel pogosto prirejal tudi veselice in gledališke igre, s katerimi si je priskrbel dodaten dohodek.³⁰

Leta 1913 je trboveljski Orel dobil potrditev svoje vidne vloge v katoliškem telovadnem področju. Sedež Savinjskega okrožja v okviru Štajerske podzveze se je na občnem zboru maja 1913 iz Št. Pavla pri Preboldu prestavil v Trbovlje. Tik pred začetkom prve svetovne vojne, 29. marca 1914, se je v prostorih Društvenega doma vršil četrti redni občni zbor, kjer so izvolili nove oz. potrdili že obstoječe odbornike. Odsek je štel leta 1913 30 članov, od tega jih je bilo 15 naročnikov na *Mladost*. Priredil je več izletov in 37 telovadnih vaj, ki se jih je redno udeleževalo 15 članov. Januarja 1913 je ustanovil naraščaj, ki je telovadil do meseca maja, ko je šolska oblast gojitev naraščaja prepovedala. Nekoliko pozneje se je naraščaj po dovoljenju šolske oblasti spet vpeljal in imel 44 telovadnih vaj. Vadile so se proste vaje, vaje s palicami ter

24 »Otvoritev "Doma" v Trbovljah.« *Slovenec*, 12. september 1910, 2.

25 »Trbovlje.« *Mladost*, 12. november 1910, 154.

26 Lenarčič, Tine. *Trbovlje – po dolgem in počez*. Trbovlje: Tiskarna Tori, 2009, 73.

27 »Telovadni odseki Orla leta 1910.« *Mladost*, 17. december 1910, 167.

28 »Statistika zveze Orlov.« *Mladost*, 16. december 1911, 175–177.

29 »Statistika zveze Orlov.« *Mladost*, 7. december 1912, 167.

30 »Trbovlje.« *Mladost*, 26. avgust 1911, 131.; »Trbovlje.« *Mladost*, 11. maj 1912, 83.

skok v višino.³¹ Tik pred začetkom prve svetovne vojne, 26. julija 1914, je imel trboveljski Orel namen slavnostno blagosloviti društveno zastavo.³² Zaradi negotovih razmer je krovna zveza iz Ljubljane optimistično sklenila, da slovesnost prestavi »na veselo svidenje dne 16. avgusta Trbovljah,«³³ kar pa se zaradi vojne vihre³⁴ ni udejanjilo.

Trboveljski Orel je v tistem obdobju deloval kot tamburaški odsek in je prirejal predstave, leta 1917 pa obhajal desetletnico obstanka. Društvo, ki ga je sestavljalo okrog 40 članov, se je spomladi 1918 poživilo in avgusta spet začelo telovadbo.³⁵

V nedeljo, 13. oktobra 1918 se je (končno) odvilo slavnostno blagoslovljenje zastave trboveljskega Orla. Dopoldne se je vršila sveta maša na prostem, pri kateri je g. župnik Časl imel cerkveni govor in blagoslovil zastavo. Botra zastave je bila gospa dr. Benkovič. Popoldne se je na vrtu za Društvenim domom vršila javna telovadba, zatem pa se je ob navzočnosti tisočere množice vršilo javno zborovanje, na katerem so govorili poslanec dr. Benkovič, poslanec Verstovšek in župnik Časl. Ta manifestacija je bila popoln nadomestek za prepovedano binkoštno zborovanje. Poročevalec za Slovenca je še zapisal, da »orožništva ni bilo blizu — znak časa« in da je ljudstvo z radostjo vzelo na znanje politične novice, ki sta jih prinesla poslanca z Dunaja. Po govorih je sledila zabava.³⁶

TRBOVELJSKI OREL PO PRVI SVETOVNI VOJNI

Šest dni po uradnem koncu prve svetovne vojne se je prvič sestala Zveza Orlov (ZO). Sestanka se je udeležilo nad sto članov iz devetnajstih odsekov. Po poročanju o ciljih in praktičnem delu ZO so navzoči sprejeli

31 »Trbovlje.« *Mladost*, junij 1914, 85.

32 »Pozor Orli!« *Slovenec*, 24. julij 1914, 4.

33 »Slavlje v Trbovljah.« *Slovenec*, 25. julij 1914, 4.

34 Prva svetovna vojna je bila totalna vojna, ki je uradno trajala od 28. julija 1914 do 11. novembra 1918.

35 »Trbovlje.« *Mladost*, november, december 1918, 106.; »Trbovlje.« *Mladost*, januar, februar 1919, 28.

36 »Jugoslovska manifestacija v Trbovljah.« *Slovenec*, 16. oktober 1918, 4.

vrsto resolucij za prihodnje delovanje.³⁷ Leta 1918 je oživiljena ZO štela 1948 orlov in 1822 orlic, skupaj 3770 članov in članic.³⁸ Prvi povojni občni zbor ZO je potekal 16. marca 1919, kjer so se med drugim zavezali k podpori ženske telovadbe. Določili so vpeljavo ženske telovadbe v krajih, kjer je to iz »zdravstvenih in nravnih ozirov« potrebno. Obenem so sprejeli sklep, da bo ženska telovadba ločena od moške, prav tako bodo vaditeljice ženske. Ženska telovadba naj bi težila h krščanskemu ženskemu idealu v »zdravstvenem, nravnem, verskem in družabnem smislu.«³⁹ Žensko telovadbo in včlanjevanje so dotlej v ZO odklanjali, vendar so mnenje spremenili v izogib povečanemu članstvu žensk v sokolska društva.⁴⁰ Orlice so bile dejavne tudi v Trbovljah, kar je razvidno iz dopisovanja⁴¹ v časopis *Orlič*⁴², in objav v časopisu *Vigred*⁴³. V začetku septembra 1919 je Zveza Orlic organizirala vaditeljski tečaj v hotelu Union v Ljubljani, ki se ga je udeležilo nad sto Orlic med njimi tudi trboveljske Orlice. Ob zaključku vaditeljskega tečaja je bila na ustanovnem občnem zboru 6. septembra 1919 osnovana Orliška zveza.⁴⁴

V prvih letih⁴⁵ po prvi svetovni vojni je spet zaživelo rivalstvo med Sokoli in Orli. Orlovske organizacije so zato v veliki meri začele poudarjati svoja vodila in težnje. Nastopilo je proti liberalizmu, socialni demokraciji in njenemu boljševizmu.⁴⁶ Na tabor Orlov v Trbovljah septembra 1919 so pozivali vse bratske odseke, vse odseke Orlic in vsa prosvetna in izobraževalna društva, ker bo »manifestacija orlovske misli najsijajnejša.«⁴⁷ Res se

37 »Skupščina zveze Orlov.« *Mladost*, november, december 1918, 105.

38 Pernišek, France. *Zgodovina slovenskega orla*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1989, 109.

39 »Občni zbor Orlovske Zveze.« *Mladost*, maj, junij 1919, 81.

40 Štepišnik, *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*, 222.

41 »Trbovlje.« *Orlič*, april, maj 1923, 95.; »Trbovlje.« *Orlič*, april 1927/28, 126.

42 *Orlič* je bil namenjen dečkom in deklicam, torej orlovskemu naraščanju v ZO. (»Vaše glasilo.« *Orlič*, maj 1921, 2.)

43 *Vigred* je bil deklški list namenjen Orlicam. (Žirovnik, Minka. »"Vigredi" na pot.« *Vigred*, julij, avgust 1923, 1-2.)

44 »Pozdravni večer Orlic v Unionu.« *Slovenec*, 2. september 1919, 3.; »Orlice!« *Slovenec*, 3. september 1919, 1.; Vaditeljski tečaj in občni zbor Orliške zveze.« *Slovenka*, 15. december 1919, 167.

45 Leta 1919 se je med drugim določilo Trbovlje za sedež obsavskega orlovskega okrožja. »Iz obsavskega orlovskega okrožja.« *Mladost*, oktober, november, december 1919, 130.

46 Šafarič, »Prepletenost politike in telesne kulture ...«, 266.

47 »Orlovski tabor v Trbovljah.« *Slovenec*, 2. september 1919, 3.

je zbralo na stotine krščanskega ljudstva, ki je manifestiralo »/.../ za svobodo združevanja in prepričanja in povedalo na glas kam in kako obsoja vsakršno nasilje in da hoče res svobodo v svobodni državi« in »popolno enakopravnost s kateri kolim drugim prepričanjem.«⁴⁸

Po taboru, govorih in javni telovadbi so ob vračanju na železniško postajo udeleženci dogodka sicer slišali provokativne »žvižge iz bližine in daljave, ki so se /.../ zdeli kakor prikriti klici nočnih ptic«, ampak se zato niso vznemirjali, saj so bili »orlovskega tabora v Trbovljah /.../ veseli vsi pošteni in pametni, orli in orlice pa so se radovali nad vzornostjo, ki so jo videli v svojih vrstah.« Poročevalec je izrazil prepričanje, da »bodo premagani najprej vsi predsodki, ki bi jih imel še kdo proti orlovstvu, in tu se bo združila vsa poštena krščanska mladina.«⁴⁹

Zveza Orlov je bila tudi po vojni še vključena v SKSZ, ki je bila nemočna v prilagajanju na nove razmere. Težnja po osamosvojitvi ZO se je uresničila 23. oktobra 1921, ko je bila ustanovljena Jugoslovanska orlovska zveza (JOZ). Ta je na Slovenskem vključevala Orlovsko podzvezo (OP) in Orliško podzvezo (za ženske). Več odsekov (do šest) je sestavljalo leta 1922 vpeljane srenje, ki naj bi skrbele za pomoč in nadzor. Več srenj skupaj je tvorilo že leta 1909 osnovana okrožja.⁵⁰

Novost domače orlovske telovadbe so bile tekme za prehodni orlovski prapor. Tekmovanje je vsebovalo peterboj, ki so ga sestavljale redovne, obvezne in proste vaje, skok v višino in tek na 100 m⁵¹, o čemer priča fotografija, objavljena v *Mladosti*, januarja 1923.

Septembra 1923 je potekala lokalna odsekovna prireditev, na kateri je nastopilo 24 članov in 38 naraščaja. Tudi Orlice in gojenke so sodelovale. Nastopil je samo domač trboveljski odsek, poročevalec pa je za *Mladost*

48 »Orlovski tabor v Trbovljah.« *Slovenec*, 10. september 1919, 3.

49 »Orlovski tabor v Trbovljah.« *Slovenec*, 10. september 1919, 3.

50 Dolenc, Ervin. *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, 316; Pernišek, *Zgodovina slovenskega orla*, 119–120.

51 Pernišek, *Zgodovina slovenskega orla*, 138.

zapisal, da naj domačini društveni dom, orodje in novo letno telovadišče porabijo za »velik razmah orlovske misli v Trbovljah.«⁵²

Slika 1: »Tekmovalci okrožja Trbovlje pred tekom na 100 m.«
Mladost, januar 1923, 11.

Slika 2: »Orlovsko letno telovadišče v Trbovljah.«
Mladost, oktober 1923, 156.

52 »Trbovlje.« *Mladost*, oktober 1923, 158–159.

Orel je imel lepo število nadarjenih in izurjenih telovadcev, ki so odhajali na mednarodna tekmovanja z drugimi katoliškimi telovadnimi organizacijami. Med drugim je avgusta 1921 slovenska orlovska vrsta v sodelovanju s francosko katoliško telovadno zvezo nastopila v Strasbourgu in osvojila prvo mesto.⁵³ Izlet v Strasbourg je bil pomemben tudi za Trbovlje, saj je odprava slovenskega Orla s seboj nesla zastavo trboveljskega društva. Med tekmovanjem je slovenska odprava »častno manifestirala z mogočno zastavo (iz Trbovelj) pri sprejemih in obhodih.«⁵⁴

Slika 3: Jugoslovanska orlovska četa v Strasbourgu.

V: »Izlet Orlov v Strasbourg 2.–13. avgusta 1921.« *Mladost*, marec 1922, 43.

Na lokalnih volitvah, ki so potekale istega leta (12. maja 1921) so prepričljivo zmagali trboveljski komunisti, kar je presenetilo vladajoče kroge.

⁵³ Pernišek, *Zgodovina slovenskega orla*, 138.

⁵⁴ »Prva udeležba Orlov na mednarodni tekmi in javni telovadbi francoske katol. telov. zveze v Strasbourgu dne 6. in 7. avgusta.« *Mladost*, september 1921, 122.

Na prvi seji novega občinskega odbora je bil za župana izvoljen komunistični kandidat, rudar Jurij Hacin. Njegov mandat se je razveljavil, ker se je smatral za komunističnega. Po razveljavitvi volitev se je zvrstilo nekaj gerentov, od vlade začasno imenovanih predstojnikov občinske uprave. Od 16. decembra 1924 do 14. novembra 1925 je funkcijo opravljal upokojeni železničar Franc Kokalj.⁵⁵

V obdobju gerenta Koklja je trboveljski Orel naslovil dve prošnji na trboveljsko županstvo za dotacijo za nabavo telovadnega orodja. Prva prošnja je bila napisana 12. maja 1925, pod njo pa sta se podpisala tajnik in predsednik trboveljskih Orlov, Jože Dimnik.

Gerentstvu v Trbovljah! Podpisani orlovski odsek v Trbovljah prosi tukajšnje gerentstvo denarne podpore, da si more nabaviti nekaj telovadnega orodja predvsem konja in blazine, ki bi stalo vse skupaj okrog 10.000 dinarjev.

Ker se naš odsek zaveda svoje važne naloge, ki jo ima kot telovadna organizacija, namreč narodu in državi dati dušno in telesno zdravih fantov in mož, zato se je tudi vedno resno trudil to svojo nalogo vestno vršiti. Tudi številne velike in male častne diplome, ki si jih je orlovski odsek pridobil tekom svojega sedemnajstletnega obstoja, pričajo o njegovem delu in napredku.

Orlovski odsek je prepričan, da tudi gerentstvo v Trbovljah ve ceniti to težavno kulturno delo, zato je pa tudi uverjen, da mu bo gerentstvo pomagalo pri tem delu s tem, da mu nakloni podporo, ker si orlovski odsek iz lastnih sredstev ne more nabaviti imenovanega za odsekovni prospah neobhodno potrebnega orodja.⁵⁶

Prošnja je prispela na gerentstvo 14. maja 1925, uraden odgovor gerenta Koklja in županstva občine Trbovlje pa datira na 23. julij 1925

⁵⁵ *Rdeči revirji: zbornik fotografskih dokumentov o življenju in boju delavstva v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku v letih 1918–1941. Del 1, Obdobje 1918–1934.* Trbovlje: Revirski muzej ljudske revolucije, 1970, 118–119; Ivančič Lebar, Irena. *Župani naših Trbovelj.* Trbovlje: Zasavski muzej, 2009, 40–41.

⁵⁶ SI ZAC 0065, Društvene zadeve občine Trbovlje (1918–1941), TE 105, »Telovadni odsek Orel Trbovlje, dotacija za nabavo telovadnega orodja.«

»Na Vašo prošnjo z dne 12. maja t. l. Vas obveščam, da je gerentski sosvet v svoji seji dne 20. t. m. sklenil, se pri sestavi proračuna za leto 1926 v zadevi podpore ozirati, ker nima občina sedaj sredstev za podpore.«⁵⁷

Odziv predsednika Jožeta Dimnika na obravnavo prošnje je sledil 7. oktobra 1925.⁵⁸

Na vaš cenjeni dopis z dne 23. julija 1925 št. 3406/25 se podpisani orlovski odsek ponovno obrača s prošnjo na /.../ gerentstvo, da bi se pri sestavi proračuna za l. 1926, tudi v zadevi podpore ozirali na /.../ orlovski odsek, ker je to sklenil že gerentski sosvet v svoji seji z dne 20. julija 1925. Ker upamo, da boste prošnji ugodili, se Vam za uslugo že vnaprej zahvaljujemo. Bog živi!⁵⁹

Razlog, zakaj gerentstvo občine Trbovlje ni odobrilo denarne pomoči za nabavo telovadnega orodja, se skriva v občinski finančni krizi, o kateri je bilo med drugim poročano, da na sestavljen proračun za leto 1926 »izkazuje dohodkov 4,029.744 Din, stroškov 874.400 Din, torej 8,155.284 Din primanjkljaja.«⁶⁰

Razlog za prošnjo za dotacijo za nabavo telovadnega orodja je bila najverjetneje gradnja novega društvenega doma v Trbovljah, ki je bil namenjen tudi telovadnim aktivnostim trboveljskega Orla. Ne glede na neuspelo prošnjo je bilo leto 1925 najpomembnejše za trboveljskega Orla po prvi svetovni vojni.

Zgodovinsko pomemben dan je bil za Trbovlje 26. december 1925, ko so otvorili novi Društveni dom. Razmah in napredek društev je zahteval, da se zgradi novo poslopje, ki bo ustrezalo vsem zahtevam tedanjega časa. Naloge se je lotil stavbeni odbor stavbinske zadruga »Lastni dom«. Otvoritve se je udeležila velika množica ljudi, med drugim rudarska godba, odbor stavbinske zadruga, rudniški ravnatelj inž. Julius Pauer in minister n. r. gos-

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Korespondenca se z oktobrsko prošnjo zaključí, saj odgovora ni zabeleženega v arhivu. (op. a.)

⁵⁹ SI ZAC 0065, Društvene zadeve občine Trbovlje (1918–1941), TE 105, »Telovadni odsek Orel Trbovlje, dotacija za nabavo telovadnega orodja.«

⁶⁰ »Iz Trbovelj.« *Slovenec*, 5. december 1925, 4.

pod Gostinčar, Orli, Orlice in njihov naraščaj, uniformirani rudarji, Kmečka zveza in različni obrtniki.⁶¹

Slika 4: »Kuluk⁶² pri gradnji novega društvenega doma v Trbovljah.«
Ilustrirani Slovenec, 19. julij 1925, 2.

Krasna moderna stavba je ob otvoritvi obsegala veliko dvorano z vsestransko galerijo, vse zidano iz železobetona. Dvorana je imela velik oder s prizidkom za žensko in moško garderobo, skladišče za kulise in še druge potrebne lokale. Pred dvorano je bila mala dvorana za oddih med predstavami in še ena velika soba za čitalnico. Takoj ob vhodu so bile stopnice, ki so vodile na galerijo in v telovadnico. Cela stavba je bila opremljena moderno in z vsemi predpisanimi ustreznimi postranskimi napravami. Ob telovadnici je bila tudi kopalnica s prho. Pod odrom je bila klet in skladišče za premog itd. Zgradba je imela napeljano električno razsvetljavo in vodo-vod. Stara dvorana je bila prezidana in zgornji prostori so bili namenjeni

61 »Blagoslov in otvoritev novega Društvenega doma v Trbovljah.« *Slovenec*, 30. december 1925, 3–4.

62 Kuluk - v stari Jugoslaviji obvezno neplačano delo, zlasti pri delanju, popraviljanju cest, poti. (Kuluk. <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=130&View=1&Query=kuluk> (dostop: junij 2023).

za posojilnico, posvetovalnico, za oskrbnikovo stanovanje, spodnji pa za trgovino in gostilno s kuhinjo.⁶³

Načrte za zgradbo je pripravilo podjetje inženirja dr. Miroslava Kasala iz Ljubljane, ki je stavbo tudi zgradilo. Mizarska dela je večče izvršil domači mizarski mojster Valentin Cestnik. Kleparska dela je opravil domačin Rado Klenovšek. Vodovod je napeljal Preželj iz Novega mesta, za električno napeljavo pa je poskrbela domača Zadružna elektrarna.⁶⁴

Na dan otvoritve se je v novi dvorani Društvenega doma odvila tudi Orlovska akademija, za kar so Orli »želi burno aplavdiranje po vsaki točki.«⁶⁵

Slika 5: »Najmodernejši Društveni dom.«
Mladost, julij 1926, 118.

63 »Blagoslov in otvoritev novega Društvenega doma v Trbovljah.« *Slovenec*, 30. december 1925, 3–4.

64 »Blagoslov in otvoritev novega Društvenega doma v Trbovljah.« *Slovenec*, 30. december 1925, 3–4.

65 »Orlovska akademija.« *Slovenec*, 30. december 1925, 4.

Liberalno *Jutro* je poročalo, da se je otvoritev Društvenega doma »izvršila ob skromni udeležbi klerikalnega občinstva. Nasprotno pa so bili korporativno navzoči Sokoli, Orjunaši in drugo napredno občinstvo, vsi s svojimi znaki.«⁶⁶ Radovedno so se spraševali »kako bo poveličeval "Slovenec" otvoritev Društvenega doma«, saj naj bi prišlo do več »malenkostnih incidentov, ki bi lahko izostali.«⁶⁷

Katoliški *Slovenec* se je na zapisano odzval sledeče:

Popoldanska orlovska akademija na Štefanovo, ki je potekala tako nepričakovano lepo in so telovadci pokazali uspeh, katerega druga nasprotna društva Orlu pač ne morejo odrekati, bode v oči nekatere prenapeteže, ki izzivajo v "Jutru", da je bila udeležba skromna, da so se Sokoli in Orjuna udeležili korporativno proslave in to še celo z znaki. Kako ste naivni! Ali moremo mi kaj zato, če rajše posečate Društveni dom kot Sokolskega. Mi celo radi vidimo, da pridete v naše prostore, kjer se človek lahko prav pošteno zabava in dobi potrebne duševne hrane. Če pa pokaže kdo znak, pozneje ga pa sramežljivo stisne v žep, taka sramežljivost pač ni častna. In Orjuna! Neki član te organizacije je po akademiji svečano izjavil, da izstopa še z osmimi drugimi člani iz bataljona Orjuna. Ali ni to uspeh vztrajnega dela Orlov? Torej le pridite še, gotovo se vas še kaj prime in postanete še naši člani. Znati morate pa, da je naš g. predsednik Orla strog, poskušnja doba bi bila trda. Incidentov mi pač ne ljubimo, rajši postavimo vsakega takega, ki hoče izzivati na zrak. Kar se pa tiče "skromnega obiska" od strani naših pristašev, smo mi jako zadovoljni, želimo si še večkrat takega navala in ako je vsotica 10–12 navzočih Sokolov in par Orjunašev korporativna, potem je boljše, da se ne pokažete. Sicer pa še več takih člankov, ljudje vsaj vedo, kje je resnica.⁶⁸

Med sokolskimi in orlovskimi društvi se je močna duhovna ločitev odsevala v vseh krajih na slovenskem območju, saj je bilo za vsakega prebivalca

⁶⁶ »Otvoritev Društvenega doma.« *Jutro*, 29. december 1925, 4.

⁶⁷ Prav tam..

⁶⁸ Iz otvoritve Društvenega doma.« *Slovenec*, 31. december 1925, 4.

vasi ali trga jasno, ali obiskuje sokolski narodni dom ali katoliški prosvetni dom. Obiskovanje konkurenčnih prireditev je bilo namreč nedovoljeno.⁶⁹

Po otvoritvi je bila velika skrb vseh, zlasti Orlov poravnava dolga za gradnjo Društvenega doma. V ta namen nam jim je bila dovoljena velika efektivna loterija z več kot štiristo dobitki. Glavni dobiček je bila enodružinska hiša ob cesti, ki sicer med trajanjem srečelova še ni bila dograjena. Z orlovskim geslom »Vsi za enega, eden za vse!« so se trboveljski Orli obračali na svoje brate širom Jugoslavije, da tudi oni poklonijo »majhno žrtev v obliki srečke, ki stane 10 Din, za veličasten "Dom" v Trbovljah, ki je obenem dika vsega našega katoliškega dela.«⁷⁰

Slika 6: »Načrt za Društveni dom v Trbovljah.«
Ilustrirani Slovenec, 25. julij 1926, 6.

69 Osjak, »Množične oblike družabnega življenja sokolov in orlov,« 59–60.

70 »Trbovlje.« *Mladost*, julij 1926, 127.

V novem domu so imeli Orli dvakrat tedensko telovadbo in enkrat na teden sestanek. Redno so obiskovali tudi tekme celjskega okrožja, kamor so spadali. Prvenstva celjskega okrožja leta 1928 se je udeležilo enajst odsekov in 96 članov. Zmagovalec je postal trboveljski Orel in tako tekmoval za prehodni prapor.⁷¹

Slika 7: Orlovska družina v Trbovljah leta 1926.

Foto Borušak. Arhiv ZMT.⁷²

71 »Trbovlje.« *Mladost*, maj 1928, 103.; »Celjsko orlovsko okrožje.« *Mladost*, december 1928, 239.

72 Fotografija je objavljena tudi v *Ilustriranem Slovincu*, kjer je zapisano sledeče. »Orlovska družina v Trbovljah, ki ima največ zaslug na bujno se razvijajočem katoliškem prosvetnem gibanju v Trbovljah. Tudi veličastni novi prosvetni dom je v veliki meri sad njenega dela.« *Ilustrirani Slovenec*, 31. oktober 1926, 6.

ZAKLJUČEK

Z uvedbo šestojanuarske diktature je bil 5. decembra 1929 sprejet Zakon o ustanovitvi Sokola kraljevine Jugoslavije. Krovna orlovska organizacija je prenehala z delovanjem, ker se v to novo vsedržavno organizacijo Sokola ni hotela včlaniti. Ta sklep je bil sprejet 10. decembra 1929 na občnem zboru. Člani Orla so se po prepovedi delovanja pridruževali katoliškim prosvetnim društvom. Leta 1935 je vlada dovolila obnovo Orla pod novim imenom. Nastala je vsedržavna samostojna organizacija Zveza fantovskih odsekov – Slovenski fantje, dekleta pa so se povezala v dekliških krožkih znotraj katoliških prosvetnih društev.⁷³

73 »Zakon o ustanovitvi Sokola kraljevine Jugoslavije.« *Mladost*, december 1929, 265–266.; Osjak, »Množične oblike družabnega življenja sokolov in orlov,« 60.

VIRI IN LITERATURA

Arhiv

SI ZAC 0065, Društvene zadeve občine Trbovlje (1918–1941), TE 105, »Telovadni odsek Orel Trbovlje, dotacija za nabavo telovadnega orodja.«

Časopisi (kronološko razvrščeni)

- »Telovadni odsek v Trbovljah.« *Slovenec*, 23. september 1907, 5.
- »Iz Trbovelj.« *Mladost*, 18. april 1908, 14.
- »Česa nam manjka.« *Mladost*, 7. november 1908, 142.
- »Naša statistika.« *Mladost*, 21. november 1908, 148.
- »Trbovlje.« *Narodni list*, 26. november 1908, 3.
- »Med nasprotniki. – Brez bojzniki!« *Mladost*, 19. december 1908, 170.
- »Orel.« *Mladost*, 3. april 1909, 53.
- »Trbovlje.« *Mladost*, 5. marec 1910, 132.
- »Trbovlje.« *Mladost*, 13. avgust 1910, 111.
- »Otvoritev "Doma" v Trbovljah.« *Slovenec*, 12. september 1910, 2.
- »Telovadni odseki Orla leta 1910.« *Mladost*, 17. december 1910, 167.
- »Orel in slovensko krščansko-socialno delavstvo.« *Mladost*, 26. avgust 1911, 128.
- »Trbovlje.« *Mladost*, 26. avgust 1911, 131.
- »Statistika zveze Orlov.« *Mladost*, 16. december 1911, 175–177.
- »Trbovlje.« *Mladost*, 11. maj 1912, 83.
- »Statistika zveze Orlov.« *Mladost*, 7. december 1912, 167.
- »Trbovlje.« *Mladost*, junij 1914, 85.
- »Pozor Orli!« *Slovenec*, 24. julij 1914, 4.
- »Slavlje v Trbovljah.« *Slovenec*, 25. julij 1914, 4.
- »Jugoslovanska manifestacija v Trbovljah.« *Slovenec*, 16. oktober 1918, 4.
- »Skupščina zveze Orlov.« *Mladost*, november, december 1918, 105.

- »Trbovlje.« *Mladost*, november, december 1918, 106.
- »Občni zbor Orlovske Zveze.« *Mladost*, maj, junij 1919, 81.
- »Orlovski tabor v Trbovljah.« *Slovenec*, 2. september 1919, 3.
- »Pozdravni večer Orlic v Unionu.« *Slovenec*, 2. september 1919, 3
- »Orlice!« *Slovenec*, 3. september 1919, 1.
- »Orlovski tabor v Trbovljah.« *Slovenec*, 10. september 1919, 3.
- »Orlovski pozdrav.« *Mladost*, oktober–december 1919, 123–124.
- »Vaditeljski tečaj in občni zbor Orliške zveze.« *Slovenka*, 15. december 1919, 167.
- »Iz obsavskega orlovskega okrožja.« *Mladost*, oktober, november, december 1919, 130.
- Hafner, Jernej. »Prvenci orlovskega gibanja.« *Mladost*, julij, avgust 1920, 122–127.
- »Vaše glasilo.« *Orlič*, maj 1921, 2.
- »Prva udeležba Orlov na mednarodni tekmi in javni telovadbi francoske katol. telov. zveze v Strasbourgu dne 6. in 7. avgusta.« *Mladost*, september 1921, 122–123.
- »Izlet Orlov v Strasbourg 2.–13. avgusta 1921.« *Mladost*, marec 1922, 43–45.
- »Tekmovalci okrožja Trbovlje pred tekom na 100 m.« *Mladost*, januar 1923, 11.
- »Trbovlje.« *Orlič*, april, maj 1923, 95.
- Žirovnik, Minka. »"Vigredi" na pot.« *Vigred*, julij, avgust 1923, 1–2.
- »Orlovsko letno telovadišče v Trbovljah.« *Mladost*, oktober 1923, 156.
- »Trbovlje.« *Mladost*, oktober 1923, 158–159.
- »Kuluk pri gradnji novega društvenega doma v Trbovljah.« Ilustrirani *Slovenec*, 19. julij 1925, 2.
- »Iz Trbovelj.« *Slovenec*, 5. december 1925, 4.
- »Otvoritev Društvenega doma.« *Jutro*, 29. december 1925, 4.
- »Blagoslov in otvoritev novega Društvenega doma v Trbovljah.« *Slovenec*, 30. december 1925, 3–4.
- »Orlovska akademija.« *Slovenec*, 30. december 1925, 4.
- »Iz otvoritve Društvenega doma.« *Slovenec*, 31. december 1925, 4.
- »Načrt za Društveni dom v Trbovljah.« Ilustrirani *Slovenec*, 25. julij 1926, 6.

- »Najmodernejši Društveni dom.« *Mladost*, julij 1926, 118.
- »Trbovlje.« *Mladost*, julij 1926, 127.
- »Orlovska družina v Trbovljah.« *Ilustrirani Slovenec*, 31. oktober 1926, 6.
- »Trbovlje.« *Orlič*, april 1927/28, 126.
- »Trbovlje.« *Mladost*, maj 1928, 103.
- »Celjsko orlovsko okrožje.« *Mladost*, december 1928, 239.
- »Zakon o ustanovitvi Sokola kraljevine Jugoslavije.« *Mladost*, december 1929, 265–266.

Literatura

Dolenc, Ervin. *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002.

Hacin, Nevenka, Irena Ivančič Lebar idr. *Srečno... črne doline*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2001.

Hafner, Jernej. »Orel.« *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*, 17. zv. 1 (1922/1923), 17–30.

Ivančič Lebar, Irena. *Župani naših Trbovelj*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2009.

Lenarčič, Tine. *Trbovlje – po dolgem in počez*. Trbovlje: Tiskarna Tori, 2009.

Osjak, Ljudmila. »Množične oblike družabnega življenja sokolov in orlov.« V: *Podobe družabnosti*, ur. Monika Kokalj Kočevar, 51–61. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2005.

Pernišek, France. *Zgodovina slovenskega orla*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1989.

Rdeči revirji: zbornik fotografskih dokumentov o življenju in boju delavstva v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku v letih 1918–1941. Del 1, Obdobje 1918–1934. Trbovlje: Revirski muzej ljudske revolucije, 1970.

Stepišnik, Drago. *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.

Stepišnik, Drago. *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.

Šafarič, Aleš. »Prepletenost politike in telesne kulture na Slovenskem v letih 1891–1914 in 1919–1929.« Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta UL, 2016.

Šafarič, Aleš. »Nastanek slovenske katoliške telesnovzgojne organizacije Orel.« Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino. 65/2 (2017), 175–194.

Spletni viri

Kuluk. <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=130&View=1&Query=kuluk> (dostop: junij 2023)

POVZETEK

Prispevek osvetli manj znana dejstva trboveljskega odseka katoliške telesnovzgojne organizacije Orel in njegovo delovanje do razpustitve. Telovadni odsek katoliško delavskega društva Trbovlje je bil ustanovljen 22. septembra 1907, tri leta kasneje pa je bil uradno preimenovan v Orla. Pred prvo svetovno vojno je bil slavnostno otvorjen in blagoslovljen Društveni dom, ki je postal kulturni in družabni center zgornjih Trbovelj. Med prvo svetovno vojno je trboveljsko društvo obstajalo kot tamburaški odsek, oktobra 1918 pa je slavnostno razvilo lasten prapor. Na različnih tekmovanjih v okviru katoliških telovadnih organizacij so redno nastopali tako člani kot tudi članice društva. Otvoritev novega prenovljenega modernega Društvenega doma leta 1925 predstavlja vrhunec delovanja trboveljskega Orla v obravnavanem obdobju.

Upam, da se mi je posrečilo
ustvariti to, kar je potrebno,
da ostane za človekom dober
spomin. Več pač ne moreš
doseči v življenju!«

*Kratek opis življenjske poti in (plezalnega)
življenja Mire Marko Debelak Deržaj s
poudarkom na plezanje v Direktni smeri v
Špiku in nesreči v Triglavu ter seznamom
njenih tur*

**„I hope I was lucky enough to create what is necessary
to leave behind a good memory. You can't achieve more
in life!“**

*A brief description of the life path and (climbing) life of Mira Marko
Debelak Deržaj with an emphasis on climbing in the Direct Route in
Špik and the accident in Triglav and a list of her tours*

Julija Šuligoj, Peter Mikša

IZVLEČEK

Mira Marko Debelak - Deržaj (1904–1948) je bila izjemna alpinistka, ki je s svojimi dosežki pomembno zaznamovala slovenski alpinizem. Njen izjemen vzpon v navidezno nepreplezljivi severni steni Špika, podvig, ki ga je leta 1926 opravila s Stankom Tominškom, je po kritičnem obdobju ponovno oživil slovenski alpinizem. Kot članica TK Skala je z različnimi soplezalci plezala v slovenskih Alpah in sosedstvu. Kljub oviram, med katerimi je bila skoraj tragična nesreča na Triglavu, je Mira Marko s predanostjo in odločnostjo utrdila svoj položaj med elitnimi alpinisti svojega časa.

V članku predstaviva alpinistično življenje Debelak, ture, ki jih je opravila, in smeri, ki jih je preplezala. Poudarek je na uspehu v severni steni Špika ter na nesreči Eda Deržaja, ko sta skušala preplezati prvenstveno smer v Triglavu. Pri slednji preučiva poročanje slovenskih časnikov o nesreči, razpravo o strmi turistiki, ki se je ob tem razvila, in epilog na sodišču.

Ključne besede:

alpinizem, gornišтво, Mira Marko Debelak, Špik, Triglav.

ABSTRACT

Mira Marko Debelak-Deržaj (1904-1948) was an exceptional mountaineer who left a significant impact on Slovenian mountaineering through her remarkable achievements. Her extraordinary ascent of the seemingly unclimbable north face of Špik, which she accomplished in 1926 with Stanko Tominšek, revitalized Slovenian alpinism during a critical period. As a member of the TK Skala, she embarked on numerous climbing expeditions in the Slovenian Alps and beyond, overcoming various challenges along the way. Despite facing a near-tragic accident on Triglav, Mira Marko's unwavering dedication and determination solidified her position among the elite alpinists of her time.

The article delves into the mountaineering journey of Debelak, documenting the tours she completed and the routes she conquered. Special emphasis is given to her triumph on the north face of Špik and the unfortunate accident involving Edo Deržaj while attempting the first route on Triglav. Furthermore, the article explores the media coverage of the accident by Slovenian newspapers, the ensuing discourse on alpinism, and the subsequent legal proceedings.

Keywords:

alpinism, mountaineering, Mira Marko Debelak, Špik, Triglav.

UVOD

Mira Marko¹ Debelak - Deržaj (1904–1948) nedvomno sodi med največje ženske alpinistke svojega časa v svetovnem merilu in je za zgodovino in razvoj slovenskega alpinizma nasploh, ne le ženskega, izjemno pomembna. S svojim skoraj neverjetnim vzponom prek strme, skoraj kilometrske severne stene Špika, tisti čas na videz nepreplezljivega zidu, je močno spodbudila razvoj takrat zaradi nesreče glavnega ideologa slovenskega alpinizma Klementa Juga² (leta 1924 v Triglavu, zastalega alpinizma v slovenskih gorah. Veliko delo pa je opravila tudi v našem kulturnem alpinizmu).

Turistovskemu klubu Skala – TK Skala oz. TKS (prvi plezalni/alpinistični klub na Slovenskem)³ se je pridružila že v letu njegovega nastanka – leta 1921, stara komaj dobrih šestnajst let.⁴ Kmalu je začela plezati v navezi z različnimi skalaši, hitro se je lotila težavnejših podvigov, vse do omejenega vzpona v severni steni Špika, ki sta ga s soplezalcem Stankom Tomiškom opravila leta 1926. Danes imenovana Direktna smer v Špiku velja za njen življenjski podvig, saj je devetstometerska prvenstvena smer imela velik odmev doma in v tujini. Stena je veljala za enega večjih pro-

1 Vzdevek Marko se je je prijel že zgodaj, v literaturi je vedno Mira Marko, v gornjskih krogih pogosto samo Marko. Matjaž Deržaj je zgodovinarici dr. Ireni Selišnik v intervjuju (v Ljubljani, 30. aprila 2004 – prepis hrani P.M.) glede tega povedal sledeče: »So ji rekli, ti nisi Mira ampak Marko, ker je bila tako nemirna.« Več o tem na naslednji strani pri opombi 9.

2 Dr. Klement Jug (1898–1924), sistematični in najaktivnejši plezalec v prvem obdobju Skale, ki je s svojo alpinistično miselnostjo in plezalskimi dejanji najmočneje zaznamoval njen razvoj. Jug je leta 1922 s svojim prihodom med skalaše ustvaril prvo jasno alpinistično ideologijo. Bil je prvi, ki je začel načrtno plezati tudi prvenstvene smeri in za drenovci prvi med slovenskimi alpinisti uporabljal sicer primitivne kline, ki jih je tudi sam izdeloval. 11. avgusta 1924 se je smrtno ponesrečil med solo prvenstvenim vzponom prek zahodnega dela Triglavske severne stene, »desno od ledenega žleba«. Njegovo smer sta leta 1930 preplezala Pavla Jesih in Milan Gostiša in danes nosi ime Jugov steber. Vzpon, če bi uspel, bi bil njegov najtežji in šele tretji v mogočni Triglavski severni steni. Vir: Mikša, Peter in Elizabeta Gradnik. *Trden kakor skala. Kratka zgodovina Turistovskega kluba Skala*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2017.

3 Več o TKS si lahko preberete v: Mikša, Peter. »Od Turistovskega do Alpinističnega kluba Skala (1921-1941).« V: *Kvišku kakor skala vodi naša pot : ob stoletnici nastanka turistovskega kluba Skala*, ur. Mikša, Peter, et al, 9-27. Ljubljana: Združenje za promocijo kulturne dediščine, raziskav in novih tehnologij - Retrospektive, 2021. ; Mikša in Gradnik, *Trden kakor skala*..

4 Glede točnega datiranja pristopa je več nasprotujočih si podatkov npr. : Pogovor z Matjažem Deržajem Alpinistični razgledi, 69; Kajzelj, Mirko. "Odlomki iz nezapisanih analov." *Planinski vestnik* 79/5 (1979), 300, prav tako ni navedena med ustanovnimi in prvimi člani (Mikša in Gradnik, *Trden kakor skala*.)

blemov (Vzhodnih) Alp. V njej je npr. večkrat poskušal tudi znan dolomitski plezalec, cortinški gorski vodnik Angelo Dibona, a mu ni uspelo. Mira je ves čas plezala kot prva v navezi, kar jo postavlja med najboljše alpinistke medvojnega obdobja v svetovnem merilu. Vredno je poudariti tudi, da je Mira Marko v celotni smeri le štirikrat zabila klin.

Poglejmo si malo bolj podrobno življenjsko pot in plezalne dosežke po postavi drobne, a po dejanjih velike Mire Marko. Rodila se je 26. decembra leta 1904 v Sarajevu (danes Bosna in Hercegovina) očetu Janku Debelaku iz Malih Roden pri Rogaški Slatini, pravniku in prvem ravnatelju slovenskega Poštnega in brzojavnega ravnateljstva v novonastali Kraljevini SHS ter Tržačanki Marija Debelak, rojeni Kramar.⁵ Prva leta svojega življenja je zaradi očetove službe preživela v Sarajevu in Zadru, po letu 1905 pa se je z družino preselila v Ljubljano. V ljubljanski Mladiki je končala višjo dekliško šolo, študij pa je nadaljevala na Likovni akademiji v Zagrebu, vendar se slikarstvu ni intenzivno posvečala, razen ob koncu življenja, ko je za ljubljansko Agronomsko fakulteto risala anatomske učne risbe. Krajše obdobje je bila poročena z Božom Pibernikom, vendar je dekliški priimek Debelak obdržala in se podpisovala kot Mira Pibernik Debelak.⁶ Leta 1933 ji je bila uradno dovoljena sprememba priimka iz Pibernik nazaj v Debelak. Ponovno se je poročila leta 1938, in sicer z alpinistom Edom Deržajem. Vzdevek Marko se je je prijel že zgodaj, v literaturi se jo omenja vedno kot Mira Marko, v gorniških krogih pogosto samo Marko.⁷ Vzdevek se je je držal še iz šolskih dni. Kot fantje je plezala, kjer se je dalo, po drevesih, robovih cerkvenega obzidja in ograjah.⁸ Nekrolog ob njeni smrti je dr. Josip Tomišek naslovil »Tovariš Mira Marko« in takoj v prvih vrsticah pojasnil, zakaj se je odločil za moško obliko:

5 Pirš Maja in Peter Mikša. »Zakladi matičnih knjig. Janko Debelak in Malid Roden.« *Rogaške novice*, št1304, 19. november 2021, 10.

6 Neobjavljen intervju z Matjažem Deržajem, 30.4.2004, Irena Selišnik.

7 Mikša, Peter in Petra Krasnič. »*Debelak Deržaj, Mira (1904–1948)*.« Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1024550/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (dostop: avgust 2023).

8 Štular, Natalija. *Mala kraljica velikih sten. Mira Marko Debelak-Deržaj : (26. december 1904, Sarajevo - 27. september 1948, Ljubljana) : alpinistka, smučarka, publicistka, predavateljica, zbirateljica zgodovinskega in etnografskega gradiva, slikarka*. Jesenice: Gornjesavski muzej, enota Slovenski planinski muzej, 2022, 17.

»Tovariš? Mari ne tovarišica?« bi se vprašali. V resnici pa je bila dvoživka, v omejeno ženskih stvarih prava ženska in žena, v planinskem udejstvovanju pa kar možata, kos moškemu, a vendar z ženskim nagonom podpiranja, naslombe, kaj pada v polni in očitni meri le v razmerju do enega, edinega, do Edota. Svojo žensko podzavestnost je načelno do zadnjih let prikrivala in zatajevala; zato je najraje slišala na moško ime »Marko« ter ob pozivu in potrebi tovarštva v planinstvu je bila odločno moški tovariš, ne le ženska, mehka tovarišica, nekako družica.⁹

Njena prva resnejša gorska tura je bil Stol leta 1922, naslednjega leta pa je prečila Julijske Alpe in bila prvič na Triglavu.¹⁰ Februarja leta 1924 je izvedla prvo smučarsko turo iz Kamnika na Kriško planino in nazaj¹¹ ter prvo alpinistično plezalno turo na Rjavino.¹² Med njene najvidnejše dosežke sodita prvenstvena vzpona v severni steni Špika (danes imenovana Direktna smer v Špiku) leta 1926 s soplezalcem Stanetom Tominškom,¹³ in Slovenska smer v severovzhodni steni Ben Nevisa na Škotskem, ki jo je leta 1934 preplezala skupaj z Edom Deržajem.¹⁴ Preplezala je še precej drugih prvenstvenih smeri, skupno petindvajset, npr. leta 1928 v Kanjavcu,¹⁵ leta 1929 Mangartu,¹⁶ leta 1931 v Špiku,¹⁷ leta 1932 pa v Veliki Mojstrovki in Višu.¹⁸ Plezala je tudi v Kamniško-Savinjskih Alpah, v Zahodnih Julijcih, Karnijskih Alpah in Dolomitih. Leta 1929 je bila prvič v Karniji, kjer je prav tako nanižala nekaj prvenstvenih smeri in bila med prvimi pristopniki na vrhove.¹⁹ Morda je bila celo prva oseba, ki se je na vrh gore Punta Mantica (2510

9 Tominšek, Jos. »Tovariš Mira Marko.« *Planinski vestnik* 49/5 (1949), 40.

10 SPM, Mira Marko Debelak, šk. 291, »Alpinistični dnevnik Mire Marko Debelak 1922 – 1936,« 1.

11 Prav tam, 4.

12 Prav tam, 5.

13 Prav tam, 21.

14 Mikša, Peter in Urban Golob. *Zgodovina slovenskega alpinizma*. Ljubljana, 2013, 40; SPM, Mira Marko Debelak, šk. 291, »Alpinistični dnevnik Mire Marko Debelak 1922 – 1936,« 58.

15 SPM, Mira Marko Debelak, šk. 291, »Alpinistični dnevnik Mire Marko Debelak 1922 – 1936,« 34.

16 Prav tam, 35.

17 Prav tam, 43.

18 Prav tam, 48.

19 Prav tam, 36.

m) povzpela prek južne stene;²⁰ 1895 se je na vrh vzel Conte Mantica, ni pa znano, prek katere stene.²¹ Leta 1930 je stala na svojem prvem tritisočaku, Monte Antelao.²² Vzpone in preplezane smeri je natančno beležila v svojem alpinističnem dnevniku. Po njej je poimenovanih več smeri – npr. prvenstvena Smer Debelakove iz leta 1932, ki jo je skupaj z Edom Deržajem, Sergejem Černivcem in Živkom Šumerjem preplezala v severni steni Velike Mojstrovke v Julijskih Alpah in Smer Debelakove v zahodni steni Ojstrice v Kamniško-Savinjskih Alpah, ki jo je sama prva preplezala leta 1926.²³ Skupno je opravila približno sto alpinističnih vzponov in mnoge pohodne ter smučarske ture.²⁴ Leta 1930 je zaradi svojih plezalnih dejanj postala članica elitnega avstrijskega alpinističnega kluba Österreichische Alpenklub.

Mira Marko je v svojem življenju plezala z različnimi soplezalci, večinoma skalaši. V gore je začela zahajati z bratrancem Mirkom Kramarjem in z njim opravila svoje prve pohodne gorske ture. Pri kasnejših resnejših plezalnih podvigih se Kramar ne pojavlja več, je pa bil prisoten pri pohodniških turah, na primer pri zimskem vzponu na Konja (ki je bil, mimogrede, prav tako prvenstven).²⁵ Spremil in obiskal jo je tudi na planini Govnač, kjer je iskala mir za rehabilitacijo po operaciji leta 1928.²⁶ V gore je zahajala tudi z Mirkom Pibernikom, s katerim je bila nato nekaj časa tudi poročena.²⁷ Kot je razvidno iz njenega dnevnika, kamor je vestno zapisovala tudi, s kom je bila udeležena, in tudi, kako se je na isto vrh navezala tudi z Antonom (Tonetom) Guerro, Slavkom Prevcem, Jožo Čopom, Sergijem Černivcem, Živkom Šumerjem, Stankom Hudnikom, Lojzetom de Reggijem in Stankom

20 Prav tam, 36.

21 Spalti di Toro – Monfalconi.

22 SPM, Mira Marko Debelak, šk. 291, »Alpinistični dnevnik Mire Marko Debelak 1922 – 1936,« 37.

23 Mikša in Krasnič, *Debelak Deržaj, Mira (1904–1948)*.

24 Seznam opravljenih tur v prilogi narejen po alpinističnem dnevniku Mire Marko Debelak, ki ga hrani Slovenski planinski muzej Mojstrana.

25 SPM, Mira Marko Debelak, šk. 291, »Alpinistični dnevnik Mire Marko Debelak 1922–1936,« 39.

26 Prav tam, 33.

27 Mikša in Krasnič, *Debelak Deržaj, Mira (1904–1948)*. Njen sin Matjaž Deržaj je v pogovoru z dr. Ireno Selišnik rekel, da je šlo bolj za dogovorjeno poroko s strani njenega očeta dr. Janka Debelaka (v Ljubljani, 30. aprila 2004 – prepis hrani P.M.).

Tominškem.²⁸ Velikokrat se pojavi vprašanje, ali je, glede na to, da sta si bili s Pavlo Jesih po zmožnostih blizu in sta izstopali kot slovenski ženski plezalki, plezala tudi z njo. Na seznamu Mirinih opravljenih plezalnih tur se Pavlino ime pojavi nekajkrat. Z drugimi Skalaši sta na primer opravili turo iz Vrat, za Cmirom, do Staničeve koč, mimo Kredarice do Mojstrane.²⁹ Skalaši so prav tako imeli navado praznike slaviti skupaj v objemu gora, v planinskih ali lovskih kočah. Božič 1926 je »velika družba«, kot jo sama imenuje in imen ne našteva, na primer praznovali v lovski koči v Martuljku. Na fotografijah je mogoče prepoznati nekatere znane obraze alpinističnega sveta, med drugim tudi Mirinega in Pavlinega, ki se družno smehljata ob igranju kitare.³⁰ Skupaj, v družbi Guerre in Tominška, sta preplezali novo varianto Nemške smeri v Triglavski severni steni skozi Okno³¹.

Največ, v resnici večino svojega življenja, pa je plezala s sopotnikom v življenju in v steni, Edom Deržajem. Prvič sta se videla v Martuljku avgusta 1926, ko ji je odpadla tura zaradi dežja.³² Prvič sta skupaj plezala že naslednji mesec. V alpinističnem dnevniku je opazen vidni prelom, saj je navedla: »Ture Marko in Edo. Od septembra 1926 so vse ture skupne in navedla v oklepaju le druge spremljevalce. Kjer ni drugih imen sem turo izvedla sama z Edom.«³³

DIREKTNA V ŠPIKU / »TAKO SVA OSVOJILA ŠPIK NAMA IN NAM.«³⁴

Mogočna severa stena Špika, ki »kot osrednja figura ponosno obvladuje neprekosljivo panoramo Martuljka«,³⁵ je videti na prvi pogled nepreplezljiva.

28 Različne smeri z različnimi soplezalci, za podrobnejše informacije glej seznam njenih tur v prilogi.

29 SPM, Mira Marko Debelak, šk. 291, »Alpinistični dnevnik Mire Marko Debelak 1922–1936«, 27.

30 Prav tam, 25.

31 Prav tam, 13.

32 Prav tam.

33 Prav tam, 22.

34 Mira Marko. »Severna stena Špika (2472 m) – premagana.« *Planinski vestnik* 26/12 (1926), 276.

35 Mihelič, Tine in Rudi Zaman. *Slovenske stene: sto najlepših plezalnih vzponov*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987, 204.

Devetsto metrska zelo izpostavljena (strma) stena je odigrala ključno vlogo v zgodovini slovenskega alpinizma.³⁶ Še več: pri vseh štirih smereh, preplezanih v medvojnem obdobju, so sodelovale ženske!³⁷ Od tega se Mirino ime pojavi celo dvakrat: pri sloviti *Direktni smeri* in pri smeri *Debelak – Deržaj – Šumer*, ki jo je preplezala leta 1931.³⁸

Direktna smer teče v skorajda ravni črti proti vrhu Špika in še danes plezalcem predstavlja izziv zaradi svoje dolžine (900 m) in izpostavljenosti. Stavek »*kdor se torej prvič odpravlja v Špik, naj se z vso resnostjo vpraša, ali mu je dorasel,*« govori sam zase.³⁹ Smer je bila življenjsko delo Debelak in zagotovo najpomembnejša smer, ki jo je preplezala, saj se je s tem uspehom zavihтела v vrh evropske alpinistične elite – in ne le z ženskega vidika. Smer nosi oceno V+ in je prva preplezana smer te težavnostne stopnje pri nas.⁴⁰ Še danes alpinistom predstavlja izziv posebne vrste, ob nastanku pa je bila ena izmed najzahtevnejših smeri v celotnih Alpah.

Impozantna severna stena Špika je bila v dvajsetih letih precej oblegana, vendar je še vedno čakala na prvo navezo, ki se ji bo uspelo povzpeti čeznjo. Leta 1924 sta se je lotila Angelo Dibona in njegova klientka Ana Escher,⁴¹ ki sta želela streti ta težak oreh. Zaman. Pri vršni vertikali sta obupala in prešla do severozahodnega raza na zahodni greben. Stena je zavrnila tudi Alojza de Reggija in Eda Deržaja; ustaviti sta se morala pri previsu na sredini stene.

36 Mikša in Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, 35.

37 Arih, Miha; Jelenc Aleš; Jelenc Anda in Korenini Drago Anda Jelenc in Drago Korenini. »Severno vzhodni raz.« Dosegljivo na: <https://www.slovenskestene.si/smer/severno-vzhodni-raz/> (dostop: julij 2023).

Skalaška smer, Pavla Jesih in Jože Lipovec 18.–21.07.1931. Mihelič in Zaman, *Slovenske stene*, 144.

Debelak – Deržaj – Šumer, Mira Marko Debelak, Edo Deržaj in Živko Šumer, 04. – 05.07.1931. Mihelič in Zaman, *Slovenske stene*, 148.

Direktna smer, Mira Marko Debelak in Stane Tominšek, 05.–06.09.1926. Mihelič in Zaman, *Slovenske stene*, 148.

38 Mihelič in Zaman, *Slovenske stene*, 148.

39 Prav tam, 204.

40 Mikša in Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, 35.

41 Rojena v Tržiču 11. novembra 1894 znanemu tržaškemu tovarnarju Edmundu Glanzmannu in Carolini Bazzoni.

Takrat 22-letna Mira Marko se je 5. septembra 1926 podala pod steno skupaj s Stankom Tominškom in Jožo Čopom. Slednji se je kmalu po začetku plezanja vrnil, ker je bil bolan (vnetje slepiča). Debelak in Tominšek sta plezala do večera, nato pa sta si uredila bivak. Naslednjega jutra sta nadaljevala. V članku, ki ga je Debelak po uspehu napisala za *Planinski vestnik*, lahko beremo o vseh težavnih mestih, ki so si kar sledila v steni. Ko sta priplezala do velike zajede, sta spoznala, da so »vse okoliščine /.../ jasno kazale, da se začne boj za „biti ali ne biti“. Klinov sva imela premalo s seboj, da bi se lahko sigurno vrnila preko stene – sploh pa o umiku ni bilo govora, ker smo steno naskočili z namenom, da moramo najti prehod, če smo tudi tri dni v nji.«⁴² Iz smeri sta izplezala ob četrti ure popoldne 6. septembra. »Krog in krog so se podile goste megle, le Špikova glava je bila čista, ožarjena od zahajajočega solnca. /.../ Tako sva osvojila Špik nama in nam.«⁴³

Slika 1: Severna stena Špika
Foto: Aleš Zdešar

42 Mira Marko, »Severna stena Špika (2472 m) – premagana.« 273.

43 Prav tam, 276.

NESREČA V TRIGLAVU

Miro Marko danes najpogosteje povežemo z njeno mojstrovino v Špiku, zanimivo pa je, da jo je osebno najbolj zaznamovala smer, ki je ni preplezala. Govora je o Skalaški smeri v Triglavu, zaradi katere je bila z Edom Držajem izključena iz TKS, vpeta v večletne tožbe in pravdanja in je bila povod tudi za debate o strmi turistiki in njeni smotrnosti.⁴⁴ Ta skorajšnja tragedija pa je bila tudi povod za njeno novo življenjsko partnerstvo. Poglejmo si zgodbo podrobneje.

Najbolj oblegana smer v Steni v medvojnem obdobju je bila kombinacija Skalaške (glej sliko 2, označba V 10b) in Gorenjske (glej sliko 2, označba V 10a) po levem razu Triglavskega oziroma Osrednjega stebra – kar danes v celoti poimenujemo Skalaška z Ladjo; to sta bili četrta in peta smer v Steni in celotno gledano druga v osrednjem delu.⁴⁵ Poskusi preplezati vso linijo so trajali tri leta. Smer naj bi obrnila petnajst navez, preden sta jo dokončala Pavla Jesih in Milan Gostiša leta 1929. Najprej so Joža Čop, Miha Potočnik in Stane Tominšek leta 1928 splezali zgornji del stebra in ga imenovali Gorenjska. Tako je na preboj čakal še spodnji del. Junija leta 1927 je v nagledano linijo vstopil znani nemški alpinist z Dunaja Roman Szalay in na ključnem mestu na začetku smeri padel 15 metrov.⁴⁶ Začetek julija sta poskusila Mira Marko Debelak in Edo Deržaj. Deržaj je na istem mestu padel 25 metrov zaradi odlomljenega klina. Čez štirinajst dni je Szalay spet vstopil in spet padel na istem mestu. Naslednje leto, 1928, je Jesih splezala čez ključno mesto, a sta se z Gostišo zaradi dežja obrnila. Leta 1929 je v Vrata spet prišel Szalay z novim soplezalcem, znanim Karlom Prusikom, prav tako Dunajčanom. Salay je o svojem načrtu pisal »svojim ljubljanskim prijateljem«, zato sta ju Jesih in Gostiša za en dan prehitela; smer sta preplezala med 9. in 14. avgustom leta 1929. Szalay in Prusik sta tako vsto-

44 Mikša in Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, 44.

45 Lovšin, Evgen. *V Triglavu in v njegovi soseščini. Planinske študije in doživetja*. Ljubljana, 1944, 270.

46 Prav tam, 273.

pila v Steno bolj desno in preplezala današnjo Prusik-Szalayevo smer (glej sliko 2, označba V 12).⁴⁷

Slika 2: Severna stena Triglava. Slovenska smer V 8, Nemška smer V 9a, Varianta skozi Okno (Debelak, Jesih, Guerra, Tominšek) V 9d, Gorenjska smer V 10a, Skalaška smer V 10b, Prusik-Szalay (zapadni raz Triglava) V 12. Vir: Kajzelj, Naš alpinizem, 176-177.

5. julija sta v steno, da preplezata novo smer, torej vstopila Debelak in Deržaj. Težavnega mesta se je kot prvi lotil Deržaj. Ker je potreboval stop za nogo, da bi lahko dosegel naslednji oprimek nad sabo, je zabil klin. Ko pa je nanj stopil oz. ga obremenil, se je zgodila nesreča. Opis padca je Mira Marko šele leta 1930 objavila v knjigi Henrika Tume *Pomen in razvoj alpinizma*. Tisti znani odlomek je:

⁴⁷ Bjelčevič, Aleksander. »Zgodovina plezanja v Triglavski severni steni.« V: *Zgodovina slovenskega alpinizma*, ur. Peter Mikša in Urban Golob. Ljubljana: Friko, Mikša in partnerji, 2013, 30.

Povila sem vrv v kolobarje, da bi se pri plezanju ne zamotavala, ko zaslišim nad seboj žvenket kovine in zamolkel krik. Pogledam kvišku in vidim, da se Deržaj lovi po zraku. Prvi trenutek sem odrevenela in instinktivno povlekla vrv k sebi, da skrajšam padec. Deržaj se je takoj po par metrih padca prevesnil vznak. Brado je tiščal v prsi, noge je imel skrčene, le roke so krilile po zraku, široko odprte oči brez izraza.⁴⁸

Debelak se je hitro zavedala nevarnosti in reagirala: *»Ko je bil že pod menoj, sem se bliskoma streznila in presodila položaj. Videla sem, da prvi sunek tudi mene potegne v globočino. Z desno roko sem spustila vrv ter se krčevito oprijela prijemka v duplinici (na stojšču ni imela klina, op.a.). Istočasno sem čutila, kako mi vrv žge dlan in prste leve roke, a izpustiti nisem smela.«⁴⁹* Sreča v nesreči je bila, da je Deržaj padel na polico, ki je zadržala silo padca, nato pa padel v prepad in obvisel na vrvi. V opisu nadaljuje:

Sledila je večnost. Tovariša nisem klicala, saj je bil mrtev, razmesarjen! Na robu grede se je svetila velika mlaka krvi /.../ Razveži vzel in rešena boš! pravi mi pritajen glas. Ne, ne, skupaj v steno, skupaj v smrt! /.../ in moj Bog, vrv se je premaknila! ,Edo! Edo! Živiš? Edo, najdi stop, ne morem več držati /.../. Na robu grede se prikažeta dve s krvjo opipani roki, nato – glava. Moj Bog, je li to tovariš, ta rdeča gmota krvi in mesa? Zatisnila sem oči. Le s silo sem se obvladala, da nisem zakričala. Tovariš se je vzel na gredo in na nji obležal nezavesten /.../, Edo!⁵⁰,

Deržaja naj bi po poročanju enega izmed časnikov *»našla rešilna ekspedicija visečega v prepadu med nebom in zemljo.«⁵¹* V resnici se je Debelak zavedala, da pomoč ne bo prišla, če pa že, pa bo za ponesrečenca prepozno, se je odločila, da morata sestopiti sama. Za to je bila potrebna dobršna mera poguma. Nje ni varoval nihče; zdrs bi pomenil gotovo smrt. Poleg fizičnih naporov in pridobljenih poškodb (ob padcu jo je sunek

48 Tuma, Henrik. *Pomen in razvoj alpinizma*. Ljubljana: Turistični klub Skala, 1930, 180..

49 Prav tam.

50 Prav tam, 181.

51 »18 ur v smrtni nevarnosti nad prepadom.« *Slovenski narod*, 8. julij 1927, 1.

upognil v pasu, vrv ji je ožgala levo roko in prste, s katero je držala vrv) in izredne koncentracije jo je ves čas skrbelo in je bila v strahu za tovariša. Mira je takoj po nesreči začela klicati na pomoč, vendar zaman. Iz smeri Luknje se ji je oglasila obmejna straža češ »pa šta, nemoj da vičeš!«⁵² po pomoč pa se niso odpravili. Ko se jima je uspelo s težavo spustiti na snežišče pod steno, se ji je oglasil oskrbnik Jože Torkar in uspela mu je pojasniti, kaj se je zgodilo. Ta je za pomoč prosil nekega nemškega plezalca, ki je tistega dne plezal na tem področju. Ko je prišel do njiju, ji je povedal, da je slišal njene klice že od dopoldneva, vendar pa jih ni razumel, ker je klicala v slovenščini. Planinci so mu povedali, kaj kliče, in šel je obvestit Torkarja v Aljažev dom, od koder so tudi poklicali reševalno postajo SPD v Mojstrani.

Kmalu sta ju dosegla Mirin bratranec Mirko Kramar in Milan Gostiša. Ob pomoči štirih reševalcev iz Mojstrane so Eda naložili na nosila in hodili po gredi proti poti, ki vodi na Triglav čez Prag. Ker jim je zmanjkalo sveč, so morali bivakirati do naslednjega jutra, ko so do njih prispeli nekateri skalaši (tudi Pavla Jesih in Jože Čop). Spustili so se do razpotja Prag–Luknja, kjer jih je že čakal dr. Šlajmer⁵³ in mu oskrbel štiri rane na glavi. Poškodovana je imel tudi pleča in opraskane roke in noge.⁵⁴ V Aljažev dom so prispeli ob 9. uri dopoldne; od vstopa v steno je preteklo 28 ur.⁵⁵ Z Dovjega so ga z vlakom prepeljali v Ljubljano, kjer ga je prevzelo reševalno vozilo, ki ga je odpeljalo v sanatorij Leonišče.⁵⁶

Naporno reševanje je torej potekalo do naslednjega jutra. Že istega dne pa je o nesreči prvi poročal časnik Jutro s sicer zelo skopimi informacijami

52 Tuma, *Pomen in razvoj alpinizma*, 182.

53 Dr. Edvard Šlajmer (1864–1935) je bil pionir slovenske moderne kirurgije, ki je v slovensko medicino uvedel mnoge novosti, na primer asepso, lumbalno in lokalno anestezijo, rentgen, organiziral sodobno kirurško službo in zasnoval operacijsko sobo. Poleg tega je pomemben njegov prispevek k reševanju ponesrečencev v gorah. Z njegovo (finančno) spodbudo je bila leta 1912 ustanovljena gorsko reševalno službo Slovenskega planinskega društva. V Vratih, v bližini Aljaževega doma, še danes obstaja Šlajmerjev dom, ki je prenovljena Šlajmerjeva planinska vila. V: Malešič, France, Zvonka Zupanič Slavec. »Zdravnik dr. Edo Šlajmer in reševanje v gorah.« *Isis: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 23/12 (2014), 42–44.

54 Malešič, France. *Spomin in opomin gora: kronika smrtnih nesreč v slovenskih gorah*. Radovljica: Didakta, 2005, 124.

55 Tuma, *Pomen in razvoj alpinizma*, 179–188.

56 »Plezalčeva sreča v nesreči nad prepadom.« *Jutro*, 7. julij 1927, 3.

in vprašujoč se, ali je Deržaj nesrečo sploh preživel.⁵⁷ V naslednjih dneh so o nesreči poročali še ostali vidnejši slovenski časniki.⁵⁸ Poročevalec Slovenca je napačno poročal, da se je »Deržaj v severni triglavski steni ubil«. ⁵⁹ Dobil naj bi »telefonično sporočilo z Jesenic.«⁶⁰ Sicer ni znano, kdo naj bi jim to sporočil. Debelak je namreč novico sporočila prek telefonskega sporočila iz Mojstrane, v Ljubljano naj bi bila poslana tudi brzojavka.⁶¹ Slovenec naslednji dan poroča, da telefonski klic ni odgovarjal resnici in da je Deržaj le težje poškodovan.⁶² Prve novice so še polne ugibanj o dejanskem poteku nesreče in reševanja. Časnika Jutro in Narodni dnevnik 7. julija prva prineseeta podroben potek plezanja, nesreče in reševanja, podatke pa sta črpala očitno tudi iz udeležencev reševalne akcije, saj se dogajanje sklada z njenim kasnejšim poročanjem o nesreči. Nekaj je tudi napačnega poročanja; najprej dejstvo o Deržajevi smrti, brati pa je mogoče tudi o tem, da se je Debelak sama vrnila v dolino, kjer je poiskala pomoč.⁶³

Članki o nesreči prinašajo priznavanje vloge Debelak pri reševanju soplezalca: »drzna plezalka«,⁶⁴ »neustrašna Mira Pibernikova«⁶⁵. Večkrat je

57 »Prva planinska nesreča v triglavskem pogorju.« *Jutro*, 5. julij 1927, 3.

58 »Nesreča v triglavskem pogorju.« *Narodni dnevnik*, 6. julij 1927, 3;

»Smrtna nesreča na triglavskem pogorju.« *Slovenec*, 6. julij 1927, 4.

»K nesreči v triglavskem pogorju,« 3.

»Na Triglavu ponesrečil,« 3.

»Plezalčeva sreča v nesreči nad prepodom,« 3.

»Planinska nesreča na Triglavu.« *Slovenski narod*, 7. julij 1927, 1.

»18 ur v smrtni nevarnosti nad prepodom,« 1.

»Na severni steni Triglava.« *Domo ljub*, 14. julij 1927, 7.

59 »Smrtna nesreča na triglavskem pogorju.« *Slovenec*, 6. julij 1927, 4.

60 Prav tam.

61 »Prva planinska nesreča v triglavskem pogorju.« *Jutro*, 5. julij 1927, 3.; »Smrtna nesreča na triglavskem pogorju«, 4.

62 »K nesreči na Triglavskem pogorju.« *Slovenec*, 7. julij 1927, 4.

63 »Planinska nesreča na Triglavu,« 1.

64 »Plezalčeva sreča v nesreči nad prepodom,« 3.

65 »Smrtna nesreča na triglavskem pogorju,« 4.

poudarjeno, da je Mira »naša najboljša in najsmelejša plezalka „Marko“.«⁶⁶ Pisci ji »čestitajo /.../ k izjemnemu junaštvu«⁶⁷ in poudarjajo, kako je situacijo rešila »junaška požrtvovalnost njegove spremljevalke.«⁶⁸

Po drugi strani je na primer *Jutro* poročalo: »Le izredno srečnemu naključju se imata zahvaliti dva naša sedanja drzna turista in plezalca.«⁶⁹ V resnici ni šlo toliko za naključje kot za izredno preudarno in smotrno ravnanje. Že takoj, ko je zaslišala Deržajev krik, ko se mu je odlomil klin, je povlekla vrv, da jo je skrajšala in s tem tudi skrajšala padec soplezalca.⁷⁰ Opis, da je Debelak »v najtežjem položaju, s čudovito prisotnostjo duha in z nadčloveškim naporom ter s tisto spretnostjo, ki jo odlikuje pri vseh turah, rešila tovariša Edo Deržaja«,⁷¹ je realen sklep situacije.

POLEMIKE ZARADI NESREČE, IZKLJUČITEV IN TOŽBA

Kot že omenjeno, je nesreča prinesla polemike o smotrnosti alpinizma, kar se kaže tudi v poročanju o nesreči. Katoliško usmerjeni časniki bolj ali manj prikrito kritizirajo strmo turistiko in poudarjajo nevarnost te dejavnosti. Pisci navajajo smrtne žrtve v dotični steni (Jug, Topolovec)⁷². Bralci so lahko brali o »nevarni Severni steni sta jela plezati turista – kljub temu, da je zahtevala že več žrtev – v novi smeri, ki so jo smatrali dosedaj za nepristopno. Stena je tako strma – mestoma je skoraj navpična, da sta morala turista, privezana na 30 metrov dolge vrvi, zabijati v njo kline.«⁷³ *Jutro*, neodvisen političen časnik, pa v svojem pisanju na primer ni kritiziral odločitve turistov za podajanje v strme stene, pač pa je celo priznaval, da »kdor še ni hodil po planinah, nima pojma, kako so vabljlive in skrivnostno zapeljive. Kogar je prijela strast plezanja po nevarnih stenah in mu je parkrat uspelo doseči

66 »18 ur v smrtni nevarnosti nad prepadom,« 1.

67 »Plezalčeva sreča v nesreči nad prepadom,« 3.

68 »18 ur v smrtni nevarnosti nad prepadom,« 1.

69 »Plezalčeva sreča v nesreči nad prepadom,« 3.

70 Tuma, *Pomen in razvoj alpinizma*, 180.

71 »Nezgoda v triglavski steni.« *Planinski vestnik* 27/8 (1927), 189. .

72 »Smrtna nesreča na triglavskem pogorju,« 4.

73 »K nesreči v triglavskem pogorju,« 3.

kraje, ki so navadnim zemljanom nedostopni, postane drzen planinski junak in kot tak prav lahko tudi žrtev svojega poguma.«⁷⁴

Mira je o dogodku napisala članek »v pouk in svarilo« in ga želela objaviti v *Planinskem vestniku*.⁷⁵ Tega je tudi napovedal takratni urednik Josip Tominšek: »Kako sta s srečnim junaštvom – ali z junaško srečo – za las preprečila tragičen konec te ture, bo zapisano prihodnjč.«⁷⁶ Vendar pa članek nikoli ni izšel. Tominšek ga je, kot pravi, pripravil in dal v tisk za deveto število tistega letnika, vendar pa so mu »v Ljubljani /.../ zabranili, da ni izšel.«⁷⁷ To je preprečil njegov brat, Fran Tominšek, predsednik Slovenskega planinskega društva (SPD). Pojasnjuje, da ga je izločil »češ da je neresničen in bi kvaril ugled planinskega društva, sploh pa, da se od vseh strani pojavlja odpor proti tej ženski in načinu njenega nastopa, tokrat posebno nasproti reševalcem.«⁷⁸

Kaj točno je Fran Tominšek mislil glede odnosa do reševalcev? V članku Debelak opisuje prihod reševalcev in res je posredno kritična do njihovega ravnanja. Piše, da so »došli brez kapljice vode ali žganja; tudi niso imeli svetiljk, vsa oprema je bila pičla. Na mojo prošnjo so prinesli nosilnico, ki so jo mislili pustiti pod steno.«⁷⁹ Poleg, po njenem mnenju, nezadostne opreme, se tudi ni strinjala s tem, da bi za odhod v dolino počakali, da se zdani. Na srečo je sama imela s sabo sveče in »to jih je potolažilo.«⁸⁰ Tu se njen pogled na situacijo razlikuje od pogleda reševalcev, verjetno tudi zato, ker je bila v situacijo bolj čustveno vpletena; ne nazadnje je šlo za stanje njenega soplezalca in partnerja. Še pred tem opisuje prihod »Dunajčana«, nemškega plezalca, ki je prišel do grede in jima pomagal pri spustu. Ko je Deržaj obnemogel in nezavesten obležal na gredi, ga je Debelak prosila,

74 »Plezalčeva sreča v nesreči nad prepadom,« 3.

75 »Nezgoda v triglavski steni,« 189.

76 »Opomba uredništva, Triglavske stene.« *Planinski vestnik* 27/8 (1927), 172.

Josip Tominšek je bil sicer stric Stanka Tominška, skalaša in večkratnega plezalnega partnerja Mire.

77 Tominšek, »Dr. Henrik Tuma: Pomen in razvoj alpinizma,« 28.

78 Tominšek, »Tovariš Mira Marko,« 42.

79 Tuma, *Pomen in razvoj alpinizma*, 187.

80 Prav tam, 187.

naj mu položi glavo v svoje naročje, sama pa ga je pokrila s puloverjem. Dunajčan je komentiral, da bodo reševalci prišli šele ponoči in da bo do takrat ledeno mrzlo, Debelak pa je zabrusila, da mu bo dala svojo jakno.⁸¹ Morda se je kritikom tudi to zdelo neprimerno, saj jima je Dunajčan prišel na pomoč in bi morala Debelak izkazati več hvaležnosti. Vendar pa ne smemo pozabiti na vse psihične in fizične muke, ki jih je od nesreče prestala. Utrujenost je gotovo vplivala na njeno odrezavost. Tega se je tudi sama zavedla: »Zato sem koj pristavila, da sem njegova dolžnica in pripravljena za vsako protiuslugo.«⁸²

Članek torej ni izšel, poročanje v časopisju in debata o strmi turistiki pa je hitro eskalirala. *Debelak in Deržaj* sta bila namreč pripadnika elitnega kluba TK Skala, katere člani so na vrh gora plezali po vedno težjih smereh, ideal, ki so ga konservativni planinci starejše generacije zavračali. Josip Ciril Oblak na primer pojasnjuje, da

plezalstvo kot tako ne more biti nikaka specijelna panoga planinstva. Nimam načelno nič proti plezanju, dokler ne postane samemu sebi namen in dokler se ne izrodi v navadno – rekorderstvo, ki je Kugyju zoprno, – ker je s tem ponižano planinarstvo na nivo – navadnega športa. /.../ Človek, ki rije samo v stene ter oznanja svetu, da najde le tam vso lepoto, se mi zdi, kakor kipar, ki ne bi videl v idealno estetski podobi celega človeka, nego bi istega razparal ter nam kazal njegovo drobovje /.../ To je morda sicer zanimivo delo, toda to ni umetniško doživljanje /.../.⁸³

Tudi na urednika *Planinskega vestnika* so pritiskali, naj ne objavlja plezalnih člankov, saj da jih nihče ne bere. Verjetno pa ni šlo za to, da jih nihče ne bi bral, ampak da se je s temi članki širila miselnost na nek način konkurenčnega TK Skala, ki so jo »realni užitekari in romantični abstinenti« zavračali.⁸⁴ Josip Tominšek kasneje sicer poudarja, da je *Planinski vestnik* obja-

81 »Na, die werden erst mit der Nacht heraufkommen. Es wird mordskalt werden.« »Ich werde Ihnen meine Jacke geben!« Tuma, *Pomen in razvoj alpinizma*, 186.

82 Prav tam.

83 Ciril Oblak, Josip. »Poglavje o plezalstvu.« *Jutro*, 1. september 1927, 6.

84 Tominšek, »Tovariš Mira Marko,« 42.

vijal vse relevantne članke, tako bolj konservativno usmerjenih alpinistov starejše generacije kot mladih plezalcev, članov TK Skala in »bodo mogli poslušati glasovi obeh zvonov, če bodo blagoglasni; saj imata oba pravico do bitja.«⁸⁵ Pa vendarle članek Debelak ni bil objavljen. Vlogi kronista je bilo zadoščeno z objavo novice o nesreči in obljubi o daljšem poročanju akterke, do česar, kot smo videli, ni prišlo, ne v naslednji, ne v kateri od prihodnjih številčk.⁸⁶ *Planinski vestnik* se je tako popolnoma distanciral od dogajanja, s čimer v resnici ni dal »pravice do bitja« nobeni od drugače mislečih strani, kaj šele obema. Opis padca je Miri Marko, kot smo omenili že zgoraj, šele leta 1930 objavil Henrik Tuma v *Pomenu* in razvoju alpinizma. »Kdo pa je zabrano inspiriral? Baš tisti, ki so zdaj poročilo – izdali.«⁸⁷ Tri leta po nesreči je omenjeno knjigo (in z njo Mirino poročilo) založil, zanimivo, Turistični klub Skala, iz katerega sta bila ob dogodku Miro in Eda izključena. Tominšek se sprašuje, ali želijo s tem »izraziti, da so svojo nekdanjo tovarišico rehabilitirali.«⁸⁸ Kasneje, leta 1973, je bil objavljen tudi v Kugyjevi knjigi *Pet stoletij Triglava*.

Da se Josip Tominšek z neobjavo ni strinjal, lahko beremo tudi v pismu bratu:

Mari Ljubljancani res hočete iz brezpomembne, v bistvu zelo omejene osebne zadeve napraviti afero, ki prisoja tej mladi planinki važnost in vplivnost, katere sigurno nima? Saj se vendar motite, ako mislite, da o njej vse govori, če o njej morda govori nekaj ožje prizadetih in številce brezposelnikov, ki živijo od šušte-nja o škandalčkih! Mari je ona res tako vplivna, da naj se je naše planinsko društvo nekako boji? Bogme, da ne! In čimbolj zavlačujete likvidacijo spora, ki zares obstoji, tem slabše; potem bi res i širši krogi postali pozorni, dočim doslej o kako aferi niti ne sanjajo.⁸⁹

85 Prav tam, 43.

86 »Opomba uredništva, Triglavske stene,« 172.

87 Tominšek, »Dr. Henrik Tuma: Pomen in razvoj alpinizma,« 28.

88 Prav tam.

89 Tominšek, »Tovariš Mira Marko,« 43.

Vendar pa se situacija s tem, ko se članka ni objavilo, ni razrešila, temveč se je še dodatno . Ta padec je prinesel pravo tožbo. Zakaj? Poglejmo si razloge. Alojz Gšpan, novinar časopisa *Jutro*, je 22. avgusta 1927 v članku, naslovljenem *Izpod Triglavske stene* kritiziral poročanja ostalih časnikov, ki so prinesli »podrobne opise tega dogodka v stilu žurnalističnih senzacij polnih občudovanja, meditacij in povzdigovanja. Ljudje, ki ljubijo in požirajo senzacije - a gora ne poznajo - so pri tej priliki doživljali hedonska ugodja. Zlasti tkzv. emancipiranke so imele svoj velesejem.«⁹⁰ Poudarja, da »poročila o tem dogodku ne držijo popolnoma in da je zlasti pri navajanju daljave pada - po zanesljivem poročilu - narasla ta daljava od 5 na celih 50 metrov.«⁹¹ Katero je to zanesljivo poročilo, ki ga omenja, ni znano. Za konec doda še, da »priporočamo gospe Marko, da svoje prvotne izjave, ki so bile izpoevane najbrže v razburjenosti (sicer še dosti «stoično»), resnici na ljubo korigira.«⁹² Planine, kot pravi, namreč »niso kraj za senzacije, pa tudi ne pot po kateri pride človek najceneje do popularnosti in slave.«⁹³

Mira Marko ga je tožila zaradi neresničnega podajanja novic o nesreči in klevetanja. Pravda je bila tudi bolj med zagovornikoma – odvetnikoma vpletenih; na strani Mire Marko je bil alpinist Henrik Tuma, na Gšpanovi pa Josip Ciril Oblak, planinski funkcionar.⁹⁴ Mira Marko je Gšpana tožila, da je v svojih člankih škodoval njenemu dobremu imenu in ugledu. Gšpan je poleg že navedenih citatov iz spornega članka trdil, da tožiteljici dokaz resnice ni uspel, da se njene trditve ne ujemalo docela z realnostjo in da govori vsekakor to kočljivo mesto (v poročilu) o neresničnosti informatorja in naravnost kriči po razjasnitvi. »Naposled trdi toženec, da je plezalstvo tožiteljčine vrste neestetično in nesocialno, je planinsko kronometerstvo, ter pristavlja, da je proti igračkanju, neresnosti, častihlepnosti, srčni nekulturi itd. Zagnal kamen in da se je ta kamen dotaknil ravno tožiteljice /.../.« Gšpan se je opiral na različne priče, ki pa seveda niso bile priče dogodka. Tako sta se udarila še oba zagovornika, sicer oba ljubitelja gora, a z raz-

90 G. A., »Izpod Triglavske stene,« 6.

91 Prav tam.

92 Prav tam.

93 Prav tam.

94 Mikša in Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, 44–45.

ličnimi izhodišči do udejstvovanja v gorah: alpinist Henrik Tuma in planinec Josip Ciril Oblak. Prvi je trdil, da je turistika »najplemenitejši šport«, drugi pa, da je »nekaj vzvišenega«. Kot priča je nastopil tudi Stanko Tominšek, ki je z Miro leto prej preplezal zelo odmevno Direktno smer v Špiku, in se postavil v bran navedbam Debelak.⁹⁵ Končno je sodišče razsodilo v korist Mire Marko Debelak in spoznalo Gšpana za krivega klevetanja, ga obsodilo na teden dni zapora in plačilo globe v višini takratnih 1000 dinarjev ter objavo sodbe v *Slovenskem narodu*, a le zaradi stavka, da je »plezalstvo tožiteljčine vrste neestetično in nesocialno, da je planinsko kronometerstvo in da je proti igračkanju, neresnosti, častihlepnosti, srčni nekulturi itd. zagnal kamen in da se je ta kamen dotaknil ravno tožiteljice«, zaradi preostalega članka pa je bil oproščen. Menda je bilo olajševalna okoliščina dejstvo, da je Gšpanov članek izviral bolj iz »drugačnega razumevanja pojma turistike kakor iz namena žalitve.«⁹⁶

ŠE MALO O MIRI MARKO

Slovensko gornišstvo pa je zaznamovala tudi kot publicistka, raziskovalka izročila, prevajalka in predavateljica. Od leta 1925 je v Planinskem vestniku objavljala svoje opise tur in plezalnih podvigov, svoje plezalne izkušnje pa je povzela v svojem prvem samostojnem delu, priročniku Plezalna tehnika, ki je izšel leta 1933 in je prvi resnejši plezalni priročnik pri nas. Zbirala je tudi podatke o vzponih v Triglavski steni za načrtovano monografijo, vendar so slednji izšli (le) v obsežnem poglavju *Kronika Triglava v Planinskem vestniku*. Sodelovala je tudi v tuji planinski periodiki, med drugim je objavljala v *Alpine Journal* in v *Österreichischer Alpen Zeitung*. Tekoče je obvladala angleščino, nemščino, italijanščino in francoščino. Vešča je bila tudi latinščine, zato je slovela kot izvrstna prevajalka. Kot prevajalka je najbolj zaslovela s prevodom dela Juliusa Kugyja *Iz mojega življenja v gorah: Julijske Alpe* (1937). Veliko je pisala in prevajala v slovenščino ali v tuje jezike, predavala je tudi doma in v tujini (na Dunaju, v Londonu, Münchnu in Salzburgu). V sodelovanju s Fanny Susan Copeland je leta 1936 izdala

95 Prav tam, 45.

96 Turistika in paragraf.« *Jutro*, 14. julij 1928, 3. .

knjigo *A short guide to the Slovene Alps for British and American Tourists*. Po zgledu tujih vodnikov omenjena knjiga ponuja več itinerarjev po slovenskih gorah in vrsto koristnih nasvetov.⁹⁷

Njeno življenje se je po dolgoletni bolezni zaključilo 27. septembra leta 1948. Ni bilo dolgo, toda bilo je razgibano, polno dela, načrtov in uspehov. Upravičeno je Mira Marko lahko zapisala v poslovilnem pismu, ki ga je nekaj tednov pred smrtjo poslala svojemu možu, ponosne, dasi skromne besede, ki sva jih izpostavila v naslovu in jih še enkrat poudarjava: »Upam, da se mi je posrečilo ustvariti to, kar je potrebno, da ostane za človekom dober spomin. Več pač ne moreš doseči v življenju!«⁹⁸

⁹⁷ Mikša in Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, 40; Mikša in Krasnič, *Debelak Deržaj, Mira (1904–1948)*.

⁹⁸ Brilej, Arnošt. »Mira Marko Debelak-Deržaj«. *Planinski vestnik* 11-12/48 (1948), 363.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

SPM, Mira Marko Debelak, šk. 291, »Alpinistični dnevnik Mire Marko Debelak 1922 – 1936.«

Časopisni viri

»18 ur v smrtni nevarnosti nad prepadom.« *Slovenski narod*, 8. julij 1927, 1.

Brilej, Arnošt. »Mira Marko Debelak-Deržaj«. *Planinski vestnik* 1948, 363.

»K nesreči na Triglavskem pogorju.« *Slovenec*, 7. julij 1927, 4.

»K nesreči v triglavskem pogorju.« *Narodni dnevnik*, 7. julij 1927, 3.

»Na severni steni Triglava.« *Domoljub*, 14. julij 1927, 7.

»Na Triglavu ponesrečil.« *Pravica*, 7. julij 1927, 3.

»Nesreča v triglavskem pogorju.« *Narodni dnevnik*, 6. julij 1927, 3.

»Nezgod v triglavski steni.« *Planinski vestnik* 27/8 (1927), 189.

»Opomba uredništva, Triglavske stene.« *Planinski vestnik* 27/8 (1927), 172.

»Planinska nesreča na Triglavu.« *Slovenski narod*, 7. julij 1927, 1.

»Plezalčeva sreča v nesreči nad prepadom.« *Jutro*, 7. julij 1927, 3.

»Prva planinska nesreča v triglavskem pogorju.« *Jutro*, 5. julij 1927, 3.

»Smrtna nesreča na triglavskem pogorju.« *Slovenec*, 6. julij 1927, 4.

Ciril Oblak, Josip. »Poglavje o plezalstvu.« *Jutro*, 1. september 1927, 6.

G. A., »Izpod Triglavske stene.« *Narodni dnevnik*, 22. avgust 1927, 6.

Mira Marko. »Severna stena Špika (2472 m) – premagana.« *Planinski vestnik* 26/12 (1926): 269–276.

»Turistika in paragraf.« *Jutro* 14. julij 1928, 3.

Tominšek, Josip. »Dr. Henrik Tuma: Pomen in razvoj alpinizma.« *Planinski vestnik* 31/1 (1931), 17–28.

Tominšek, Josip. »Tovariš Mira Marko.« *Planinski vestnik* 49/5 (1949), 40–44.

Intervju

Neobjavljen intervju z Matjažem Deržajem, 30.4.2004, Irena Selišnik.

Spletni viri

Spalti di Toro – Monfalconi. <https://www.summitpost.org/spalti-di-toro-monfalconi/373083> (Dostop julij 2023).

Severno vzhodni raz. <https://www.slovenskestene.si/smer/severno-vzhodni-raz/> Dostop: julij 2023.

Literatura

Kajzelj, Mirko. *Naš alpinizem*. Ljubljana: Turistovski klub Skala, 1932.

Malešič, France, Zvonka Zupanič Slavec. »Zdravnik dr. Edo Šlajmer in reševanje v gorah.« *Isis: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 23/12 (2014), 42-44.

Malešič, France. *Spomin in opomin gora. Kronika smrtnih nesreč v slovenskih gorah*. Radovljica: Didakta, 2005.

Mihelič, Tine in Rudi Zaman. *Slovenske stene. Sto najlepših plezalnih vzponov*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987.

Štular, Natalija. *Mala kraljica velikih sten. Mira Marko Debelak-Deržaj. (26. december 1904, Sarajevo - 27. september 1948, Ljubljana)*. *Alpinistka, smučarka, publicistka, predavateljica, zbirateljica zgodovinskega in etnografskega gradiva, slikarka*. Jesenice: Gornjesavski muzej, enota Slovenski planinski muzej, 2022.

Tuma, Henrik. *Pomen in razvoj alpinizma*. Ljubljana: Turistični klub Skala, 1930.

POVZETEK

Mira „Marko“ Debelak - Deržaj (1904–1948) je bila vidna slovenska alpinistka, ki je pomembno prispevala k razvoju slovenskega alpinizma in pustila trajen pečat v svetovnem športu. Ko se je leta 1921 pri šestnajstih pridružila prvemu plezalnemu klubu v Sloveniji, Turističnemu društvu Skala (TK Skala), se je hitro izkazala z zahtevnimi vzponi ob boku različnih Skalašev. Eden njenih najodmevnejših dosežkov je skoraj neverjeten vzpon v strmi, skoraj kilometer dolgi severni steni Špika leta 1926, podvig, ki je prej veljal za nepreplezljivega. Ta drzen vzpon je močno spodbudil razvoj alpinizma v slovenskih gorah. Dejstvo, da je večino smeri plezala kot prva v navezi, jo postavlja med najboljše alpinistke medvojnega obdobja. Rodila se je v Sarajevu in zaradi očetovega dela zgodnja leta preživela v Sarajevu in Zadru. Leta 1905 se je preselila v Ljubljano. Čeprav je kratek čas študirala na Akademiji za likovno umetnost v Zagrebu, je bil njena prava strast alpinizem. Kratek čas je bila poročena z Božom Pibernikom, vendar je obdržala svoj dekliški priimek in se naposled leta 1938 poročila z alpinistom Edom Deržajem. Mirin vzdevek »Marko« se je je oprijel v šolskih dneh zaradi »fantovskega« plezanja in je ostal njen vzdevek vse življenje. V svoji plezalni karieri je Mira dosegla številne odmevne vzpone doma in v tujini. Leta 1934 je z Edom Deržajem preplezala Slovensko smer v severovzhodni steni Ben Nevisa na Škotskem. Opravila je približno sto alpinističnih vzponov ter številne pohodniške in smučarske ture. Bila je tudi članica prestižnega avstrijskega alpinističnega kluba Österreichische Alpenklub in avtorica številnih besedil, povezanih z alpinizmom. Skupaj s Fanny Susan Copeland je leta 1936 napisala angleški vodnik, ki ponuja itinerarje in nasvete za raziskovanje slovenskih gora. V severni steni Špika sta ji uspeli kar dve prvenstveni smeri (od štirih preplezanih v medvojnem obdobju). Direktna smer v Špiku je zaradi svoje dolžine in izpostavljenosti še danes zahtevna. Ta smer je bilo njeno življenjsko delo in je pomenilo njen vzpon v sam vrh evropske alpinistične elite. Bila je prva preplezana smer te težavnosti (V+) v Sloveniji in v času svojega nastanka ena najzahtevnejših v vseh Alpah. Poleg te smeri jo je osebno zelo zaznamovala nesreča v Triglavu, pri kateri se je poškodoval Edo Deržaj. S hitro reakcijo in pogumnim reševanjem je Miri uspelo

rešiti soplezalca. Nesreča pa je sprožila polemike in razprave o tveganjih »strme turisticke« in vsesplošni smotrnosti alpinizma. O nesreči je napisala tudi članek, ki pa zaradi nasprotovanja konservativnih planinskih krogov ni bil objavljen. Sporno poročanje o nesreči in javne razprave so privedle do tožbe proti novinarju Alojzu Gšpanu zaradi klevetanja in blatenja Mirinega dobrega imena.

Mirino življenje se je po dolgi bolezni končalo leta 1948. V Slovenski zgodovini ostaja zapisana kot odlična alpinistka, njen prispevek k alpinizmu pa neizpodbitno velik. Njena zgodba in dosežki upravičeno navdihujejo prihodnje generacije plezalcev.

PRILOGA

Seznam opravljenih tur Mire Marko Debelak Deržaj⁹⁹

Odebeljeno so označene prvenstvene smeri.

99 SPM, Mira Marko Debelak, šk. 291, »Alpinistični dnevnik Mire Marko Debelak 1922 – 1936,«

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
28.–30. 7. 1922	Stol	Ksenija in Jože Gorjup	Prva gorniška tura	
17.–19. 6. 1923	Mojstrana–Vrata– Tominškova pot–Staničeva koča pod Triglavom	Štefka		
4.–5. 7. 1923	Kamnik–Kamniška Bistrica– Kamniško sedlo–Okrešelj	Mirko Kramar in Slavka		
Avgust 1923	Prečenje Julijskih Alp (Mojstrana–Bohinj)	Divica, Nada, Miran Ribar	Prvič na Triglavu	
September 1923	Kamniška Bistrica–Kamniško sedlo–Okrešelj–Turški žleb–Skuta–Mlinarsko sedlo–Češka koča–Jezersko	Manca		

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
September 1923	Planina Osredki	Večja družba		Mira Marko. »Osredki.« Planinski vestnik 26/3 (1926): 65–67.
Februar 1924	Kamnik–Kriška planina		Prva smučarska tura	
21.–23. 6. 1924	Grintavec čez Kokrško sedlo	Mirko, sestra Darinka		
31. 7. 1924	Vrata–Tominiškova pot–Staničeva koča–Rjavina–Kredarica–Triglav–Sedmera jezera–Bohinj–Orožnova koča–Črna prst–Malnarjeva koča–Bohinjska Bistrica	Mirko Kramar	Vzpon na Rjavino je njena prva plezalna tura. Sestop prvenstven.	D.-ova, Marko. »Plezalna tura na Rjavino.« Planinski vestnik 25/4 (1925): 80–86.

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
Avgust 1924	Kamniška Bistrica–Gamzov skret–Turški žleb–Okrešelj–Hudi prask–Mrzla gora–Okrešelj–Savinjsko sedlo–Češka koča–Kočna–Kokrsko sedlo–Bistrica	Mirko Kramar, Slavka		
Februar 1925	Kriška planina	Mirko Kramar		
Maj 1925	Valvasorjeva koča–Stol–greben do Golice–Jesenice	Mirko Pibernik, Mirko Kramar		
Junij 1925	Kamniška Bistrica–Kamniško sedlo–Planjava–Korošica–Konj–Velika Planina–Kamnik	Mirko Pibernik		
Junij 1925	Vrata–Kriška stena–Koča na Gozdu–Vršč–Mojstrovka–Kriški podi–vzhodna stena Razorja–Vrata	Mirko Kramar, od Vršiča dalje tudi Tone Guerra		

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
22. 7.–1. 8. 1925	Planica–Kotovo sedlo– Koritnica–Strmec– Mangartska koča–po Plazeh–Rateče–čez Sleme na Vršič–Kranjska Gora–Mojstrana–čez Kot na Kredarico– Triglav–Triglavska sed- mera jezera–Bohinj	Mirko Pibernik in Mirko Kramar		Mira Marko. »Črez Mrzlo goro v – osmih urah.« Planinski vestnik 25/11 (1925): 254–257.
7. 9. 1925	Mrzla gora			
Januar– februar 1926	Vzhodne ali Nizke Ture (Avstrija)			
Pomlad 1926	Razne ture: Velika planina, Martljeva planina pri Golici, Komna, Kamniška Bistrica	Večja družba		

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
Maj 1926	Vrata–Kriški–podl–Razor	Mirko Kramar, Tone Guerra		
Maj 1926	Kamniška Bistrica– Kokrško sedlo	Mirko Kramar, Tone Guerra		
26.–29. 6. 1926	Vrata–Škrlatica–Rdeča Škrbina–Križ–Kriški podl– Pihavec–Luknja–Plemenice– Triglav–Aleksandrov dom (Planika)–Voje–Bohinj	Večja družba: Stanko Tomišek, Tone Guerra,...		Mira Marko. »Pihavec.« Planinski vestnik 26/9 (1926): 195–197.
17.–23. 7. 1926	Planica–Kotovo sedlo– Predil–Rabeljsko jezero– koča Corsi–južna stena Divje koze (Kaltwasser– Gamsmutter, Cima di Riofreddo) –Predil– Mangart–Rateče	Tone Guerra		Mira Marko. »Kaltwasser– Gamsmutter (2503 m).« Planinski vestnik 26/10 (1926): 217–219.
24. 7. 1926	Planica– varianta Hornove smeri, Jalovec, seve- rovzhodna stena	Tone Guerra	Varianta poteka nekoliko višje od Hornove smeri.	

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
25. 7. 1926	Kranjska Gora–Vršič– Prisojnik, severozahodna stena, varianta smeri Čop–Kveder–Tominšek– Prisojnik–Vršič	Tone Guerra, Stanko Tomiňšek		Mira Marko. »Severozahodna stena Prisojnika.« Planinski vestnik 26/11 (1926): 248–250.
1. 8. 1926	Planica–Hornova smer–Jalovec–Vrata–Planica	Tone Guerra, Stanko Tomiňšek, Joža Čop		
7.–8. 8. 1926	V Martuljku		Zaradi dežja tura odpadla. Spoznata se z Edom Deržajem.	
15. 8. 1926	Triglav, severna stena, varianta Nemške smeri, skozi Okno	Tone Guerra, Pavla Jesih, Stanko Tomiňšek		Mira Marko. »Skozi Triglavsko Okno.« Planinski vestnik 27/5 (1927): 105–106.
16.–17. 8. 1926	Cmir–Kugyjeva greda–Plemenice–Vrata			
22. 8. 1926	Prisojnik	Tone Guerra, Joža Čop		
29. 8. 1926	Nemška smer v Triglavu	Tone Guerra, Stanko Tomiňšek, Joža Čop		

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
5.–6. 9. 1926	Špik, severna stena, Direktna smer	Stanko Tominšek	Prvi vzpon čez severno steno Špika	Mira Marko. »Severna stena Špika (2472 m) – premagana.« Planinski vestnik 26/12 (1926): 269–276.
17.–20. 9. 1926	Kamnik–Presedljaj–Korošica–Škarje–Ojstrica. Ojstrica, severozahodna stena, Smer Debelakove	sama	Istega dne (18.9.) Smer Debelakove kot prvi ponovi Edo Deržaj	Mira Marko. »Severo-zahodna stena Ojstrice (2349 m).« Planinski vestnik 27/3 (1927): 61–62.
19. 9. 1926	Kamniško sedlo–severozahodna stena Planjave	Stanko Tominšek		
12.–14. 2. 1927	Velika planina	Večja družba		
26.–27. 2. 1927	Vrata	Večja družba	Zaradi snežnega meteža obrnili.	
5.–6. 3. 1927	Vrata-za Cmirom–Staničeva kočča–Kredarica–Krma–Mojstrana	Pavla Jesih, Stanko Tominšek, Pirnat		

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
18.–26. 3. 1927	Fužinske planine, dolina Sedmerih jezer	Pavla Jesih, Pirnat		
13.–21. 4. 1927	Na Vodnikovi koči. Krma– Bohinjska vratca.	Pavla Jesih		
17. 06. 1927	Triglav, severna stena	Edo Deržaj	Prvi sestop po Slovenski smeri	
27. 06. 1927	Triglav, zahodna stena: Kredarica–Kugyjeva greda–Zaplanja	Edo Deržaj		
28. 06. 1927	Triglav, južna stena	Edo Deržaj	Prvi vzpon čez tri- glavsko južno steno.	Debelak, »Tovariši.« Objavljeno v knjigi Tuma, Pomen in razvoj alpinizma in Kugy, Pet sto- letij Triglava
4.–5. 7. 1927	Vrata–Severna trigla- vska stena, desno od Črnega grabna	Edo Deržaj	»Zaradi Edovega padca 5. 7. neizpe- ljana nova smer.«	
19.–21. 7. 1927	Vrata–Stenarijeva vzhodna stena čez Zeleno glavo–Vrata	sama		

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
25.–26. 7. 1927	Triglav, severna stena, Nemška smer	Pirnat		
Oktober 1927	Malnarjeva koča	Pirnat		
Božič in novo leto 1927/28	Krvavec	Večja družba	»Marko šla po slovo v gore pred težko operacijo.«	Debelakova, M. »Komna.« Planinski vestnik 32/2 (1932): 55–58.
Maj 1928	Planina Govnač	Spremlili in obiskali so jo Edo Deržaj, Mirko Kramar, Pirnat	Rehabilitacija po operaciji.	Debelakova, Marko. »Severna stena Mangarta (2678 m), Gamzov Rob.« Planinski vestnik 30/2 (1930): 34–39.
22.–31. 7. 1928	Poskus Gamzovega roba – neuspešno. Bela Peč-Ovcja vas – severna stena Divje koze do izstopnega kamina – neuspešno.	Edo Deržaj		
11.–13. 8. 1928	Čez triglavsko pogorje	Edo Deržaj		

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
5.–8. 1928	Kanjavec, severna stena: Smer Debelakove	Edo Deržaj	Prvi vzpon čez severno steno Kanjavca	
Božič in novo leto 1928/1929	Komna: Mahavšček–Krn–Bogatinovo sedlo–Vrh Gracije–Lanževica–Govnači	Mirko Kramar, Pirnat	Prvi zimski vzpon na Mahavšček. Mahavšček ali Mahavšček ime-nujemo tudi Veliki Bogatin.	Debelakova, M. M. »Komna.« Planinski vestnik 32/4 (1932): 65–72.
13. 7. 1929	Karnija, Cresta Brica, severna stena	Edo Deržaj	Prvi vzpon s severa, drugi na ta vrh sploh.	Debelakova, Marko. »Cresta Brica (2038 m).« Planinski vestnik 29/12 (1929): 281–283 Debelak, »Carnic alps.« Alpine journal 193.

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
14. 7. 1929	»Kota« (2165 m) brez imena blizu Cima Brice	Edo Deržaj	Peta naveza na vrhu	Debelakova, Marko. »Cresta Brica (2038 m).« Planinski vestnik 29/12 (1929): 281–283 Debelak, »Carnic alps.« Alpine journal 1931..
15.–18. 7. 1929	Dolina Roccolane–pod Poliškim Špikom–Škrbina v Strmali (Forca dei Disteis 2172 m) Špik–soteska Clapadoria–pobočje Mieza–Riva de Clade–Rudni vrh–Somdogma sedlo–Volčja vas	Edo Deržaj	Prvi sestop iz Škrbine v Clapodarie, prvi prehod proti Clappablancu	Debelakova, Marko. »Škrbina v Strmali (2172 m) – Clapodarie.« Planinski vestnik 30/5 (1930): 102–109. Debelak, M. M. »In the Julian Alps; from the Forca dei Disteis to the Clappadorie.« Alpine Journal 1932.

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
21.-22. 7. 1929	Trbiž–Predel–Mangartska koča–čez Travniško škrbino pod severno steno– čez Gamzov rob na Mangart	Edo Deržaj		Debelakova, Marko. »Severna stena Mangrta (2678 m), Gamzov Rob.« Planinski vestnik 30/2 (1930): 34–39.
Zima 1929/1930	Planina Na Kraju–Vrh Krnice–Kal–Na Kraju Oslova Škrbina– Lanževica–Srednji vrh–Planina Na Kraju	Večja družba	Smučanje	Debelakova, M. M. »Komna.« Planinski vestnik 32/4 (1932): 65–72.
19.-23. 4. 1930	Krma–Staničeva koča–Kredarica	Edo Deržaj		
14.-19. 7. 1930	Trbiž–Viš–Ovčja vas	Edo Deržaj		

Datum		Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
		Karnija, Dolomiti.			Debelakova, Mira Marko. »Carnia.« Planinski vestnik 32/8 (1932): 221–225.
7.–19. 8. 1930		10 .8. 1930 Cima della Valentina-Cima di Barba, severna stena – drugi vzpon na Cima della Valentina, prvo prečene do Cima di Barba.	Edo Deržaj, Sergej Černivec	Prvič nad 3000 m.	Debelakova, Mira Marko. »Carnia.« Planinski vestnik 32/12 (1932): 241–251.
		10 .8. 1930 Cima della Valentina-Cima di Barba, severna stena – drugi vzpon na Cima della Valentina, prvo prečene do Cima di Barba.			Debelak. »Carnic alps.« Alpine journal, 1931.

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
7.-19. 8. 1930 (<i>nadaljevanje</i>)	14. 8. Punta Mantica (2510 m) – južna stena. Drugi vzpon na vrh, morda prvenstveni preko južne stene . Prek SV grebena do vrha Monfalcon di Montanaia.			
25.-27. 8. 1930	15. 8. Campanile di Val Montanaia 16. 8. Antelao	Sergij Černivec, Fanny Copeland, Edo Deržaj		
Zima 30/31	Razne ture: Planina Govnači, Velika planina zimski vzpon na Konja,	Pirnat, Edo Deržaj, Mirko Kramar, Sergij Černivec, Živko Šumer		Debelakova, M. M. »Komna.« Planinski vestnik 32/4 (1932): 65–72.

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
27.–31. 2. 1931	Tekma iz Tržiča na Zelenico	Pirnat, Sergij Černivec, Živko Šumer		
30. 3.–6. 4. 1931	Glava za bajto in Čelo	Mirko Kramar, Sergij Černivec, Živko Šumer	Prvi zimski vzpon	
4.–6. 7. 1931	Špik, severozahodni raz	Edo Deržaj, Živko Šumer		Debelakova, Marko M. »Špikova seve- rozahodna stena.« Planinski vestnik 32/4 (1932): 153–156. Debelak, M. M. »Spik, by the N.W. face.« Alpine Journal, 1932.
6.–11. 2. 1932	Triglav, severna stena, Slovenska smer	Edo Deržaj, Živko Šumer, Sergij Černivec	Prva ženska v severni triglavski steni pozimi. 56 ur, s smučmi.	Debelak, M. M. »Triglav North face in winter.« Alpine Journal, 1939.

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
18.–24. 2. 1932	Kamnik–Javoršček– Tolski vrh–Kranjski rak–Velika Planina.	Fanny Copeland		
24.–29. 3. 1932	Fužina–Velo polje–Mojstrana	Sergij Černivec, Mirko Kramar		
14.–16. 5. 1932	Vrata–čez Rušje–Križ	Sergij Černivec		
28.–31. 5. 1932	Trbiž–Predel–Trenta	Fanny Copeland		
25.–28. 5. 1932	Špik, severozahodni dni raz do Škrbine	Edo Deržaj, Sergij Črnivec, Živko Šumer	Neuspešno. Sestop v Špikov graben, nap- rej do Velike Dnine.	
24. 6.–4. 7. 1932	Karnija: 26. 6.: Duran, vzho- dna stena 28.–30. 6.: Cima dei Preti, jugozahodni greben	Edo Deržaj, Sergij Černivec, Živko Šumer	Smer v vzhodni smerti Durana je prvenstvena, ven- dar ni izpeljana do vrha, ker so prešli na južni greben.	

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
9.–10. 7. 1932	Velika Mojstrovka, severna stena	Edo Deržaj, Sergij Černivec, Živko Šumer	Prvi direktni vzpon preko severne stene	Debelak, Marko. »Velika Mojstrovka.« Alpine Journal, 1933. Debelakova, M. M. » Severna stena Velike Mojstrovke.« Planinski vestnik 34/1 (1934): 22–24.
31. 7.–4. 8. 1932	Trbiž–Rio Saline–Jof di Mitez–Ovčja vas	Edo Deržaj, Sergij Černivec, Živko Šumer		

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
4.-7. 08. 1932	Viš, severna stena	Edo Deržaj, Sergij Černivec, Živko Šumer		Debelakova, M. M. »Severna stena Višnje Gore (2666 m).« Planinski vestnik 33/6-7 (1933): 232-236. Debelak, Marko. »Wischberg (Jóf Fuard, Višnja Gora).« Alpine Journal, 1933.
13.-15. 8. 1932	Mala Mojstrovka, severni raz v direktni vstopni varianti čez plati	Edo Deržaj, Sergij Černivec, Živko Šumer		
18.-20. 8. 1932	Mala Mojstrovka, severnovzhodni raz	Miss Huges, Fanny Copeland		
9. 9. 1932	Martuljek – za Ak-direktna smer na Veliko Ponco, severna stena	Edo Deržaj, Fanny Copeland		Copeland, Fanny. »Velika Ponca (Martuljek).« Alpine Journal, 1933.

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
Zima 1932/1933	Razne zimске ture	Večja družba		
18.–23. 6. 1933	Prokletije, Albanija: Maja Rosit, Vizitor, Maja jezerce	Edo Deržaj, Fanny Copeland, Umberto Girometta		»Aus dem jugo-slawischen Teil der Nordalbanischen Alpen: die Prokletije.« Österreichische Alpenzeitung, 1934.
8.–10. 07. 1933	Rigljica, severovzhodna stena	Edo Deržaj, Sergej Černivec		
8.–11. 12. 1933	Kamnik–Velika Planina–Dol–Kamnik	Fanny Copeland		
Zima 1933/1934	Razne zimске ture	Večja družba		
15. 9. 1934	Ben Nevis, Škotska, severovzhodna stena, slovenska smer	Edo Deržaj, Sandy Wedderburn		Debelakova, M. M. »Ben Nevis.« Planinski vestnik 37/9 (1937): 278–280.

Datum	Tura	Soplezalci	Opomba	Članek
1936	Begunjsčica–Zelenica– Sveta Ana–Tržič		Zadnja gorska tura. Rodi se sin Matjaž, konec plezalne poti. Isto turo ponovi 1947 z Matjažem.	

Osnovnošolska berila na Primorskem v času fašizma

Anton Arko

115

IZVLEČEK

Prispevek skuša na podlagi virov podati vpogled v poseganje propagandnega aparata v osnovnošolska berila v času fašizma na Primorskem. Pozornost se posebej namenja tendencioznim besedilom, katerih namen je pri mladih bralcih oblikovati kult osebnosti obeh italijanskih voditeljev tistega časa: kralja Viktorja Emanuela III. in duceja Benita Mussolinija. Na konkretnih primerih so izpostavljeni spretni prijemi avtorjev, ki so svoja prizadevanja usmerili k oblikovanju besedil na način, da bralcu odkrito ali subtilno prek določene zgodbe posreduje ideološka sporočila. Besedila v prispevku so podkrepljena s slikovnim gradivom.

Ključne besede

Berila, fašizem, Primorska, osnovna šola, kult osebnosti

ABSTRACT

The paper attempts to provide insight into the intervention of the propaganda apparatus in primary school reading materials during fascism in Primorska, based on sources. It focuses in particular on tendentious texts aimed at creating a cult of personality among young readers of the two Italian leaders of the time: King Victor Emmanuel III and the Duce Benito Mussolini. The authors' skilful approaches are highlighted through concrete examples, which focus their efforts on shaping the texts in such a way as to convey ideological messages to the reader, overtly or subtly, through a specific storyline. The texts in the paper are supported by pictorial material.

Keywords

School reader, fascism, Primorska region, primary school, cult of personality

UVOD

Če se v retrospektivi ozremo 100 let nazaj in svojo pozornost usmerimo na Primorsko, ki je z Rapalsko pogodbo pripadla Italiji, se preslikamo v leto, ko je v veljavo stopila Gentilejeva šolska reforma. Slovenci so takrat postali tarča ostrih raznarodovalnih pritiskov. Slovenske učitelje so začeli premeščati ne glede na njihovo starost ali družinske razmere,¹ otroke pa silili k članstvu v organizacijah Balilla in Piccole Italiane.² Slovenske napise so odstranili ali zamenjali z italijanskimi. Za vpis v italijanske šole so ponujali šolsko kosilo in obleko. V šolah so poučevali po italijanskih učbenikih in tudi po nekaterih prirejenih učbenikih slovenskih avtorjev. Italijanska zgodovinarja Anna Ascenzi in Roberto Sani,³ ki se ukvarjata z zgodovino šolstva, ugotavljata naslednje: »Predvsem pri slovenskih knjigah je pri nekaterih bolj očitna prilagoditev potrebam italijansko govoreče šole znotraj meja Italije. V učbeniku so le okvirne biografije italijanskih kraljev, Garibaldija, Mazzinija, večinoma kronološki zapisi o italijanskih vojnah za neodvisnost in zelo malo besed, ki bi v učencih vzbudile naklonjenost do Italije«⁴ Pogledali si bomo štiri berila, med njimi eno, ki je prirejeno po slovenskih avtorjih, ostala pa so italijanska, kot je bila takrat večina beril. Pod drobnogled bomo vzeli tako slikovno gradivo kot tudi besedilne omembe voditeljev (duce, Benito Mussolini, kralj, Viktor Emanuel III.) in besedila, katerih avtor je voditelj, v berilih za prve tri razrede osnovne šole.

1 Lavrenčič Pahor, Minka. *Primorski učitelji*. Trst: Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino, 1994, 30.

2 Pahor, Drago. »Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja.« V: *Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969*, ur. Vlado Schmidt, et al. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, 331.

3 Ascenzi, Anna in Roberto Sani. *Il libro per la scuola tra idealismo e fascismo: l'opera della Commissione centrale per l'esame dei libri di testo da Giuseppe Lombardo Radice ad Alessandro Melchiori, 1923-1928*, Vita e Pensiero, 2005, 181.

4 Per quel che riguarda i libri sloveni in particolare, è in alcuni più evi dente l'adattamento alle esigenze di una scuola alloglotta entro i confini d'Italia: in altri lo spirito d'italianità manca assolutamente. Vi si trovano scheletriche biografie dei re d'Italia, di Garibaldi, di Mazzini, appunti meramente cronologici sulle guerre dell'indipendenza italiana, ben poche parole atte ad ispirare negli alunni l'affetto verso l'Italia.

PRVO BERILO ZA PRVI RAZRED OBČIH LJUDSKIH ŠOL

Po vzoru učbenika *Moje prvo berilo*, ki ga je spisal Karel Wider, sta slovenska učitelja priredila berilo, ki je izšlo v 20. letih 20. stoletja v Milanu za Julijsko Benečijo. Vsa besedila so v slovenskem jeziku, na ilustracijah pa lahko vidimo mediteranski slog oz. pokrajino. Pod naslovom Naš kralj najdemo sliko mladega Viktorja Emanuela III. in krajše besedilo.

Otroci! Slika, ki jo vidite pred seboj, nam predstavlja našega ljubega kralja. Ime mu je Viktor Emanuel III. (Vittorio Emanuele III.). Navadno biva v starodavnem mestu Rimu (Roma). Naš kralj je dober, prijazen in usmiljenega srca. Zato pa ga tudi vsi imajo radi. Že kot deček se je rad učil. Njegovi učitelji so bili z njim jako zadovoljni. Naš kralj modro vlada svoje dežele. Mnogo ima skrbi in dela. Revežem in nesrečnikom rad pomaga. Mi vsi mu moramo biti za to hvaležni. Kakor ljubijo otroci svojega očeta, tako ljubimo tudi mi svojega dobrega kralja.⁵

Tu lahko vidimo vzgojo mladih bralcev do ljubezni in spoštovanju do kralja ter spodbudo k hvaležnosti.

IL LIBRO DELLA PRIMA CLASSE

Če vzamemo v roko čitanko za prvi razred, ki je izšla leta 1941, lahko na naslovnici opazimo rahlo obledel napis z ročno pisavo *Razredničarka: Venuti Silvana, Dobrovo*. Če pa pregledamo v arhiv šolske kronike osnovne šole iz kraja Dobrovo, najdemo podatek, da je omenjena učiteljica poučevala na šoli v tem kraju od leta 1924, torej leto po Gentilejevi šolski reformi pa do leta 1943, ko je Italija kapitulirala.⁶ Poglejmo si, kakšnim ideološkim vsebinam so bili izpostavljeni otroci iz tega kraja, sedeža Goriških brd. Približno na tretjini učbenika nas pozdravi barvna ilustracija Viktorja Emanuela III. z zapisom, ki se je poldrugo desetletje kasneje pojavljal tudi v slovenskih berilih v t. i. Ljubljanski pokrajini. »*To je kralj / Viktor Emanuel III.*

5 Germek, Anton; Daneu, Ivan in Karel Wider. *Prvo berilo za prvi razred občin ljudskih šol*. Milano: Lugli Trevisini, cca. 1920, 67.

6 Slovenski šolski muzej, dokumentacijska zbirka, mapa šole Dobrovo.

Svojski / Kralj vojak / Zmagoviti kralj / Vsa Italija ga ljubi / Skupaj mu kličemo / Naj živi kralj!«⁷

Slika 1: Ilustracija Viktorja Emanuela III.

(Vera Cottarelli Gaiba, Nerina Oddi: *Il libro della prima classe*, str. 52)

Nekaj strani naprej sledi zgodba, ki je postavljena ob ilustracijo mladega *balile* in nosi naslov *Una storia vera*. Ta resnična zgodba pripoveduje o življenju dečka, ki je postal mogočen mož. Poglejmo si del, v katerem se babica in vnuk pogovarjata o tem dečku, ki je zrasel v uspešnega in mogočnega človeka. »Tako je vedno bolj ljubil svojo domovino in jo mislil narediti močnejšo in mogočnejšo od drugih dežel /.../ in po njegovem delu je Italija močna in mogočna. Vsi dobri Italijani ga imajo radi, vsi ponav-

⁷ E il Re / Vittorio Emanuele III di Savoia / Il Re Soldato / Il Re Vittorioso. / Tutta l'Italia lo ama. / Salutiamo lo insieme: / Viva il Re!

Cottarelli Gaiba, Vera in Nerina Oddi. *Il libro della prima classe*. Milano: La Libreria dello stato, 1941, 52.

ljajo njegovo blagoslovljeno ime. – Tudi jaz vem, babica. Ime mu je Benito Mussolini.«⁸

Nadalje smo priča besedilu, ki nosi naslov Duce! Govori o otrocih, ki pridejo k Mussoliniju, ta pa jim narekuje življenjske nauke.

Duce! Duce!.... Otroški glasovi segajo tja gor, v delovno sobo, kjer dela Duce. Duce to sliši in se nasmehne ter dela za njih. Duce pravi: Bodite dobri, otroci, in ubogajte. Ubogati je vaša prva dolžnost. Učite se. Učenje je vaše delo. Ljubite delo; naredilo vas bo čedalje boljše. Vsi delamo, dragi otroci, za našo Italijo. Ali otroci Italije slišijo Ducejev glas?⁹

Naslednje ideološko obarvano besedilo ne nosi naslova, temveč pred njim stoji ilustracija sedmih uniformiranih dečkov, pri čemer prvi drži italijansko zastavo, ostali pa iztegnjeno desnico v pozdrav. Zapis se obrača na dečke, ki jih imenuje mladi orli in jih naslavlja kot prihodnost Italije. Zadnji del se glasi: »za Italijo in za kralja«¹⁰ Na spodnjem delu strani pa beremo kratko besedilo, ki se neposredno obrača na otroke in jih spodbuja k zavesti in aktivnosti: »Verjeti, ubogati in se boriti, to je Ducejev ukaz. Ne pozabite tega, če hočete biti pravi mali vojaki svoje domovine.«¹¹

8 Allora amo sempre piu la sua Patria e penso di farla forte e potente piu delle altre Terre /.../. E per opera sua l'Italia e forte e potente. Tutti i buoni Italiani lo amano, tutti ripetono il suo nome benedetto. – lo pure lo so, nonna. Il suo nome e Benito Mussolini.

Gaiba, Oddi, *Il libro*, 67.

9 – Duce! Duce! ... La voce dei bimbi arriva lassu, nello studio dove il Duce lavora. Il Duce la sente e sorride e lavora per loro. Dice il Duce: -Siate buoni, bambini, e obbedite. Obbedire e il vostro primo dovere. Studiate. Lo studio e il vostro lavoro. Amate il lavoro; vi fara piu buoni e piu bravi. Lavoriamo tutti, o bambini, per la nostra Italia. – Odone i bimbi d'Italia la voce del Duce?

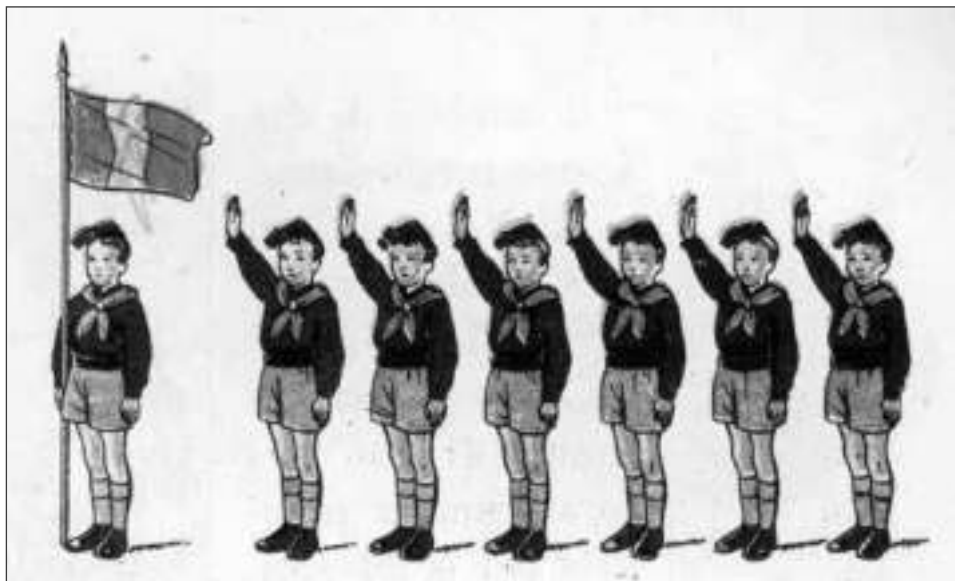
Gaiba, Oddi, *Il libro*, 72.

10 Per l'Italia e peri il Re.

Gaiba, Oddi, *Il libro*, 96.

11 Credere, obbedire, combattere, ecco il comando del DUCE. Non dimenticarlo, se vuoi essere un vero piccolo soldato della tua patria.

Gaiba, Oddi, *Il libro*, 96..

Slika 2: Ilustracija sedmih dečkov, t. i. mladih orlov.
(Vera Cottarelli Gaiba, Nerina Oddi: *Il libro della prima classe*, str. 52)

Najdaljše besedilo, ki govori o Mussoliniju, pa nosi naslov *Il ritratto del Duce*, torej Ducejev portret. Poglejmo, na kakšen način ga predstavlja. Ker je vse besedilo preprejeno z njegovimi omembami, si ga pogledjmo v celoti.

Alberto hodi po hiši in išče portret Duceja, da bi ga prilepil v svoj zvezek. Enega je našel v časopisu, vendar tisk ni jasen. Oče ima enega zelo lepega, a prevelikega. Mati gleda v paket razglednic: tukaj je ena z Ducejem na konju, ena z Ducejem, ki gleda na balkon Beneške palače, druga z Ducejem, ki pregleduje črnosrajčnike Alberto nezadovoljno zmajuje z glavo in pravi: Ne, te ne. - Kako dolgočasen fant! - vzklikne mama. - Po drugi strani pa so ti portreti Duceja zelo lepi; zakaj ti niso všeč? Zakaj ...; - ampak Alberto je na kupu našel razglednico:

predstavlja Duceja sredi skupine Balil; enega poboža in se nasmehne. – Evo, –
vzklikne Alberto, – tole bom vzel. – Prav imaš, res je lepa.¹²

Kot lahko vidimo, so imeli avtorji te čitanke razvit smisel za psihologijo. Vedeli so, da če želijo Mussolinija še bolj približati otrokom, ga morajo prikazovati kot prijatelja otrok. V tej zgodbi pa celo mladi Alberto sam izbere fotografijo, ki Mussolinija prikazuje v tej luči. Ob besedilu vidimo barvno ilustracijo Mussolinija, ki v rokah drži majhnega dečka. Zanimivo pa je, da je nad sliko s svinčnikom zapisano TITO. Lahko bi domnevali, da učiteljici Venuti čitanka tega učenca ali učenke ni prišla pod roko.

Slika 3: Ilustracija Mussolinija med skupino Balil.

(Vera Cottarelli Gaiba, Nerina Oddi:
Il libro della prima classe, str. 103)

Besedilo Il giuramento pa že ni več pisano v slogu spodbude, ampak so besede že za spoznanje trše in delujejo kot obigatorne.

12 Alberto va cercando per tutta la casa un ritratto del Duce per incollarlo sul suo quaderno. Ne ha trovato uno su un giornale, ma la stampa è poco chiara. Il babbo ne ha uno assai bello, ma troppo grande. La mamma sta cercando in un pacco di cartoline: eccone una col Duce a cavallo, una col Duce affacciato al balcone di Palazzo Venezia, un'altra col Duce che passa in rivista le Camicie Nere /.../. Alberto scuote la testa scontento e dice: – No, queste no. – Che ragazzo noioso! – Esclama la mamma. – Sono assai belli, invece, questi ritratti ma. del Duce; perchè non ti piacciono? – Perchè /.../; ma Alberto ha trovato, nel mucchio, una cartolina: rappresenta il Duce in mezzo ad un gruppo di Balilla; ne accarezza uno e sorride. – Ecco – esclama Alberto – prendo questa. – Hai ragione, è proprio bella.

Gaiba, Oddi, *Il libro*, 103.

Deklica Karla je prejela kartico Hči volkulje, na kateri je zapisano tudi njeno ime. Učiteljica je nato prebrala prisego. Poglejmo si jo: »*V imenu Boga in Italije prisegam, da bom izvrševala Ducejeve ukaze ter z vsemi močmi in, če bo treba, s krvjo služila fašistični revoluciji.*«¹³ Dalje pravi zapis, da so vse deklice nato prisegle, Karla pa se je ob tem zavedala, da je treba takoj in v tišini ubogati Ducejeve ukaze, ker ima Mussolini vedno prav.¹⁴ Tu lahko vidimo, da je ta totalitarističen apodiktični način pronical tudi že v učbenike za začetne razrede osnovne šole.

LETTURE PER LE SCUOLE ELEMENTARI, SECONDA CLASSE

Čitanka, ki je namenjena drugemu razredu osnovnih šol, je izšla v Trstu in Milanu leta 1940. Ni toliko zanimivo dejstvo, da ne vsebuje barvnih ilustracij, temveč je nadvse presenetljivo, da ni na nobenem mestu omenjen Benito Mussolini.

Precej lepih besed je namenjenih kralju pod naslovom Il Re. Zapis govori o dekletih, ki se pogovarjajo o kralju. Prvo dekle ga opisuje, kot ga je njej opisal oče, ki je bil med vojno v strelskem jarku: »*Oblečen je bil kot oni, in tako preprost kot oni; in dober, pravi oče, dober, da lahko vidiš dobroto v njegovih očeh, čeprav je njegov obraz resen.*«¹⁵ S temi besedami pa se dalje v zgodbi strinja tudi dekle Marjeta, ki pravi:

Vem, da ima zelo rad svoja dekleta. Nekega dne je v Milanu obiskal dom tistih, ki so med vojno oslepeli in bil do vseh tako ljubezniv, a vedno resen, saj se je zdelo, da je težko ne jokati ob vseh teh ubogih mladih ljudeh, ki so bili za vedno

13 Nel nome di Dio e dell'Italia giuro di eseguire gli ordini del Duce e di servire con tutte le mie forze e, se e necessario, col mio sangue la causa della Rivoluzione fascista

Gaiba, Oddi, *Il libro*, 134.

14 Gaiba, Oddi, *Il libro*, 134.

15 e vestito come loro, e semplice come loro; e buono, dice il babbo, buono che gli si legge negli occhi la bontà, benchè abbia il viso serio serio.

Camilla del Soldato, Milly Dandolo. *Ad occhi aperti, Letture per le scuole elementari, seconda classe*. Trst: La editoriale libraria, 1940, 102.

zaprti v temi. Ko pa je šel skozi sobo, v kateri so bili portreti njegovih hčera, se je nasmehnil in s prsti poslal poljub tem lepim obrazom¹⁶

Bralcu se ustvari vtis o prijaznem, čutečem in dobrem kralju.

Zadnje besedilo z vladarsko vsebino je *Vittorio Emanuele II.*, v katerem babica pripoveduje svojim vnukom o kralju Viktorju, dedku trenutnega kralja. Zapis se sicer začne z besedami, da je aktualni kralj Viktor Emanuel III., potem pa se pozornost preusmeri na babico, ki po svojih spominih pravi, da jo je nekoč s svojim spremstvom srečal, ko je bila na polju, jo pozorno pogledal in se ji nasmehnil.¹⁷

IL LIBRO DELLA TERZA CLASSE ELEMENTARE, LETTURE

Čitanka, ki je izšla leta 1936 v Rimu in Veroni, nam že v prvem poglavju *Attesa* prinaša zanimive vsebine. Opisuje šolski prostor, razpelo ter sliki kralja in Duceja. Pri prvem je zapisano le: »Tudi kralj vas opazuje«,¹⁸ kar bi pomenilo, da naj se otroci zavedajo in pazijo na svoje ravnanje, saj so ves čas pod budnim očesom kralja. Več pa je zapisano pri Mussoliniju.

Ducejeve oči so tiste, ki vas natančno opazujejo. Kakšen je ta pogled, tega ne more nihče izraziti. To je orel, ki razpre svoja krila in se dvigne v vesolje. To je plamen, ki išče tvoje srce, da bi ga prižgal z rdečim (cinober) ognjem. Kdo se bo uprl temu gorečemu očesu, oboroženemu s puščicami? Pomirite se, za vas se

16 so che vuole un gran bene alle sue bambine. Un giorno, a Milano, andò a vedere la casa dei ciechi di guerra, e fu tanto affettuoso con tutti; ma sempre serio, chè anzi pareva durasse fa tica a non piangere, dinanzi a tutti quei po veri giovani chiusi per sempre nel buio. Ma passando da una sala dove erano stati messi i ritratti delle sue figliole, egli sorrise, e mandò con le dita un bacio a quei visini belli.

del Soldato, Dandolo, *Ad occhi*, 102.

17 mi guardo attento, e sorrise.

del Soldato, Dandolo, *Ad occhi*, 105.

18 Anche il Re vi guarda.

Nazareno Padellaro, Carlo Testi. *Il libro della terza classe elementare*, 4.

puščice spremenijo v žarke veselja. Poslušaj besedo, ki jo On govori samo tebi. Ali slišiš? Ti si moje goreče jutro.¹⁹

V primerjavi s kraljem je avtor pri opisu Ducejeve slike šel še dlje v nameri vzbuditi pazljivost, predanost in strahospoštovanje. V prebranem besedilu lahko hitro prepoznamo gojenje kulta osebnosti, saj gre za figuro, ki v pozitivnem (vodi in varuje) in negativnem (opazuje in nadzira) smislu bdi nad ljudmi.

Slika 4: Naslovnica berila, na kateri sta upodobljena vojak in simbol fašizma
(Nazareno Padellaro, Carlo Testi: *Il libro della terza classe elementare*, naslovnica)

19 Sono di occhi del Duce che vi scrutano. Che cosa sia quello sguardo, nessuno sa dire. E un'aquila che apre le ali, e sale nello spazio. E una fiamma che cerca il vostro cuore per accenderlo d'un fuoco vermiglio. Chi resisterà a quell'occhio ardente, armato di frecce? Rassicuratevi, per voi le frecce si mutano in raggi di gioia. Ascoltate la parola che solo a voi Egli dice. Avete udito? Voi siete il mio ardente mattino.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 4.

Naslednje besedilo nosi naslov *Il Re* in govori o kralju Viktorju Emanuelu III. s spoštljivimi in močnimi besedami, ki ga slikajo v lepi luči. Izpostavimo del besedila, ki to najbolj odraža.

Viktorju Emanuelu III. je Previdnost (božja previdnost, op. a.) namenila najboljšo usodo, saj mu je namenila slavo, da je z besedo in zgledom vodil italijansko ljudstvo k zmagi. Bil je junaški in zanesljiv vodnik, ki je, ko je prišel čas, da odvrže meč, utišal glasove negotovih in znal iz src svojih ljudi izvabiti bojevniške vrline. Popoldne 23. maja 1915 je z balkona palače Kvirinal dvignil trobojnico nad ogromno množico ljudi. Od tistega dne je bila njegova palača triinštirideset mesecev na ognjeni črti. Bil je preprost in neustrašen, imel je enako dušo kot borci.²⁰

Tudi to besedilo s presežniki in opisovanjem izjemnih dogodkov soustvarja kult osebnosti pri mladih bralcih. Nekaj strani naprej pa je upodobljen Mussolinijev portret s pripisom »Benito Mussolini / voditelj fašizma / predsednik vlade«.²¹

Brez naslova pa je objavljeno besedilo, ki govori o kralju na Soški fronti. Poglejmo si odstavke, ki kralju pripisujejo izjemne lastnosti. *»Mi v hišah, v strelskih jarkih in povsod, čutimo, da nas Kralj oživlja, da nam Kralj ukazuje, da nas Kralj vodi. Ko hitimo proti sovražniku, se zdi, da vidimo kralja na čelu.«*²² Naslednji relevanten odstavek se glasi: *»Ker je živel enako kot borci, je poznal njihova srca. Zato je v žalostnih dneh s svojo vero nahranil vso*

20 A Vittorio Emanuele III la Provvidenza assegnò la più bella sorte, perchè a Lui riservò la gloria di condurre con la parola e con l'esempio il popolo italiano alla Vittoria. Guida eroica e sicura, quando fu giunta l'ora di snudare la spada, fece tacere le voci degli incerti, e seppe fare scaturire dal cuore del Suo popolo le virtù guerriere. Nel pomeriggio del 23 maggio 1915 inalzò da un balcone del Quirinale sulla folla immensa il Tricolore. Da quel giorno, per quarantatré mesi la Sua Reggia fu sulla linea del fuoco. Semplice ed intrepido, ebbe la stessa anima dei combattenti.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 6.

21 Benito Mussolini, Duce del fascismo, e capo del governo.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 7.

22 Noi nelle casette, nelle trincee e dovunque, sentiamo che il Re ci anima, che il Re ci comanda, che il Re ci guida. Quando ci lanciamo contro il nemico, ci pare di vedere il Re alla testa.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 8.

Italijo. In če so vojaki branili čast domovine, je kralj branil čast vojakov.»²³
Besedilo se sklene z odstavkom:

Kralj je z vami, dragi otroci, če hodite po poti časti. On je z vami, če si prizadevate za lepo upanje. On je z vami, če je v vaših srcih pogum in gorečnost. Z vami je, če boste od zdaj naprej znali ohraniti besede naših junakov v svojih srcih in jih izgovarjati tako, kot so jih izgovarjali oni, s požrtvovalnostjo.²⁴

Vsi ti odstavki so pisani na način, da bi otrokom vzbudili zavest in čut za pripadnost kralju in domovini, ter na način, da bi otroci vzljubili in spoštovali kralja, da bi nekoč postali zvesti in ubogljivi državljeni.

Slika 5: Portret Benita Mussolinija
(Nazareno Padellaro, Carlo Testi: *Il libro della terza classe elementare*, str. 7)

23 Vivendo la stessa vita dei combattenti, ne conobbe il cuore. Ecco perché nei giorni tristi nutrì della Sua fede l'Italia tutta. E se i soldati difesero l'onore della Patria, il Re difese l'onore dei soldati.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 8.

24 Il Re è con voi, cari figliuoli, se camminate nella via dell'onore. È con voi, se inseguite la bella speranza. È con voi, se nel vostro petto c'è coraggio e ardi mento. È con voi, se fin d'ora sapete conservare nel cuore le parole dei nostri eroi, per dirle come essi le dissero, con il sacrificio.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 9.

Pod naslovom *I due saggi*, po slovensko Dva modreca, stoji krajši zapis, ki pripoveduje o dveh starih, ki sta vsak na svoj način spreobračala mladeniča. Za zgled je postavljen starec, ki je mladeniču v nekaj besedah pojasnil zakon in ga s tem spreobrnil. A propos temu se zapis sklene s trditvijo: »Tudi mi vam lahko v trenutku razkrijemo ves svoj zakon in vso svojo fašistično vero. Dovolj je ena beseda: DUCE!«²⁵ Iz tega ideološko angažiranega sestavka razberemo, da je v eni osebi zaobjet odgovor in razlaga vseh zakonov in političnih usmeritev. In da je to vrednoteno kot pozitivno.

V nadaljevanju si pogledjmo besedilo *La prima fatica di Romano*, ki govori o šolarju Romanu, ki v sebi nosi skrito misel, ki je nihče od sošolcev ne more uganiti. Proti koncu zgodbe se ta skrivnost razkrije.

Spoštujem žulje na rokah. So izraz plemenitosti, saj je plemenit tisti, ki ustvarja, tisti, ki v zgradbo domovine vgradi svoj kamen, pa naj bo še tako skromen. Tu je skrivnost razkrita. Roman želi pridobiti Mussolinijevo spoštovanje. Mussolinijevo spoštovanje! Ali je lahko večja ambicija od te? In kako se lahko takšna ambicija rodi v otrokovi duši? Ne obsojajte ga. Roman je še otrok, ne razlikuje med ljubeznijo in spoštovanjem. Za trenutek je pomislil, da so žulji na njegovih rokah znak priznanja, da spada med tiste, ki jih Mussolini ljubi.²⁶

Tu lahko vidimo, kako je kot zgled postavljen deček Roman, čigar največja želja je, da bi ga Mussolini spoštoval in ljubil. Obenem deluje spretno besedilo kot pohvala Romanu, da ima tako lepo željo. V zgoraj navedenem vzgibu pa bi lahko prepoznali tudi analogijo s krščansko miselnostjo tistega časa, ki je prav tako predvidevala podobno držo človeka v odnosu

25 Anche noi possiamo rivelarvi tutta la nostra legge e tutta la nostra fede di fascisti, in un istante. Basta una parola sola: DUCE!

Padellaro, Testi, *Il libro*, 10.

26 Mussolini un giorno disse: "Io rispetto i calli delle mani. Sono un titolo di nobiltà, perchè nobile è veramente colui che produce, colui che porta il suo sasso, sia pure modesto, all'edificio della Patria." Ecco svelato il segreto. Romano vuole guadagnare il rispetto di Mussolini. Il rispetto di Mussolini! Ci può essere ambizione più grande di questa? E come un'ambizione di que sta fatta, può essere nata nell'animo di un fanciullo? Non condannatelo. Romano è ancora un fanciullo, non distingue bene l'amore dal rispetto. Ha pensato, per un momento, che i calli delle mani siano un segno di riconoscimento per appartenere al numero di coloro che Mussolini ama.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 47.

do Boga. In tu se na otrokovi nezavedni ravni lahko vzpostavi dojemanje Benita Mussolinija kot neke vrste boga.

La terra della Leggenda je zapis, ki govori o legendarni zgodovini Italije, proti koncu pa v njem zasledimo odstavek: »V cerkvi je bil krščen otrok. Ime mu je Benito. /.../ Kruha ne bo manjkalo. /.../ z besedo visoko dvigne srca in gnete valjo vseh kot apno.«²⁷ Rojstvo Mussolinija je prikazano kot rojstvo odrešenika, ki bo vladal in postavil nov svet.

Posebej zanimiva je zgodba z naslovom *Non desiderare*, ki pripoveduje o kongresu mladih iz tujine in mladeniču Romanu, ki je slišal njihov pogovor. Takole so se pogovarjali: »*Ko bi le imeli Mussolinija! Da bi naša domovina postala velika, bi bil potreben Mussolini. Mussolinija hočemo za šefa.*«²⁸ Zgodba pa se presenetljivo zaključi z Romanovimi besedami mladini: »*Hvala za to, kar ste povedali o Mussoliniju. Ne pozabite pa, da zapoved pravi: „Ne želi Duceja... bližnjih.“*«²⁹ Lahko nas preseneti avtorjeva neverjetna iznajdljivost, kako preplete krščansko vero, religijo in fašizem s parafrazo devete božje zapovedi, ki pravi, ne želi žene svojega bližnjega.

Še ena moralistično obarvana zgodba je *Romano vuole il petto di vetro*. Zgodba pravi, da je Roman dober fant, ki pa ima težave z resnico. Večkrat se, ko pripoveduje, prepusti domišljiji, zaradi česar ga oče pogosto graja. Zato si Romano želi, da bi imel steklene prsi in bi lahko videl v svoje srce ter govoril po resnici. Nekega dne mu oče pove, da bo pripeljal posebnega gosta v njegovo sobo. Ta gost bo videl naravnost v Romanovo srce. Zdaj pa pogledjmo, kako se zgodba zaključi. »*Vsi ga poznate: Mussolini.*

27 Nella chiesa è stato battezzato un bambino. Porta il nome di Benito. /.../ Il pane non mancherà. /.../ con una parola solleva i cuori tanto in alto, e impasta la volontà di tutti come la calce.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 72.

28 Se avessimo Mussolini! Ci vorrebbe Mussolini per far grande la nostra Patria. Vogliamo Mussolini per Capo.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 128.

29 Grazie per quanto avete detto di Mussolini. Ricordatevi, pero che un comandamento dice: "Non desiderare il Duce... d'altri."

Padellaro, Testi, *Il libro*, 128.

*Nocoj Romanovo spalnico krasi veličasten portret Duceja v vojaški častniški uniformi.*³⁰

Sklepno besedilo učbenika nosi naslov *L'impero* in je postavljeno na konec kot ideološki grande finale. Izpostavimo zanimivejše dele.

Ena vera je ustvarila imperij, to je ta: „Mussolini ima vedno prav.“ To je vera sto tisoč prostovoljcev, sto tisoč delavcev, padlih in preživelih legionarjev. Cesarški venec obdaja čelo zmagovitega kralja, potomca najstarejšega in najznamenitejšega rodu bojevnikov ter najmodrejšje dinastije vladarjev ljudstev. „Italija je končno dobila svoj imperij,“ v majski noči kriči Mussolini osuplemu svetu. Na oltarju domovine so zablesteli bajoneti. Na trgih, kjer ima množica eno samo srce in en sam glas, se dviga krik ponosnega navdušenja.³¹

V tem delu smo priča samim presežnikom, ki opisujejo dinastijo Savojevcev: najstarejši, najznamenitejši, najmodrejši. Vladar v tem primeru že meji na božanstvo, čeprav to ni nikjer izrečeno. Naslednji del pravi:

Oče cesarstva Mussolini je v noči na 9. maj leta 14, ko je svetu naznanil njegovo ustanovitev, dejal, da se odpirajo ogromna vrata prihodnosti. /.../ vi, na najbolj slavno noč, ste pozdravili cesarstvu in množično vzklikali „da“ Duceju, ki je od Italijanov zahteval, naj bodo vredni cesarstva. /.../ Na majsko noč, ki je združila dva imperija, rimski in fašistični, se je Beneška palača spremenila v ogromen

30 Tutti lo sapete: Mussolini. Questa sera un magnifico ritratto del Duce, in divisa di caporale d' onore della Milizia, ornera la cameretta di Romano.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 210.

31 Una fede ha creato l'impero, questa: "Mussolini ha sempre ragione." Questa è la fede dei centomila volontari, dei centomila operai, dei legionari caduti e superstiti. Il serto imperiale cinge la fronte del Re vittorioso, del discendente della più antica e più illustre stirpe di guerrieri e della più saggia dinastia di reggitori di popoli. "L'Italia ha finalmente il suo impero" grida nella notte di maggio Mussolini al mondo attonito. Lampeggiano sull'Altare della Patria le baionette. Un grido di fiera esultanza si leva dalle piazze, dove la folla ha un cuore solo, una voce sola.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 221.

zmagoslavni lok na Mussolinijevi glavi. Na oltarju domovine so se bleščali bajoneti; na trgu so se živahne (ganjene) oči bleščale kot bajoneti.³²

To besedilo, polno čustvenih in slavnih besed, se zaključi z »*Naj živi kralj cesar! Naj živi Duce!*«³³ Tovrstno opevanje asociira na svetopisemske psalme in tudi na pesmi drugih verstev, ki so posvečene slavljenju različnih božanstev.

SKUPNI IMENOVALEC IN NJEGOVI ODTENKI

Po pregledu treh beril, ki so se uporabljala na Primorskem od Gentilejeve šolske reforme pa do sredine druge svetovne vojne, lahko strnemo nekaj misli. Kasnejše, kot je leto izdaje berila, v večji meri so v njem zastopane vsebine, ki se nanašajo na državna voditelja (Mussolini ali Viktor Emanuel III.). Ugotovimo, da Benito Mussolini v berilih nikoli ne nastopa sam, vedno je v berilu omenjen tudi Viktor Emanuel III. Dalje vidimo, da je voditelj v vseh primerih, kadar ni zgolj omenjen, predstavljen v lepi luči. Njegove značajske lastnosti so izjemno pozitivne. Prikazan je kot požrtvovalen, neustrašen, z močno voljo in vizijo, a obenem prijazen, preprost, dostopen, ljudski, velikokrat tudi s posebnim čutom za otroke. Besedila, ki govorijo o voditelju, so spisana na način, ne le, da pri bralcu vzbujajo pozitivna čustva, ampak da so ta čustva izražena kolektivno. Tako se tudi bralec, ki predstavlja delček te skupnosti, čuti udeleženega v izrazih hvaležnosti in poveličevanja voditelja. Nekatera besedila pa so zastavljena tako, da bralcu vzbudijo občutek, da je dolžan ljubiti vladarja in mu biti hvaležen za vse, kar je storil za narod. Na več mestih sta oba voditelja prikaza tako, da opisane lastnosti mejijo na lastnosti božanstev.

32 Il padre dell'impero, Mussolini, nella notte del 9 maggio dell'anno XIV, annunziandone al mondo la fondazione, disse che un immenso varco si apriva sulle possibilità del futuro. /.../ voi, nella notte più gloriosa, salutando l'impero, con la folla avete gridato "sì" al Duce, che chiedeva agli Italiani di essere degni dell'impero. /.../ Nella notte di maggio che congiunse due imperi, l'impero romano e l'impero fascista, Palazzo Venezia si trasformò in un immenso arco di trionfo sul capo di Mussolini. Sull'Altare della Patria luccicavano le baionette; nella piazza gli occhi commossi luccicavano come le baionette.

Padellaro, Testi, *Il libro*, 222.

33 Viva il Re Imperatore! Viva il Duce!

Padellaro, Testi, *Il libro*, 222.

Koliko so torej v našem primeru čitanke oz. berila del propagandnega aparata oz. ali lahko po prebranem govorimo o kultu osebnosti v berilih na Primorskem med obema svetovnima vojnoma? Precej besedil jima (sploh Mussoliniju) pripisuje vlogo rešitelja. Večkrat je omenjena Mussolinijeva nezmotljivost. Tudi o izraženih izjemnih duhovnih in organizacijskih sposobnostih lahko govorimo. Praktična pravila za življenje, predvsem pa uveljavljanje morale, lahko najdemo v besedilih, katerih avtor je Mussolini, ter v njegovih citatih. Posledično lahko govorimo tudi o citatomaniji. Nadalje ugotavljamo, da veliko besedil vsebuje elemente čaščenja. Tudi mimo zahteve po vdanosti in poslušnosti ne moremo, ne da bi jo potrdili. Lahko torej sklenemo, da vsebine pregledanih osnovnošolskih beril, ki govorijo o Viktorju Emanuelu III. in o Mussoliniju v veliki meri gradijo njuna kulta osebnosti.

VIRI IN LITERATURA

Ascenzi, Anna in Sani, Roberto. *Il libro per la scuola tra idealismo e fascismo. l'opera della Commissione centrale per l'esame dei libri di testo da Giuseppe Lombardo Radice ad Alessandro Melchiori, 1923-1928*, Vita e Pensiero, 2005, str. 181.

Cottarelli Gaiba, Vera in Oddi Nerina. *Il libro della prima classe*. Milano: La Libreria dello stato, 1941, 52.

del Soldato, Camilla in Dandolo, Milly. *Ad occhi aperti, Letture per le scuole elementari, seconda classe*. Trst: La editoriale libreria, 1940, 102.

Germek, Anton in Daneu, Ivan. *Prvo berilo za prvi razred občin ljudskih šol*. Milano: Lugj Trevisini, cca. 1920, 67.

Lavrenčič Pahor, Minka. *Primorski učitelji*. Trst: Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino, 1994, 30.

Padellaro, Nazareno in Testi, Carlo. *Il libro della terza classe elementare*. Rim: La libreria dello stato, 1940, 4.

Pahor, Drago. »Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja.« V: *Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969*, ur. Vlado Schmidt, et al. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, 331.

Slovenski šolski muzej, dokumentacijska zbirka, mapa šole Dobrovo.

POVZETEK

Avtor obravnava šolstvo na Primorskem v času med obema svetovnima vojnama, pri čemer se ukvarja s pregledom treh osnovnošolskih beril (za prvi, drugi in tretji razred) različnih piscev in različnih izdajateljev. Svojo pozornost posveča navzočnosti ideoloških vsebin in izpostavlja tista besedila oz. njihove dele, ki govorijo o kralju Viktorju Emanuelu III. in o Benitu Mussoliniju. V tej luči ugotavlja, če besedila soustvarjajo njuna kulta osebnosti. V zaključnem delu sklene svoje misli z ugotovitvami, da vsebine z omembami voditeljev z leti izdaje beril naraščajo, da vse omembe prikazujejo voditelja pozitivno, da je voditelj na več mestih imenovan kot nezmohtljiv, da je opevan in slavljen ter prikazan kot odrešenik domovine. Avtor konča s temeljno ugotovitvijo, da tudi besedila v pregledanih berilih gradijo kulta osebnosti obeh voditeljev.

Zaledje Milj v kolesju svetovne zgodovine: burna leta spreminjanja državnih meja

**The Hinterland of Muggia in the Wheel of World History:
Tumultuous Years of Change of National Borders.**

Blaž Ermenc

137

IZVLEČEK

Kraji v zaledju mesta Milje, na severozahodu istrskega polotoka, so zamenjali več državnih tvorb, dokler niso bili leta 1954 priključeni tedanji Jugoslaviji. Še pred tem se je v prvi polovici 20. stoletja zgodila vrsta dogodkov, ki so močno vplivali na življenje tamkajšnjih ljudi, jih silili v izrekanje zvestobe različnim političnim ideologijam in sistemom ter jim včasih tudi v nasprotju z njihovimi željami pripenjali določeno nacionalno identiteto. V članku osvetljujem prelomne dogodke, ki so se zgodili v desetletjih pred priključitvijo manjšega dela nekdanje cone A Svobodnega tržaškega ozemlja Jugoslaviji leta 1954, in ki so nato tudi vplivali na izredno težko odločitev, s katero so se morali soočiti domačini krajev miljskega zaledja: ali ostati ali se izseliti.

Ključne besede

Jugoslavija, Italija, Svobodno tržaško ozemlje, jugoslovansko-italijanski odnosi, tržaška kriza, meja, Londonski memorandum, izseljevanje

ABSTRACT

The places in the hinterland of the town of Milje, in the northwest of the Istrian peninsula, changed several state formations until they were annexed to the former Yugoslavia in 1954. Before that, a series of events took place in the first half of the 20th century, which had a strong impact on the lives of the people there, forcing them to pledge allegiance to various political ideologies and systems, and sometimes even against their will attaching a certain national identity to them. In this article I shed light on the important events that took place in the decades before the annexation of a small part of the former zone A of the Free Territory of Trieste to Yugoslavia in 1954, and which subsequently influenced the extremely difficult decision

that the inhabitants of the Milje hinterland had to make: whether to stay or to migrate.

Keywords

Yugoslavia, Italy, Free Territory of Trieste, Yugoslav-Italian Relations, Trieste Crisis, border, London Memorandum, Migration

ZGODOVINSKI UVOD V MILJE IN MILJSKO ZALEDJE

Plavje, Škofije, Hrvatini in drugi kraji, na katere se osredotočam v članku, ležijo na skrajnem severozahodnem delu istrskega polotoka in so se zaradi svoje lege v preteklosti večkrat znašli na stičišču različnih političnih enot. Središče tega območja, naseljenega tako s slovenskimi kot italijanskimi prebivalci, je v različnih obdobjih predstavljalo mesto Milje, danes v Italiji.¹ Ker se Milje nahajajo v neposredni bližini Trsta in Kopra, se zgodovina tega območja tesno prepleta z dogajanjem tako v Trstu kot celotni Istri.

Milje so staro naselje, saj so najstarejši ostanki iz prve polovice prvega tisočletja pred našim štetjem. Območje je bilo sprva naseljeno z roman-skim prebivalstvom. Leta 599 so Obri in Slovani skupaj vdrli v Istro, Slovani pa so se prav zaradi tega vdora prvič pojavili v ohranjenih zgodovinskih virih.² Milje so bile dolga stoletja pod beneško oblastjo, za razliko od Trsta, ki se je leta 1382 odločil, da preide pod okrilje Habsburžanov, da bi se tako rešil beneškega vpliva. Tržaška predaja Habsburžanom je imela velike dolgoročne posledice, saj je predstavljala odločilni pogoj za poznejši razvoj mesta od 18. stoletja dalje.³

V nasprotju z Miljami je Trst v minulih stoletjih doživel pravo demografsko eksplozijo. Konec 17. stoletja je skupaj z okolico štel približno 7.000 prebivalcev, sto let pozneje pa je zaradi uveljavitve proste plovbe po Jadranu kot tudi zaradi novih cestnih povezav dosegel že 30.000 prebivalcev. Zaradi ugodnosti proste luke, ki jo je ustanovil cesar Karel VI. leta 1719 v okviru svoje merkantilistične politike, in zaradi razmaha trgovine, pozneje pa tudi industrije, je pristanišče postalo privlačna točka za ljudi od vsepovsod, predvsem iz najbližjih dežel.⁴ Po popisu iz leta 1853 je imel Trst 95.000 prebivalcev, po tistem iz leta 1900 pa 178.599. V prvem desetletju 20.

1 Čok, Štefan. *Novice z miljskega konca. O zgodovini Slovencev miljskega območja*. Milje: Zadruga Vesna D.Z.o.O., 2012, 16.

2 Prav tam, 20–22.

3 Prav tam, 27.

4 Pirjevec, Jože. »Trst je naš!« *Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2007, 17.

stoletja, ki je zaznamovalo njegovo zlato dobo, je število prebivalcev zraslo že na 230.000.⁵

Ustanovitev Ilirskih provinc leta 1809 je spremenila politično sliko severno-jadranskega prostora. Habsburžani so (vsaj začasno) po več kot 400 letih izgubili dostop do morja, ki so ga dosegli leta 1382 prek Trsta. Za severozahodno Istro je ustanovitev Ilirskih provinc pomenila konec politične vezi s severno Italijo, predvsem z Benetkami. Spomniti velja še na ukaz maršala Marmonta iz leta 1810 o ureditvi šolstva. Ta je pomemben iz dveh razlogov: duhovščini je odvzel skrb in nadzorstvo nad šolstvom, predvsem pa je prvič zakonsko priznal slovenščino kot učni jezik v naših krajih.⁶ Od takrat se je za to območje in torej tudi za Milje začelo obdobje tesnejše vezi s Trstom, ki jo je poznejša uveljavitev habsburške oblasti leta 1813 le še okrepila.⁷ Trst je postal poleg Milj najpomembnejše gospodarsko, trgovsko in zaposlitveno središče tudi za prebivalce miljskega zaledja.

NACIONALNO PREBUJANJE V 19. STOLETJU

Revolucionarno leto 1848 je imelo pomembne posledice tudi v Trstu, Miljah in okolici.⁸ Slovenščina je počasi pridobivala na veljavi, tudi severozahodni del Istre pa je vse bolj zaznamovalo nacionalno vprašanje v sodobnem smislu, kjer sta si nasproti stala dva tabora: italijanski, ki je užival družbeno, gospodarsko in politično premoč, ter slovenski, ki se je najprej s težavo, potem pa vse bolj odločno začel uveljavljati na različnih področjih.⁹ Kljub prvim nacionalnim iskricam pa območja Milj, ki so v 19. stoletju spadale pod Istro, ni zaznamoval takojšnji izbruh narodnega konflikta, ki se je razvil v drugih predelih tega polotoka. O tem priča tudi dejstvo, da nastajajoči slovenski tržaški tisk ni posvečal veliko pozornosti miljski stvarnosti, kjer je bila občinska oblast trdno v italijanskih rokah:

5 Prav tam.

6 Čok, *Novice z miljskega konca*, 35.

7 Prav tam, 36.

8 Gombač, Boris M. *Slovenija, Italija. Od preziranja do priznanja*. Ljubljana: Debora, 1996, 24–32.

9 Čok, *Novice z miljskega konca*, 39.

Občina Milje. Ta občina ima pod seboj toliko vasi, da imajo te več prebivalcev, nego mesto Milje, po kojem se imenuje. Imenitniše so Plavija, različne Škofije in Hrvatini, v kojih sami Slovenci stanujejo. /.../ Naš narod se bolj in bolj zavzema za občne zadeve, v njem se goji politični čut in narodna zavest. Oni upoznavaajo, da so državljani v ustavnej državi, v kojej ljudstvo skupaj z vladarjem zakone dela. Ko enkrat to vsi Slovenci in Hrvati Istre upoznajo, potem bode konec italijanskega gospodstva nad njimi. Dal Bog, da se to čim prej zgodi.¹⁰

Kot kažejo podatki ljudskega štetja iz leta 1880, je v samih Miljah tistega leta živelo 3043 prebivalcev (od teh naj bi bilo Slovencev le 58), v okoliških vaseh pa 3619. Takratni popis prebivalstva, ki je bil tudi prvi, ki je vseboval vprašanje o jeziku, je dajal za miljsko občino sledeče rezultate: od skupnih 6662 prebivalcev je bilo 62 odstotkov oz. 4117 Italijanov in 32 odstotkov oz. 2159 Slovencev.¹¹

Tudi s pomočjo slovenskega tiska in nacionalno zavednih slovenskih politikov iz Trsta in okolice je nacionalna identiteta v desetletju pred prelomom stoletja postajala vse bolj pomembna, kar se je vse bolj odražalo tudi na lokalnih volitvah.

Iz Plavij se nam piše: Vzbudili smo se tudi mi; spali smo dolgo, a sedaj se radujemo na svoji prebuditvi. Leto 1891 ostane za nas velepomembno za vse bodoče čase, leto to vzbudilo je v nas zavest, da smo sinovi slovenskega naroda. Prerajeni smo – in kot taki šli smo dvakrat na volišče v Milje. Vspeh sicer ni bil popolen, ker smo prvokrat propali za jeden celi glas, a držali smo se trdno kakor skale: naše zvestobe ni moglo omajati vse nasilstvo z nasprotne strani. Začetek je storjen, sedaj pa bodemo neumorno nadaljevali sveto narodno delo in je – na tem ne dvomimo – tudi dovršili. Veselje na zmagi z dne 30. oktobra bilo je mej nami neopisno, kajti sedaj vemo, koliko veljamo mi isterski Slovenci.¹²

¹⁰ »Volitve deželnih poslancev v koperskem okraju 1884. Občina Milje.« *Edinost: glasilo slovenskega političnega društva tržaške okolice*. Trst, 24. maj 1884, 2.

¹¹ Perselli, Guerino. *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia fra il 1850 e il 1936*. Trst-Rovinj-Reka: Università Popolare-Trieste-Centro di Ricerche Storiche-Rovigno-Unione Italiana-Fiume, 1993, 174–176.

¹² »Različne vesti.« *Edinost: glasilo slovenskega političnega društva tržaške okolice*. Trst, 11. november 1891, 3.

Pomembno prelomnico pomeni ustanovitev šol v teh krajih. V letih 1894/95 so si vaščani na Plavjah sami zgradili šolsko poslopje, pouk v njem je potekal v slovenščini. Leta 1899 so šolsko stavbo dokončali tudi na Škofijah, pouk se je začel naslednje leto, šola je bila dvojezična. V kraju Korošci na miljskih hribih prizadevanja za odprtje javne šole niso obrodila sadov, zato so domačini navezali stik z Družbo Sv. Cirila in Metoda, ki je leta 1911 tam odprla slovensko šolo.¹³

Zadnja desetletja 19. in začetek 20. stoletja so predstavljala obdobje velikega razvoja za Slovence miljske občine.¹⁴ Zadnjo štetje, ki so ga opravile avstroogrške oblasti, je v miljski občini zabeležilo 11.578 prebivalcev, od katerih je 2.299 uporabljalo slovenščino. Na Škofijah je od 1.675 prebivalcev 1.042 uporabljalo slovenščino, na Plavjah pa 604 od 771. Bolj narodnostno mešani so bili Hrvatini, Korošci in drugi kraji na miljskih hribih, kjer je italijanščino uporabljalo 800 in slovenščino 548 prebivalcev.¹⁵

PRIHOD ITALIJE IN FAŠIZMA

Leta 1920 sta Italija in Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev podpisala Rapalsko pogodbo, s katero je bila nova italijanska meja premaknjena na vzhod vse do Postojne in Reke. S podpisom te pogodbe je znotraj italijanskih meja ostalo veliko število Slovencev in Hrvatov. Italija ni bila sposobna vzpostaviti pravega dialoga s temi novimi državljani, kljub obljubam, ki so bile izrečene takoj po koncu prve svetovne vojne.¹⁶

Popolna uveljavitev fašističnega režima je tako kot za vse primorske Slovence tudi za Slovence v občini Milje (Miljski hribi, Škofije, Plavje in nekateri drugi kraji) pomenila hudo preizkušnjo. Zaprtje slovenskih šol, prepoved rabe slovenskega jezika in slovenskih knjig, poitalijančevanje osebnih in krajevnih lastnih imen so se podobno kot v ostalih krajih Primorske

¹³ Čok, *Novice z miljskega konca*, 54–55.

¹⁴ Prav tam, 55.

¹⁵ Perselli, Guerino. *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia fra il 1850 e il 1936*, 174–176.

¹⁶ Čok, *Novice z miljskega konca*, 57.

uveljavili tudi na tržaškem in miljskem območju.¹⁷ Do konca dvajsetih let je fašističnemu režimu uspelo zatreti vsakršno zakonito dejavnost manjšine.¹⁸ V tridesetih letih je Primorsko prepregla gosta mreža fašističnih organizacij, v katere so bili ljudje večinoma prisiljeni vstopiti, šolska mladina obvezno. Nevarnejša kot prisila je bila mehka asimilacija, penetracija v vse pore narodnega tkiva prek organizmov, ki so bili hkrati tudi instrument nadzora nad ljudmi.¹⁹

Ne le fašizem, Milje z okolico je v svoj vrtinec z vso silo potegnila tudi svetovna gospodarska kriza. Revščina, ki je zaznamovala pretekle generacije, se je še poglobila in ogrožala samo preživetje. Tovarne so upočasnile proizvodnjo, pogosto so prenehale obratovati in so odslavljale delavce. Proti koncu leta 1931 je miljska ladjedelnica spet odprla vrata, a od delavcev so zdaj še bolj odločno zahtevali, da se pokorijo novim delovnim pogojem in da se vpišejo v fašistično stranko, če hočejo spet na delo.²⁰

Gospodarska kriza in državna politika sta močno prizadeli tudi kmečko prebivalstvo. Številni manjši kmetje so šli na boben, razpuščene so bile mnoge zadruga in posojilnice, odtujevanje kmečke zemlje je potekalo z dovoljenimi in nedovoljenimi sredstvi. Vse to je vplivalo na to, da je delavskorevolucionarno gibanje dobivalo svoj polet v Istri in Trstu.²¹ Zaradi nacionalnega zatiranja in drugih ukrepov fašističnih oblasti se je tudi na območju Milj vse bolj razraščalo protifašistično gibanje.

IZBRUH DRUGE SVETOVNE VOJNE

Novo hudo preizkušnjo je za Istro in Trst prinesel izbruh druge svetovne vojne. Komunistična partija Slovenije in OF sta konec leta 1941 organizirali prve celice OF tudi v Istri, tako kot drugod po slovenskem ozemlju. Na

¹⁷ Prav tam, 58.

¹⁸ Kacin-Wohinz, Milica in Jože Pirjevec. *Zgodovina Slovencev v Italiji. 1866- 2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000, 61-62.

¹⁹ Prav tam, 63.

²⁰ Čok, *Novice z miljskega konca*, 77-78.

²¹ Prav tam, 78-79.

Primorskem sta formiranje prvih odborov OF v in začetek partizanskega gibanja pomenila le nadaljevanje dotedanjega protifašističnega ilegalnega boja, ki je potekal že od konca dvajsetih let 20. stoletja.²² Do širše množične mobilizacije ljudi v osvobodilno gibanje pa je prišlo po kapitulaciji Italije septembra 1943, ko so se v partizanske enote vključili tudi primorski povratniki iz razpuščene italijanske vojske.²³

Močno protifašistično partizansko gibanje se je oblikovalo tudi v Miljah in okolici. Število borcev in aktivistov osvobodilnega gibanja iz miljskih krajev gre v več stotin.²⁴ Drugače kot v Trstu sta se v Miljah slovenska NOB in italijanska *Resistenza* srečali, povezali in sodelovali v partizanskih akcijah.²⁵

CILJ: TRST!

Med pripravami na osvoboditev je bila na Primorskem, pa tudi drugod po Sloveniji, osrednja pozornost sicer namenjena Trstu, ki je bil ključ za priključitev celotne Julijske krajine. Trst je bil za Slovenijo in celo Jugoslavijo pomemben tudi kot eno od gospodarskih središč, zato bi njegova priključitev omogočila hitrejšo obnovo Slovenije.²⁶

IV. armada NOV Jugoslavije je spomladi 1945 v hitrem in zmagovitem pohodu za umikajočo se nemško vojsko iz Dalmacije prek Reke, Ilirske Bistrice, Pivke in Divače prodrla do Bazovice in Opčin in 1. maja 1945 prišla v Trst in okolico. Naslednjega dne so v mesto vstopile še zavezniške novozeleandske enote. Zavezniške sile so izvršeno dejstvo o jugoslovanski zasedbi Trsta in ozemlja do avstrijske meje sicer sprejele, toda ostale so v Trstu v pričakovanju višjih ukazov.²⁷

22 Cunja, Leander. *Škofije na Morganovi liniji*. Koper: Založba Lipa, Škofije: Krajevna skupnost, 2004, 21.

23 Prav tam.

24 Čok, *Novice z miljskega konca*, 98–99.

25 Prav tam, 103–104.

26 Troha, Nevenka. *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999, 20.

27 Cunja, Leander. *Škofije na Morganovi liniji*. Koper: Založba Lipa, Škofije: Krajevna skupnost, 2004, 19–20.

Jugoslovanske oblasti so kmalu po zasedbi Trsta v mestu in okolici začele izvajati čistko. Ta je po nekaterih podatkih zajela približno 18.000 ljudi, večinoma pripadnikov vojaških enot v uniformi ali civilu. Večina je bila takoj izpuščena. Od tistih, ki so jih zadržali, je nekaj sto končalo v kraških jamah, imenovanih tudi fojbe.²⁸

Jugoslovanska vojska je 1. maja 1945 zasedla tudi Milje in okolico. Na občinski palači v Miljah sta zaplapolali italijanska in jugoslovanska trobojnica z rdečo peterokrako zvezdo. V naseljih okoli Milj so nastali krajevni narodnoosvobodilni odbori, ki so jih označevali tudi pogosti množični zbori in ljudske skupščine.²⁹ V miljskih vaseh se je od prvih dni osvoboditve in konca vojne razvijala zagnana in živahna dejavnost omenjenih odborov, v katerih so vodilno vlogo imeli komunisti. Prebivalstvo je najširše sodelovalo s temi odbori, predanost in zavzetost sta bili na višku. V ospredju je bila vprašanje povojne obnove in oskrbe prebivalstva ter tudi skrb za razvoj kmetijstva in industrije, za razcvet kulturnega življenja, zdravstvo in socialo.³⁰ Ves čas je bilo v ospredju tudi vprašanje državne pripadnosti in izražanje najširše podpore Jugoslaviji.³¹

PARTIZANI MORAJO ZAPUSTITI TRST IN OKOLICO

Sprva so bili odnosi med jugoslovansko zasedbeno oblastjo in zavezniki dobri, kasneje pa so se spremenili zaradi represije jugoslovanske oblasti, ki jo je spremljala močna protijugoslovanska propaganda, in odklonilnega stališča britanske in ameriške vlade.³² Na zavezniški poziv, naj umakne svoje enote, je Tito odgovoril samozavestno, med drugim z depešo, poslano 9. maja IV. Armadi, v kateri je zapisal, »da smo te kraje osvobodili, ker etnično pripadajo naši domovini«. ³³ Napetost je rasla in rasla in zavezniške

28 Pirjevec, »Trst je naš!«, 303.

29 Čok, *Novice z miljskega konca*, 110–112.

30 Prav tam, 114.

31 Prav tam, 115.

32 Troha, *Komu Trst*, 22.

33 Prav tam;

AS, f. Edvard Kardelj, šk. 35/16, depeša J. Broza 4. armadi, 9. maj 1945.

vojaške oblasti so že pripravljale načrte za oboroženi spopad z Jugoslavijo. V nasprotju z jugoslovanskimi pričakovanji Stalin ni bil pripravljen podpreti Tita v njegovem boju za Trst niti na diplomatskem polju, kaj šele, da bi ga spodbujal k vojaškemu merjenju sil z zahodnimi zavezniki.³⁴

Ob ultimatu Velike Britanije in ZDA se je Jugoslavija znašla sama in 9. junija 1945 sta jugoslovanski general Arso Jovanović in britanski general William D. Morgan, načelniku štaba pri vrhovnem komandantu za Sredozemlje, v Beogradu podpisala sporazum, v skladu s katerim naj bi se jugoslovanske enote umaknile iz Trsta, Gorice in drugih območij zahodnega dela Julijske krajine za tako imenovano Morganovo linijo, poimenovano po omejenem generalu.³⁵

Slika 1: Morganova linija.
Karta je delo GIAM
ZRC SAZU.

³⁴ Pirjevec, »Trst je naš!«, 313–315.

³⁵ Prav tam.

RAZDELITEV PRIMORSKE IN ISTRE NA CONO A IN B JULIJSKE KRAJINE

Jugoslovanska armada se je 12. junija 1945 umaknila na območje vzhodno od Morganove linije. V coni A, ki je obsegala območje med Morganovo linijo in italijansko-avstro-ogrsko mejo iz leta 1915 ter Pulj z bližnjo okolico, je bila vzpostavljena anglo-ameriška zavezniška vojaška uprava (ZVU). Cona B med Morganovo linijo in rapalsko mejo pa je bila pod upravo Vojaške uprave Jugoslovanske armade za Slovensko primorje, Istro in Reko (VUJA) s sedežem v Opatiji.³⁶

Morganova linija je presekala miljsko zaledje in ga razdelila na dva dela. Demarkacijska črta je potekala od morja po sredini Debelega rtiča po jugozahodnem in nato južnem pobočju Miljskih hribov nad Valdoitro in Ankaranom. Naselje Škofije je razdelila na dva dela, en del je pristal v coni A, drug v coni B Julijske krajine. Plavje je pristalo v coni A, bližnji zaselki nad Plavjami (Urbanci in Tinjan) pa so sodili pod cono B Julijske krajine.³⁷

Obe zavezniški upravi sta sicer imeli pristojnosti, ki jih za zasedbeno območje predpisuje mednarodno pravo, a sta se v svojem delovanju precej razlikovali. Prva je vzpostavila sistem uprave, kakršnega je uvedla na drugih zasedenih območjih, v okviru zahodne demokracije, a obenem z vse bolj izraženim protikomunizmom, VUJA pa je del pristojnosti prenesla na novo ljudsko oblast.³⁸ ZVU, ki je v coni A vzpostavila svojo popolno oblast, naj bi delovala tako, da ne bi podpirala ali dajala prednosti nobeni od držav, ki sta območje zahtevali zase. Toda pri tej nalogi ni bila dosledna in je večkrat dajala prednost italijanski opciji.³⁹

V začetku sta bila gibanje ljudi in prenos blaga prek demarkacijske črte med conama A in B Julijske krajine dokaj sproščena, ker je prevladoval občutek začasnosti razmejitve. Kmalu pa je začela postajati demarkacijska

36 Troha, *Komu Trst*, 73.

37 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 99.

38 Troha, *Komu Trst*, 73.

39 Prav tam.

črta vse bolj ovira gibanju ljudi in blaga, zlasti kmečkih pridelkov, ki so v Trstu imeli ustrezno tržno ceno, medtem ko so jih v coni B pridelovalci lahko prodajali le na odkupnih mestih državnih kmetijskih zadrug, kjer so jim v skladu s socialistično politiko ceno določali administrativno.⁴⁰

Zaradi različnih družbenih ureditev v vsaki od obeh zasedbenih cono so bili tako odnosi med novimi oblastmi na obeh straneh demarkacijske črte težki. Občasno so se odnosi med zdaj že nekdanjimi zavezniki še dodatno zaostrovali in povzročali občasne zapore prehoda »meje«. Ta je postala nekakšen južni podaljšek železne zavese, ki je od Baltika do Jadrana presekala Evropo in ob kateri je vladalo napeto vzdušje hladne vojne med Vzhodom in Zahodom.⁴¹

POVOJNE NAPETOSTI MED DOTEDANJIMI ZAVEZNIKI SE ZAOSTRUJEJO

Bolj ko se je vojno obdobje oddaljevalo, bolj so tako v mednarodnem okviru kot tudi na območju Julijske krajine prihajala na dan nova nasprotja in odnosi med dotedanjimi zavezniki so se zaostrovali.⁴² Po podpisu beograjskega sporazuma o vzpostavitvi cone A in B Julijske krajine so se nadaljevali kontakti med jugoslovansko in sovjetsko stranjo v iskanju najboljše strategije na prihodnji mirovni konferenci. Pod pritiskom sovjetskega zunanjega ministra Vjačeslava Molotova je Edvard Kardelj že v govoru 18. septembra 1945 omenil možnost, da Trst z okolico postane sedma republika v Demokratični federativni Jugoslaviji s svobodnim statutom za pristanišče.⁴³ V prvih povojnih letih je bila velika večina Slovencev in tudi levičarsko usmerjenih Italijanov naklonjena priključitvi celotne Julijske krajine skupaj s Trstom Jugoslaviji. V njej so prepoznavali državo, ki jih bo socialno osvo-

40 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 33.

41 Prav tam, 34.

42 Prav tam.

43 Pirjevec, *»Trst je naš!«*, 327.

bodila, socializem pa naj bi že samodejno pomenil konec narodnostnega zatiranja.⁴⁴

Tako jugoslovanska kot italijanska vlada sta mirovni konferenci zunanjih ministrov štirih velikih sil med 11. septembrom in 2. oktobrom 1945 v Londonu poslali memorandum o svojih ozemeljskih zahtevah, ki sta jih vladna zastopnika 18. septembra 1945 ministrom tudi predstavila.⁴⁵ Konferenca zunanjih ministrov štirih velesil se je nadaljevala decembra 1945 v Moskvi, v začetku leta 1946 pa spet v Londonu, kjer je bila imenovana komisija izvedencev štirih strani, da bi v Julijski krajini preučila etnične, zgodovinske, kulturne, geografske, gospodarske in druge značilnosti ter pripravila predlog za novo razmejitev med Italijo in Jugoslavijo, ki bi puščala čim manj Italijanov v Jugoslaviji in obratno.⁴⁶ Marca in aprila 1946 je komisija obiskala Trst, Gorico in druga območja na Primorskem ter v Istri. Njen obisk so povsod spremljale velike ljudske manifestacije, ki sta jih organizirali nasprotni strani.⁴⁷ Člani komisije, ki so morali upoštevati navodila svojih vlad, se ob koncu obiska niso mogli poenotiti. Zato so pripravili štiri končna poročila z ločenimi predlogi za razmejitev in jih predložili svojim vladam.⁴⁸

Zunanji ministri velesil so se med 15. aprilom in 16. majem 1946 vnovič sešli v Parizu in povabili na posvet tudi predstavnike jugoslovanske in italijanske vlade, da se izrečejo o vseh štirih predlogih. Za Jugoslovane bi bil

44 Troha, Nevenka. V: *Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*, ur. Jože Pirjevec, Jože idr. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2005, 202.

45 Cunja, Škoflje na Morganovi liniji, 35.

46 Prav tam, 39.

47 Prav tam, 40; glej tudi Pirjevec, »Trst je naš!«, 333–334.

48 Ruski predlog je predvideval priključitev k Jugoslaviji celotnega ozemlja Primorske do Furlanske nižine, vključno s Trstom, Gorico in Tržičem. Francoski, britanski in ameriški predlogi so sledili poteku stare avstrijsko-italijanske meje med Kaninom in reko Idrijco v goratem delu Primorske; mejo so predvidevali na vzpetinah ob desnem bregu Soče, tako kot poteka danes. Angleški in ameriški predlog sta dodeljevala Gorico in Goriška Brda Italiji, francoski predlog pa je prepuščal Brda in večji del Goriškega Krasa Jugoslaviji. Na odseku Goriškega in Tržaškega Krasa do Socerba so vsi trije zahodni predlogi potekali približno po zdajšnji mejni trasi. Naprej v Istri pa so se predlogi zahodnih sil razlikovali: Francozi so predlagali dodelitev Italiji koprskega in bujskega okraja vse do ustja Mirne pri Novigradu. Angleži so temu dodajali še preostalo zahodno istrsko obalo, vključno s Puljem. Ameriški predlog pa je predvideval, da se poleg navedenega Italiji da še območje Raše in Labina, vključujoč še Oprtalj in Motovun.

sprejemljiv nekoliko popravljen sovjetski predlog, italijanskim zahtevam je najbolj sledil ameriški predlog. Dogovori med štirimi velikimi silami tedaj niso obrodili sadov. Ko so se 15. junija 1946 zunanji ministri štirih velikih vnovič sešli v Parizu, je prodrli kompromisni predlog francoskega zunanjega ministra Georgesa Bidaulta, ki je slonel na načelu etnične delitve spornega ozemlja pa tudi etničnega ravnovesja med obema državama.⁴⁹ V Jugoslaviji in Italiji naj bi ostalo čim manj »tujerodnega prebivalstva«, Trst in njegovo okolico pa bi internacionalizirali in postavili pod zaščito Organizacije združenih narodov.⁵⁰

Slika 2: Predlogi velikih štirih sil za razdelitev Julijske krajine. Karta je delo GIAM ZRC SAZU.

Po nadaljnjih pogajanjih so se štiri velesile 3. julija 1946 končno sporazumele za ta skupni predlog razmejitve, ki naj bi bil nato sprejet tudi na mirovni konferenci. V skladu s kompromisnim predlogom so

49 Pirjevec, »Trst je naš!«, 337.

50 Prav tam.

predlagali ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja kot samostojnega tamponskega demilitariziranega ozemlja pod zaščito Združenih narodov in z guvernerjem na čelu, ki naj bi bil odgovoren Varnostnemu svetu OZN.⁵¹

PARIŠKA MIROVNA POGODBA

Ustanovitev STO so formalno potrdili v Pariški mirovni pogodbi, ki sta jo Jugoslavijo in Italija pod močnim pritiskom velikih sil podpisali 10. februarja 1947; v veljavo je stopila 16. septembra 1947.⁵²

Italija je pogodbo podpisala v zavesti, da kot poraženka nima druge izbire, če se hoče vključiti v Organizacijo združenih narodov.⁵³ Jugoslavija pa z razpletom pogajanj ni bila najbolj zadovoljna. Beograjska vlada je iz Pariza celo umaknila svojo delegacijo in dolgo grozila, da pogodbe ne bo podpisala, če ne bo bistveno spremenjena. Šele zadnji trenutek, 9. februarja 1947, jo je vendarle sprejela; v nasprotnem primeru bi anglo-ameriške čete ostale na Primorskem.⁵⁴ Kot piše Šušmelj, bi gledano iz današnjega zornega kota najbrž ta meja z določenimi korekcijami pozneje postala jugoslovansko-italijanska meja, podobno, kot se je to pozneje zgodilo z razdelitvijo STO med Italijo in Jugoslavijo.⁵⁵

Razočaranje je bilo veliko predvsem v Sloveniji, ki je edina morala nositi breme mirovne pogodbe, saj je Hrvaška dobila Istro (razen bujskega okraja) in v Italiji ni imela več manjšine. Zunaj jugoslovanske države je ostal velik del slovenskega etničnega ozemlja, tudi mesto Gorica, pomembno gospodarsko, kulturno in politično središče primorskih Slovencev. Slovenija

51 Tenca Montini, Federico. *Trst ne damo. Jugoslavija i Trščansko pitanje 1945–1954*. Zagreb: Srednja Europa, 2021, 41.

52 *Pariška mirovna pogodba: integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno določenih mej med Italijo, FLRF in STO*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1997.

53 Pirjevec, »Trst je naš!«, 368.

54 Prav tam, 370.

55 Šušmelj, Jože. *Trpko sosodstvo. Nekateri vidiki odnosov med sosednjima državama v obdobju 1946–2001*. Trst: Založništvo tržaškega tiska ZTT-EST, 2009, 28.

s pariško mirovno pogodbo tudi ni dobila tako želenega mesta Trst oziroma dostopa do morja.⁵⁶

Svobodno tržaško ozemlje, o katerem je govoril 21. člen mirovne pogodbe,⁵⁷ je merilo 738 kvadratnih kilometrov in je štelo 370.000 prebivalcev. Kot piše Pirjevec, je bilo med njimi po nekaterih ocenah 270.000 Italijanov, 80.000 Slovencev in zgolj 3.000 Hrvatov.⁵⁸ Mirovna pogodba je zagotavljala enakopravnost vseh narodnosti na svojem ozemlju, poleg tega je v členu 7 priloge VI kot uradna jezika določila italijanščino in slovenščino ter v nekaterih okoliščinah kot tretji uradni jezik tudi hrvaščino.⁵⁹

56 Kot je v avtobiografiji zapisal član jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu Aleš Bebler: »Meja tržaškega ozemlja jemlje Jugoslaviji, poleg samega Trsta, koridor od Devina, okolico Trsta in pa slovensko in hrvaško ozemlje tja do Buj.« Bebler, Aleš. *Čez drn in strn. Spomini*. Koper: Založba Lipa, 1981, 171.

57 *Pariška mirovna pogodba: integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno določenih mej med Italijo, FLRF in STO*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1997.

58 Pirjevec, »Trst je naš!«, 370.

59 *Pariška mirovna pogodba: integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno določenih mej med Italijo, FLRF in STO*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1997, 65.

USTANOVITEV SVOBODNEGA TRŽAŠKEGA OZEMLJA

Slika 3: Slobodno tržaško ozemlje.
Karta je delo GIAM ZRC SAZU.

STO naj bi kot nekakšna vmesna državica med Italijo in Jugoslavijo postala gospodarska posrednica med Zahodom in jugovzhodno Evropo, s čimer bi dobila tudi možnost za preživetje.⁶⁰ Očitno je bilo namreč, da sicer ne bi mogla obstajati, saj ni imela na razpolago dovolj hrane za svoje prebivalstvo, ni imela goriva pa tudi ne industrijske proizvodnje blaga za široko potrošnjo. Poleg tega so bile njene poslovne zveze z zaledjem v Srednji Evropi pretrgane zaradi uveljavitve socialističnega gospodarstva v tamkajšnjih državah.⁶¹

NEIMENOVANJE GUVERNERJA STO

STO naj bi upravljal guverner (skupaj z Vladnim svetom, Ljudsko skupščino, ki naj bi jo izvolili prebivalci Svobodnega ozemlja, in Sodnim zborom).⁶² Že s skupnim protokolom, podpisanim 12. decembra 1946, so se predstavniki štirih velikih sil obvezali, da bo Varnostni svet čimprej imenoval guvernerja STO. Poleg tega so se tudi dogovorili, da bo do njegovega imenovanja za STO veljal začasni režim, ki naj bi ga v coni A izvajala anglo-ameriška, v coni B pa jugoslovska vojaška uprava.⁶³

Tudi v skladu s Pariško mirovno pogodbo naj bi do imenovanja guvernerja STO angleške, ameriške in jugoslovske zasedbene čete ostale v

60 Pirjevec, »Trst je naš!«, 373.

61 Prav tam.

62 Kot piše v 11. členu priloge VI Pariške mirovne pogodbe »/g/uvernerja imenuje Varnostni svet po posvetovanju z vladama Jugoslavije in Italije. Guverner ne sme biti državljani Jugoslavije ali Italije ali Svobodnega ozemlja. Imenuje se za pet let in je lahko ponovno imenovan. Njegovo plačo in stroške krijejo Združeni narodi.« V: *Pariška mirovna pogodba: integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbene določene mej med Italijo, FLRF in STO*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1997, 65.

63 Pirjevec, »Trst je naš!«, 373.

coni A in v coni B.⁶⁴ Jugoslovanske vojaške oblasti so ta odlok tolmačile dokaj ohlapno in skušale v noči med 15. in 16. septembrom 1947 (vsaj tako kažejo angleški in ameriški viri) vkorakati v Trst z 2000 možmi. General Airey, poveljnik zavezniških sil v coni A, jih je po ukazu predsednika Trumana z vso odločnostjo ustavil in Jugoslovani so sklenili, da ne bodo streljali ter se brez protestov umaknili za Morganovo črto. Ta neuspeli poizkus je utrdil nezaupljivost zahodnih zaveznikov do Jugoslavije in okrepil njihovo prepričanje, da se namerava Beograd polastiti celotnega STO, brž ko se bodo iz cone A umaknile anglo-ameriške čete.⁶⁵ Trst bi tako postal odskočna deska za revolucionarno akcijo v Italiji, Franciji in Španiji, o kateri so bili v Washingtonu in Rimu prepričani, da jo načrtuje jugoslovanska stran.⁶⁶

Velike manifestacije v Ljubljani in drugih slovenskih krajih, izbruh neofašističnih sil v Trstu, ki so se jim bojevito postavili po robu levičarsko usmerjeni Slovenci in Italijani, predvsem pa odkrita sovražnost do Titovega režima, vse to je Angleže in Američane prepričalo v to, da je treba že v začetku preprečiti obstoj STO.⁶⁷ Tega sklepa niso narekovali samo lokalni dogodki, temveč tudi mednarodne razmere, ki so se v drugi polovici leta 1947 izredno poslabšale. Spor med Vzhodom in Zahodom se je izostril v hladno vojno in narekoval vladama v Washingtonu in Londonu, da »zajezita«⁶⁸ sovjetsko nevarnost.

Po mnenju Washingtona in Londona je obstoj 5000 ameriških in 5000 britanskih čet v Trstu odločilno preprečeval razvoj sovjetske politike v Italiji. Zahodni zavezniki so se zato odločili, da bodo preprečili imenovanje guver-

64 V skladu s 5. členom Priloge VII Pariške mirovne pogodbe »vojaštvo, stacionirano na Svobodnem ozemlju, ne sme presežati števila 5000 mož za Združeno kraljestvo, 5000 mož za Združene države Amerike in 5000 mož za Jugoslavijo. To vojaštvo ima guverner na voljo 90 dni po prevzemu svojih dolžnosti na Svobodnem ozemlju. Po koncu tega obdobja ne bo več na voljo guvernerju in se bo v 45 dneh umaknilo z Ozemlja, razen če guverner svetuje Varnostnemu svetu, da se po njegovem mnenju v interesu Ozemlja del ali celota vojske ne bi smela umakniti«. V: *Pariška mirovna pogodba: integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno določenih mej med Italijo, FLRF in STO*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1997, 73.

65 Pirjevec, Jože. *Tržaški voz*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1985, 19–20.

66 Pirjevec, »Trst je naš!«, 376.

67 Pirjevec, *Tržaški voz*, 19–20.

68 Prav tam.

nerja STO, brez katerega ni bilo mogoče spraviti v tek zakonodajnega, upravnega in sodnega ustroja nove države STO. Pirjevec navaja britanske diplomatske vire, ki pišejo, da bi se v primeru imenovanja tržaškega guvernerja »totalitarni policijski in upravljalni ustroj, ki že deluje v jugoslovanski coni, raztegnil na celo ozemlje in si zagotovil ključne položaje v trenutku, ko guverner ne bi imel več na razpolago anglo-ameriških sil«. ⁶⁹

Jugoslovansko stališče glede imenovanja guvernerja STO je bilo bolj niansirano. Po eni strani bi imenovanje guvernerja izboljšalo položaj Slovencev v coni A STO. ⁷⁰ Po drugi strani pa je neimenovanje guvernerja omogočalo Jugoslaviji, da zadrži cono B v svojih rokah in da se ne odreče aspiracijam glede cone A. Jugoslavija je tako pristala na pogajanja glede imenovanja guvernerja v upanju, da bo krivda za neuspeh imenovanja guvernerja padla na druge. ⁷¹

Ko je proti koncu leta 1947 prišla na dnevni red Varnostnega sveta točka o imenovanju tržaškega guvernerja, ni bilo težko te točke preprečiti: nobeno od imen, ki so jih predlagali vzhodnjaki, ni bilo vseh zahodnjakom in narobe. Ker se velesile niso mogle sporazumeti, je 18. decembra 1947 Varnostni svet pozval Jugoslavijo in Italijo, da se neposredno dogovorita o najprimernejši osebi, in sicer do 5. februarja 1948. ⁷²

Jugoslovanski veleposlanik v Rimu Mladen Iveković je decembra 1947 italijanskim oblastem izročil seznam kandidatov, ki jih je predlagala vlada FLRJ. Na njem so bili češkoslovaški pravnik, vodja češkoslovaške delegacije pri mednarodnem vojnem sodišču v Nuernbergu dr. Bohuslav Ečer, švedski senator Georg Branting in predsednik vrhovnega sodišča Norveške Emil Slang. Kot je odgovorila italijanska stran, so kandidati, ki jih je predlagala jugoslovanska vlada, nesprejemljivi za italijansko vlado. ⁷³ Ta je nato predla-

69 Pirjevec, *Tržaški voz*, 21.

70 Če bi STO postalo neodvisna država, bi se v skladu s pariško mirovno pogodbo pravno izenačil status italijanskih in slovenskih prebivalcev STO, slovenščina in italijanščina bi postala enakopravna uradna jezika.

71 Tenca Montini, Federico. *Trst ne damo. Jugoslavija i Trščansko pitanje 1945 – 1954*. Zagreb: Srednja Europa, 2021, 52.

72 Prav tam, 53–54.

73 »Badnjevič o guvernerju.« *Ljudski tednik*. Trst, 15. januar 1948, 3.

gala dva kandidata za guvernerja, švicarskega generala Henryja Guisana in švicarskega diplomata Walterja Otta Stuckija, kar je jugoslovanska stran zavrnila. Tudi vsi ostali poskusi iskanja kandidata, sprejemljivega za obe strani, so padli v vodo.⁷⁴

Italijanski zunanji minister Carlo Sforza je pozneje govoril o svojem strahu, da bi Jugoslovani sprejeli enega od rimskih kandidatov, le da bi uresničili STO in začeli z njegovo slavizacijo.⁷⁵ Ni pa pomislil, da tudi Jugoslavija ni bila zainteresirana za uresničitev STO, pač pa v pričakovanju ugodnejšega razpleta dogodkov.⁷⁶

TRISTRANSKA IZJAVA ZAHODNIH VLAD GLEDE STO IN POSLEDICE ZA LOKALNO PREBIVALSTVO

Vlade ZDA, Velike Britanije in Francije so 20. marca 1948, na predvečer italijanskih volitev in kmalu po komunističnem državnem udaru na Češkoslovaškem, še zadnjem v vzhodni Evropi, s tristransko izjavo sporočile Sovjetski zvezi, da priznavajo Italiji pravico, da si priključi celotno STO.⁷⁷ Če bi Zahodu to uspelo, bi STO v celoti prešlo v domeno zahodnega bloka. Pri tem je ostajalo odprto vprašanje, kako pripraviti Jugoslavijo do tega, da zapusti cono B STO.⁷⁸

Zahodne države so s to izjavo skušale izkoristiti poslabšane odnose Jugoslavije s Sovjetsko zvezo, kolikor so zanje vedele.⁷⁹ S predlogom o dodelitvi STO Italiji so zahodne sile verjetno hotele vplivati tudi na izid volitev v Italiji, ki je bil precej negotov zaradi nezadovoljstva ljudi z demokrščansko večino v parlamentu. Ta naj bi namreč s podpisom mirovne pogodbe z Jugoslavijo v očeh volivcev postala sokriva za izgubo ozemlja nekdanje

74 Tenca Montini, *Trst ne damo*, 48–57.

75 Pirjevec, »*Trst je naš*«, 376.

76 Prav tam.

77 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 49.

78 Prav tam.

79 Bebler, Aleš. *Čez drn in strn. Spomini*. Koper: Založba Lipa, 1981, 173.

Julijske krajine.⁸⁰ Zaradi težkih gospodarskih razmer, ki so vladale v državi, je bilo pričakovati, da se bo na volitvah močno uveljavila Ljudska fronta, v kateri so bili povezani komunisti in socialisti, prozahodne sile s Krščansko demokracijo na čelu pa, da se bodo znašle v stiski, če ne celo v opoziciji.⁸¹

Zahodni zavezniki so tristransko izjavo utemeljevali s tem, da je ideja o STO propadla tudi zaradi tega, ker je Jugoslavija v coni B STO uvedla take upravne spremembe, ki ne spoštujejo neodvisnega in demokratičnega statusa tega teritorija, in ga je praktično vključila v svojo državno in politično ureditev.⁸² Kot je še pisalo v noti, je zaradi tega najbolje priznati italijansko suverenost nad vsem področjem, nad cono A in cono B.⁸³

Italijanske meščanske stranke so odločitev pozdravile, jugoslovanska vlada pa je že dva dni pozneje ostro protestirala. »Namesto zmagoviti Jugoslaviji daje predlog zadoščenje poraženi Italiji,« je o odgovoru vlade FLRJ poročal Primorski dnevnik.⁸⁴

Novi predlog ZDA, Velike Britanije in Francije še bolj otežkoča pomirjenje duhov na Svobodnem tržaškem ozemlju, ker ne upošteva demokratične volje tržaškega prebivalstva in z druge strani še bolj otežkoča sporazum med FLR Jugoslavijo in italijansko republiko glede tržaškega vprašanja... Končno smatra vlada FLR Jugoslavije, da dejstvo, da se je predlog postavil med volivno kampanjo v Italiji, ne služi drugemu nego podžiganju šovinističnega sovraštva proti jugoslovanskim narodom in zastrupljanju notranjih političnih odnosov v Italiji, kar ni ne v interesu italijanskega ljudstva, ne v interesu utrditve miru v tem delu Evrope.⁸⁵

Na volitvah v Italiji je nato zmagala Krščanska demokracija. Omenjena tristranska izjava zaveznikov je tako imela pomemben učinek na italijansko notranjo politiko in tudi na notranje razmere v coni A STO ter na odnose

80 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 49.

81 Pirjevec, *»Trst je naš!«*, 378–379.

82 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 49.

83 Pirjevec, *»Trst je naš!«*, 378–379.

84 »Namesto zmagoviti Jugoslaviji daje predlog zadoščenje poraženi Italiji.« *Primorski dnevnik*. Trst, 23. marec 1948, 1.

85 Prav tam.

med zahodnimi zavezniki in Italijo.⁸⁶ Ker je cono A upravljala ZVU, ni bilo ovir, da bi usmeritve tristranske izjave za začetek lahko izvajali vsaj v coni A STO. Tako so to cono začeli postopoma vključevati v italijanski zakonodajni, pravni, politični in gospodarski sistem.⁸⁷

Na sprejetje omenjene tristranske note Jugoslavija ni odgovorila le s silovitim protestom pri zahodnih vladah, temveč tudi na lokalni ravni, kjer je z raznimi vladnimi in tudi neuradnimi ali pa poluradnimi ukrepi hotela poudariti svojo dejansko oblast nad območjem cone B.⁸⁸

»MEJA« MED CONAMA A IN B STO SE VSE BOLJ ZAPIRA

Ukrep so še kako čutili prebivalci STO, še posebej ob prehajanju iz cone B v cono A. Organi jugoslovanske Narodne zaščite so na mejnih blokih začeli omejevati osebni promet v cono A s tem, da so spuščali čez demarkacijsko črto le po nekaj ljudi na uro ali pa tudi nobenega.⁸⁹ Prizadeti so bili ljudje s koprskega območja, ki so nosili prodajat kmečke pridelke v Trst in tam kupovali stvari, ki se v coni B niso dobili. Prizadeti pa so bili tudi delavci iz cone B, ki so hodili delat v Trst. Mejni blok Škofije je v tem času čedalje bolj postajal neke vrste lokalno prizorišče za politično konfrontacijo z zahodnimi državami in demonstracijo jugoslovanske pravice do priključitve cone B STO.⁹⁰

Jugoslovanske oblasti v coni B niso bile naklonjene množičnemu zaposlovanju delavcev v coni A, predvsem v Trstu. Kot piše Julij Beltram⁹¹ v poročilu za leto 1947:

⁸⁶ Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 49–50.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam, 122.

⁸⁹ Prav tam, 123.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ Beltram, Julij. *Pomlad v Istri: Istrsko okrožje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947-1952*. Koper: Založba Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1986, 263.

Še vedno je hodilo na delo v Trst 2000 delavcev in delavk, ki so se vračali vsak dan ali pa konec tedna... Vse to je zelo negativno vplivalo na gospodarstvo cone B, zlasti pa politično, kajti ti ljudje so dnevno prinašali iz Trsta vse mogoče vplive skupaj z luksuznimi predmeti in lirami, kar je po eni strani omogočilo tihotapstvo, po drugi pa kvarilo politično mobilizacijo delovnih množic v coni B /.../.

Zaradi omejevanja in oviranja prometa med conama je prihajalo do uradnih in političnih protestov iz cone A. Oblasti v coni B so se pogosto izgovarjale tako, da morajo obmejni organi v boju proti tihotapstvu in špekulacijam službo pač opravljati vestno in natančno. Dejansko pa je Jugoslavijo z oviranjem gibanja med conama posredno reagirala na razne občasne izjave, stališča ali politične poteze vlad ZDA, velike Britanije in Italije ali na zahteve organizacij istrskih beguncev in proitalijanskih organizacij v Trstu.⁹² Lokalno prebivalstvo je bilo tako postavljeno pred odločitev: sprejeti državno politiko glede cone B in raje odpovedati odhajanju na delo v cono A ali pa se izseliti.

OBVEZNA MENJAVA LIR V JUGOLIRE, DAVEK NA DELO V CONI A IN GROŽNJA S PRISILNIM DELOM

Jugoslovanska vojaška uprava v coni B (VUJA) je v začetku maja 1948 izdala poseben odlok, po katerem je moral vsak rezident cone B, zaposlen v coni A, mesečno zamenjati pri Istrski banki 10.000 italijanskih lir in je v zameno dobil 5.000 jugolir. Kot trdi Cunja, je bila dejanska vrednost obeh valut taka, da bi moral v zameno za italijanske lire dobiti trikrat več jugolir.⁹³ Delavci seveda nad takim ukrepom niso bili navdušeni, a ne samo zaradi slabe menjave, temveč tudi zato, ker se v trgovinah na jugoslovanski strani ni dalo kaj prida kupiti. Ker niso izpolnjevali predpisanih obveznosti, so morali nekateri delavci iz cone B na »družbeno koristno poboljševalno delo«.⁹⁴ Avgusta 1950 je VUJA spet oživila ukaz iz maja 1948 in vsem delavcem, ki so delali v coni A, poslala pisno obvestilo o obvezni mesečni

⁹² Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 125.

⁹³ Prav tam, 123.

⁹⁴ Prav tam.

zamenjavi 10.000 italijanskih lir, z grožnjo, da bodo v nasprotnem primeru izgnani iz cone B.⁹⁵ Številnim se je ta ukrep zdel izjemno krivičen; povzročil je jezo in razočaranje nad novo ljudsko oblastjo ter pomembno vplival na spremembo dotlej pozitivnega odnosa do jugoslovanskih oblasti. Številni prebivalci Škofij in drugih krajev cone B, zaposleni v coni A, so se že tedaj odselili, mnogi so sledili v naslednjih letih.⁹⁶

RESOLUCIJA INFORMBIROJA POVZROČI RAZKOL TUDI MED TRŽAŠKIMI LEVIČARJI

Istega leta kot tristranska izjava zavezniških držav o tem, da priznavajo Italiji pravico do priključitve celotnega STO, je sledil še en prelomen dogodek, ki je razburkal mednarodno politiko, odnose med Italijo in Jugoslavijo ter odnose znotraj STO.

28. junija 1948 je Kominform (Informacijski urad komunističnih strank) pod vodstvom sovjetske partije in Stalina izdal resolucijo, v kateri je obsodil ožje vodstvo Centralnega komiteja KPJ zaradi »nacionalizma, protisovjetskih in filokapitalističnih teženj«. ⁹⁷ Zaradi te obsodbe je KPJ izstopila iz Kominforma, vse druge komunistične partije pa so se postavile na Stalinovo stran. Izobčenje je bilo predvsem posledica samoiniciativnosti jugoslovanskega vodstva in njegove neodvisnosti od kremeljskih navodil glede družbenopolitične ureditve v Jugoslaviji. ⁹⁸

V Jugoslaviji se je velika večina komunistov opredelila za Tita, ki se je kmalu otresel katerega koli odpora v državi in popolnoma uveljavil svojo oblast. Drugače je bilo v Trstu in Istri. Zaradi Kominforma je nastal razkol v KP STO, kjer sta iz prej enotne nastali dve organizaciji: prosovjetska z veliko večino somišljenikov in projugoslovanska z majhnim številom pristašev. Razdelile so se tudi množične organizacije: sindikati, ženske in mladinske

⁹⁵ Prav tam, 125.

⁹⁶ Pecchiarì Pečarič, Silvio. *Fuori dai confini. Memorie di un bambino sulla Linea Morgan*. Trst: Battello stampatore, 2020, 87–92.

⁹⁷ Cunja, Škofije na Morganovi liniji, 123.

⁹⁸ Prav tam.

organizacije. Tako ena kot druga stran je sicer podpirala uresničitev STO skupaj z independističnim gibanjem, a tako razdeljeni sta izgubili prejšnji družbeni vpliv v Trstu.⁹⁹

V Istri se je za sovjetsko linijo opredelilo znatno število komunistov, med njimi tudi pripadniki italijanske narodnosti, še posebej tisti, ki so kot pristaši socialistične Jugoslavije prišli po vojni iz Trsta in Tržiča in so sledili prosovjetski liniji KP v Trstu in Italiji. Nekateri so se zaradi tega skupaj s somišljeniki znašli na Golem otoku in v raznih zaporih po Jugoslaviji. Razmere po resoluciji Kominforma so predstavljale nov vzrok za izseljevanje iz cone B STO in širše iz Istre.¹⁰⁰

KP STO, ki je dotlej slonela na prepričanju ljudskih množic, da stoji za Jugoslavijo Sovjetska zveza, se je razcepila na dve nasprotni frakciji, od katerih je ena prisegala na internacionalizem moskovskega kova, druga pa nenadoma začejala odkrivati revolucionarni naboj slovenskih nacionalnih vrednot.¹⁰¹

Večina tržaškega in miljskega proletariata se je odločila za stalinistično frakcijo, ki jo je vodil miljski komunist Vittorio Vidali. Informbirojevski razkol pa je tudi usodno zarezal v tkivo slovenskega naroda na Tržaškem in s tem tudi v miljskem zaledju.¹⁰² Poleg večine italijanskih levičarjev se je namreč pa Vidali oziroma za Stalina opredelila tudi večina slovenskih, delno zaradi tradicionalne privrženosti Rusiji oziroma Sovjetski zvezi, delno pa tudi, ker bi odločitev za Tita pomenila nacionalno opredelitev, ki so se je široki sloji prebivalstva bali, ker so bili še vedno travmatizirani od fašistične izkušnje.¹⁰³

Pretežna večina tržaških komunistov se je torej postavila na stran Kominforma. V Škofijah pa je bilo razmerje kar 63 : 7 v škodo projugoslo-

99 Prav tam, 51.

100 Prav tam.

101 Pirjevec, »Trst je naš!«, 390.

102 Pirjevec, »Trst je naš!«, 392.

103 Prav tam.

vanske komunistične partije. Za Škofije je to pomenilo konec delavskega bratenja med cono A in cono B.¹⁰⁴

Razkol v komunistični internacionali je tako imel daljnosežne posledice za usodo STO, Trsta in tudi za usodo območja cone A STO, ki je leta 1954 pripadlo Jugoslaviji. Vse do usodne resolucije Informbiroja leta 1948 je socialistična Jugoslavija v Trstu in na območju STO lahko računala na podporo vplivne Komunistične partije Julijske krajine, ki se je po podpisu mirovne pogodbe preimenovala v Komunistično partijo Svobodnega tržaškega ozemlja (KP STO).¹⁰⁵ Komunistična stranka Julijske krajine je vodila politiko, ki je bila popolnoma naklonjena novi Jugoslaviji. Sprva so zagovarjali so priključitev Trsta Jugoslaviji in se nato po podpisu mirovne pogodbe potegovali za uresničitev Svobodnega tržaškega ozemlja.¹⁰⁶ Po resoluciji Informbiroja se je to spremenilo: pomemben del množice, ki se je prej zavzemal za jugoslovanski ali svobodni Trst, je sedaj demonstriral ne samo za italijanski Trst, ampak tudi za italijansko Istro.¹⁰⁷

RAZPIS OBČINSKIH VOLITEV LETA 1949 IN POGLABLJANJE RAZKOLA MED KOMUNISTI

Razkol v komunističnih vrstah je omogočil zavezniški vojaški upravi, da je spomladi 1949 razpisala občinske volitve. Zavezniki si do takrat niso upali sklicati občinskih volitev, ker jih je skrbela možnost, da bi se komunisti uveljavili v taki meri, da bi lahko odločilno vplivali na prihodnost STO. Razkol v komunističnih vrstah je zagotavljal, da se taka nevarnost ne bo uresničila.¹⁰⁸ Volitve leta 1949 so se v Trstu in okoliških občinah, tudi Miljah, odvijale v izredno napetem ozračju, h kateremu je bistveno pripomogel zagrizen boj, ki se je razvil med samimi komunisti, o čemer pričajo tudi članki Primorskega dnevnika.

104 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 117.

105 Čok, *Novice z miljskega konca*, 124–125.

106 Prav tam.

107 Pirjevec, »Trst je naš!«, 394.

108 Čok, *Novice z miljskega konca*, 127.

Vidalijevska »gazzarra« v Miljah.¹⁰⁹ V Miljah se zborovanje ni vršilo, ker se je zbrala na trgu Vidalijeva »gazzarra« in kot pobesnena vpila in razgrajala. Ko pa sta tov. Štoka in Laurenti hotela govoriti, se je pokvaril zvočnik brez katerega pa ni bilo mogoče govoriti. Vsi Miljčani brez ozira na politično pripadnost pa so ugotovili, da so se Vidalijevi razgrajachi striktno držali »volivnega sporazuma«, ko so bila v Miljah zborovanja Krščanske demokracije in drugih šovinističnih in fašističnih strank, ko noben Vidalijev pristaši ni črnil niti besedice. Ko pa imajo zborovanje dosledni revolucionarji in hrabri partizanski borci kot sta tovariša Štoka in Laurenti, potem Vidali organizira specialne ekipe za preprečevanje in motenje /.../.¹¹⁰

Volitve v Miljah so se odvile 19. junija 1949, na njih pa je premočno zmagala kominformistična KP STO, ki je prejela 4182 glasov, Slovensko-italijanska ljudska fronta, v kateri so kandidirali jugoslovanski komunisti, pa je prejela le 323 glasov.¹¹¹ O popolnem razkolu v komunističnih vrstah, tudi med Slovenci, pričajo naslovi v kominformističnem slovenskem časniku Delo, ki je tedaj izhajal v Trstu: »*Nedeljske volitve so pokazale visoko politično zrelost Slovencev. Zmagalo je slovansko-italijansko bratstvo. Polnoštevilna udeležba na vseh voliščih. Ljudski prezir do Titovih hlapcev*«. ¹¹²

Vzdušje med kominformisti in Titovimi pristaši je ostalo napeto tudi po volitvah, običajna so bila tudi fizična obračunavanja med obema strujama.¹¹³ Do napetosti je v tistih letih pogosto prihajalo na razdeljenih Škofijah. Domači kominformisti so ob volitvah in raznih proslavah tik ob Morganovi liniji, ki je delila Škofije, prirejali politična zborovanja s prisotnostjo najvišjih predstavnikov komunistične partije in Trsta, Milj in okolice. Takrat so zvočnike navijali do najvišjih zmogljivosti, da so se glasba, ognjeviti govori kominformističnih voditeljev, ploskanje in vzklikanje poslušalstva slišali daleč naok-

109 Besedo *gazzarra* bi lahko prevedli kot predvolilna zmešnjava.

110 »Vidalijevska "gazzarra" v Miljah.« *Primorski dnevnik*, Trst, 16. junij 1949, 1.

111 »Zmagalo je slovansko-italijansko bratstvo.« *Delo. Glasilo Osvobodilne fronte slovenskega naroda Svobodnega tržaškega ozemlja*, Trst, 23. junij 1949, 1.

112 Prav tam.

113 Čok, *Novice z miljskega konca*, 127–128.

rog v cono B pod jugoslovansko upravo.¹¹⁴ Ker je elektrika prihajala prek Morganove linije iz dekanskega transformatorja, so tam ob takih zborovanjih izklapljali električni tok za cono A, da bi nagajali političnim nasprotnikom. V bližini mejnega bloka na Škofijah je prihajalo tudi do prepirov, predivanja in preteпов privržencev obeh strani, pogosto razvnetih od pijače.¹¹⁵

Razprtije in napetosti med obema komunističnima strujama so se nadaljevale tudi v naslednjih letih. Na volitvah leta 1952 sta bila postavljena volilna sedeža tudi na Plavjah oziroma Škofijah. Kominformistična lista je v občini Milje še povečala svojo večino, saj je prejela 4685 oziroma 58 odstotkov glasov, projugoslovanska Titovska fronta pa je prejela 502 oziroma 6 odstotkov glasov.¹¹⁶

V Škofijah so kominformisti prejeli 337 glasov, titoisti pa 81. Na Plavjah pa so se po tesnem boju uveljavili titoisti; ti so prejeli 206 glasov proti 198, ki so jih prejeli kominformisti.¹¹⁷ Kot piše Čok,¹¹⁸ so dobri rezultati projugoslovanske struje na Plavjah posledica njene večje zasidranosti v tem okolju, saj so se tu v prejšnjih letih odvijale tudi kulturne prireditve, ki jih je prirejalo kulturno društvo Straža. Denimo 29. novembra so prebivalci praznovali obletnico drugega zasedanja AVNOJ-a.

TRENJA ZARADI TRSTA SE PRIBLIŽUJEJO VRELIŠČU

Med letoma 1948 in 1951 je bilo z jugoslovanske oziroma italijanske strani kar nekaj poskusov zavračanja Pariškega mirovnega sporazuma; na italijanski strani sklicevanje na tristransko izjavo treh zahodnih sil, s katero

114 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 119.

115 Prav tam.

116 »Volilni izidi v podeželskih občinah.« *Delo. Glasilo Osvobodilne fronte slovenskega naroda Svobodnega tržaškega ozemlja*, Trst, 31. maj 1952, 3.

117 Prav tam.

118 Čok, *Novice z miljskega konca*, 128.

so priznavale Italiji pravico, da si priključi celotno STO ter na jugoslovanski strani razglasitev carinske unije med Jugoslavijo in Cono B STO.¹¹⁹

Napetosti so se do neke mere umirile 13. marca 1951, ko je britanska vlada odpoklicala dotedanjega vojaškega poveljnika ZVU Cone A generala Aireya in na njegovo mesto postavile generala Johna Wintertona. S tem se je končala etapa v zgodovini STO, v kateri so zavezniki rešitev tržaškega vozla gledali skozi prizmo tristranske izjave. Odtlej so se napori osredotočili v smer neposrednih pogajanj med Italijo in Jugoslavijo.¹²⁰ K umirjanju situacije in zmanjšanju mednarodne pozornosti na tržaško vprašanje je prispevala tudi selitev konflikta med obema svetovnima blokoma daleč na vzhod, na korejski polotok, kjer je besnela vojna med komunističnimi na eni in prozahodnimi silami na drugi strani.¹²¹

Dogodek, ki je sprožil plaz, zaradi katerega se je Trst vnovič znašel na prvih straneh svetovnih časopisov, so bile italijanske parlamentarne volitve sredi leta 1953. Premier Alcide De Gasperi je v predvolilnem boju močno stavil na emocijo italijanskih množic, zahteval coni A in B Svobodnega tržaškega ozemlja in v pogovorih z zavezniki trdil, da bodo zmagali neofašisti in komunisti, če Italija ne dobi vsaj nečesa.¹²² Politična atmosfera med Jugoslavijo in Italijo se je spet začela močno zaostroovati, tako zaradi časopisnih in publicističnih polemik na eni in drugi strani kot tudi zaradi političnih izjav.¹²³ Kljub izkoriščanju tržaškega vprašanja v predvolilne namene je krščanska demokracija izgubila absolutno večino v italijanskem parlamentu pa tudi podporo Socialdemokratske stranke. De Gasperi, ki je krmaril italijansko barko od leta 1945, je odstopil.¹²⁴ Avgusta 1953 je uspelo vlado

119 Opačić, Vid Jakša. »Trščanska kriza kroz odjeke u tisku.« V: *Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 19433 do Londonskega memoranduma leta 1954*, Ur. Jože Pirjevec et al. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2005, 214.

120 Prav tam.

121 Prav tam.

122 Pirjevec, Jože. »Londonski memorandum 1954.« V: *Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 19433 do Londonskega memoranduma leta 1954*, ur. Jože Pirjevec et al. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2005, 11.

123 Prav tam, 12.

124 Pirjevec, »Trst je naš!«, 428.

sestaviti enemu od vodij desnega krila v demokristjanski stranki Giuseppeju Pelli. Njegovo vlado so v parlamentu podprle stranke skrajne desnice.¹²⁵ Osnovna koncepcija De Gasperija je bila enostranska rešitev tržaškega vozla v smislu tristranske deklaracije, ki naj bi jo dosegli s pritiskom zahodnih sil, zlasti ZDA na Jugoslavijo. Pella je to politiko nadaljeval in jo še zaostрил. V prvi etapi si je zdaj italijanska politika prizadevala doseči najprej tudi formalno priključitev con A, kar naj bi okrepilo italijanski položaj v drugi etapi, v borbi za cono B.¹²⁶

Sporočilo tiskovne agencije Jugopress konec avgusta 1953, da bo Jugoslavija preučila svoje stališče glede tržaškega vprašanja, so italijanski uradni krogi interpretirali kot napoved priključitve cone B s strani Jugoslavije, pa čeprav je agencija Tanjug to zanikala. Italija je začela koncentrirati vojsko vzdolž meje z Jugoslavijo in cono A.¹²⁷

Vse bolj sovražna stališča vodilnih italijanskih in jugoslovanskih politikov glede lastništva nad STO so prepričala Anglo–Američane, da je »treba s kirurškim posegom čim prej izrezati tržaški čir, ki je ogrožal njihov celotni obrambni in politični koncept v Sredozemlju.«¹²⁸ Jasno je bilo, da v predvidljivi prihodnosti ni več upati na sporazumno rešitev spora med Rimom in Beogradom.¹²⁹ 14. septembra 1953 so Američani izročili Foreign Officeu podroben načrt, ki je predvideval dokončno razdelitev STO vzdolž ločnice med obema conama. Britanci, ki so se že dolgo ogrevali za takšno rešitev, so predlog takoj sprejeli.¹³⁰

8. oktobra 1953 sta ameriška in britanska vlada objavili uradno sporočilo, da nista več pripravljeni nositi odgovornost za upravo v coni A in da sta se zato odločili ukiniti zavezniško vojaško upravo, umakniti svoje čete in, upoštevajoč pretežno italijanski značaj cone A, prepustiti upravo te cone

125 Jeri, Janko. *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni: tri faze diplomatskega boja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961, 261.

126 Prav tam, 262.

127 Prav tam, 262–263.

128 Pirjevec, »Trst je naš!«, 435.

129 Prav tam.

130 Prav tam, 437.

italijanski vladi; o coni B STO so molčali.¹³¹ Sklep sta zahodni velesili sprejeli brez posvetovanja z Jugoslavijo. Še isti dan je podpredsednik jugoslovanskega zveznega izvršnega sveta Edvard Kardelj izjavil, da se jugoslovanska vlada ni pripravljena sprijazniti s stanjem, ki ga je ustvaril anglo-ameriški sklep in da bo storila, kar ji je na razpolago, da bi zaščitila jugoslovanske interese v coni A. Istega dne so bile enote jugoslovanske vojske poslane kot okrepitev v cono B STO in na mejo med cono A in Jugoslavijo.¹³² Tržaška kriza se je začela še bolj zaostroovati.

MEJA MED CONAMA STO VSE BOLJ NEPREHODNA

Na demarkacijski črti med conama A in B STO – ta je postopoma dobivala značaj prave meddržavne meje – so se o menjavala obdobja popuščenja in zaostrovanja v režimu prehajanja vse do leta 1953.¹³³ Po izjavi 8. oktobra 1953, da zahodni sili nameravata umakniti svoje vojaške enote iz cone A in jo izročiti v upravljanje Italiji, pa je Jugoslavija za dalj časa zaprla svoje bloke na demarkacijski črti med conama STO. Za promet ljudi sta demarkacijska črta in nato meja ostali zaprti vse do začetka izdajanja maloobmejnih prepustnic ali skoraj dve leti. Po tem, ko se je vojska proti koncu leta 1953 umaknila z meja, so prebivalci cone B STO lahko potovali v Trst s potnim listom prek Sežane, seveda, če ga je kdo sploh dobil za potovanje čez mejo.¹³⁴

SKLEPNO DEJANJE TRŽAŠKE KRIZE – LABODJI SPEV STO

Reševanje tržaškega vprašanja je jeseni 1953 prišlo v akutno sklepno fazo. Tito je predlagal konferenco, na kateri bi sodelovale ZDA, Velika Britanija, Jugoslavija in Italija.¹³⁵ Jugoslovanski predsednik je v kontaktih z

131 Jeri, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni*, 265.

132 Prav tam, 266-267.

133 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 127.

134 Prav tam.

135 Pirjevec, *»Trst je naš!«*, 443.

britanskimi diplomati poudaril, da je pripravljen sprejeti razdelitev spornega ozemlja v skladu z že začrtanimi mejami med cono A in B, pri tem pa zahteval za Jugoslavijo poleg ozemlja, ki ga je že imela, še Žavljje in Škedenj, kar naj bi ji med drugim zagotovilo primerno pristanišče.¹³⁶

Če sta si Italija in Jugoslavija v vsem nasprotovali, pa sta bili v nečem enotni: da ne ena ne druga ne mara rešitve spora z vzpostavitvijo STO, zlasti zdaj, ko je kazalo, da vsaka dobi po en kos ozemlja.¹³⁷ Anglo-Američani so začeli pripravljati konferenco, na kateri naj bi našli skupno rešitev tržaškega vozla. Najprej so se začela tajna pogajanja predstavnikov ameriške in angleške vlade z jugoslovanskim veleposlanikom v Londonu, ki so trajala od začetka februarja do konca maja 1954.^{138 139}

Pogajanja so pripeljala do razmejitve po obstoječih conah A in B, pri čemer je bila postavljena jugoslovanska zahteva, da naj bi dobila tudi manjši del cone A.¹⁴⁰ V ta namen so Jugoslovani predlagali, da bi se dotedanja Morganova linija, ki je ločila obe coni STO, od morja pri Lazaretu do Križpoti pri Ospu v dolžini 5 milj in pol pomaknila proti Miljam v širini pol do 1 milje in pol.¹⁴¹

Jugoslovanski veleposlanik je zahteval, da se sporazum izrecno prizna kot dokončna rešitev, medtem ko so Anglo-Američani zaradi drugačnega stališča italijanske vlade vztrajali, da je ta dogovor »de facto«, sicer pa je zanje že tako dokončen, ker v prihodnje ne nameravajo podpreti nobene dodatne zahteve ne Italije in ne Jugoslavije.¹⁴²

136 Prav tam, 450.

137 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 79.

138 Prav tam.

139 Med pogajanja so bile obravnavane različne variantne rešitve, tudi prepustitev Kopro, Izole in Pirana Italiji, a samo kot ozemeljskih eksklav znotraj jugoslovanskega teritorija. V zameno je Jugoslavija zahtevala celotno slovensko zaledje Trsta v coni A in izhod na morje južno od Trsta, ki bi zajemal Škedenj in Žavljje. Predstavnik ameriške in angleške vlade sta slednje zavrnila in pristala samo na izmenjavo istrskih mestec za kraško zaledje Trsta, kar pa je jugoslovanski veleposlanik zavrnil.

140 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 79.

141 Prav tam.

142 Prav tam.

Po štirih mesecih pogajanj so tako Britanci, Američani in Jugoslovani prišli do sporazuma. Zdaj sta morali velesili prepričati še Italijo. Ameriška in britanska vlada sta 1. junija 1954 izročili besedilo sporazuma z Jugoslavijo italijanskemu veleposlaniku v Londonu.¹⁴³

Načrt dogovora, ki ga je italijanski veleposlanik predložil svoji vladi, je med drugim obsegal 7 točk, med drugim:

- vojaški upravi cone A in cone B nadomestita italijanska oziroma jugoslovanska civilna uprava,
- opravi se manjši popravek meje med conama v korist Jugoslavije,
- državi sprejmeta vzajemne obveznosti do narodnostnih manjšin.¹⁴⁴

Vlada v Rimu je načrt obravnavala in najprej izrazila stališče, v katerem je poudarila svojo pravico do celotnega STO. Kljub ugovorom sta naposled angleški in ameriški predstavnik pregovorila Italijo, da je dogovor sprejela z manjšimi teritorialnimi spremembami v njen prid na odseku meje ob morju pri Lazaretu.¹⁴⁵

Slika 4: Ozemeljske spremembe leta 1954 v prid Jugoslaviji. Karta je delo GIAM ZRC SAZU.

143 Prav tam, 80.

144 Prav tam.

145 Prav tam, 81.

DEL CONE A STO PRIPADE JUGOSLAVIJI, PREBIVALCI PRED USODNO ODLOČITVIJO

5. oktobra 1954 so štirje pogajalci na sedežu Foreign Officea v Londonu končno parafirali Memorandum o sporazumu.¹⁴⁶ V njegovem uvodnem delu je bilo zapisano, da so se štiri države, ki so ga oblikovale, odločile rešiti sporno vprašanje, saj se je izkazalo nemogoče udejanjiti določila mirovne pogodbe glede Svobodnega tržaškega ozemlja.¹⁴⁷ Prebivalstvo v STO je tesnobno spremljalo pregovarjanja med Jugoslavijo in Italijo ter svetovnimi silami in nestrpnost pričakovalo odločitev o tem, v kateri državi in v kakšnem sistemu bo odslej živelo. Podpis Londonskega sporazuma in medijska razgrnitev nove razmejitve je tako označevala konec nekega obdobja, za katerega sta bila za prebivalce poleg upanja značilna predvsem negotovost in strah.¹⁴⁸

S podpisom sporazuma, delitvijo STO ter dokončnim začrtanjem meje med Jugoslavijo in Italijo je prišla ura resnice za prebivalstvo v regiji. Istrani, zlasti Italijani tostran in onstran meje, ki so že okusili državno uvedeni socializem,¹⁴⁹ so malo verjeli, da bo pogodba med Italijo in Jugoslavijo spremenila na boljše razmere v nekdanji coni B.¹⁵⁰ Prebivalce ozemelj, ki so pripadla Jugoslaviji, tako Slovence kot Italijane, je posebej skrbela tudi možnost

146 Memorandum o sporazumu se pogosto uporablja tudi pod imenom Memorandum o soglasju oz. Londonski memorandum. Kot je navedeno v delu *Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1996, str. 34, je v prvotnem slovenskem prevodu angleškega dokument poimenovan »Spomenica o soglasju med vladami Italije, Zedinjenega kraljestva, Združenih držav in Jugoslavije o Svobodnem tržaškem ozemlju«.

147 Pirjevec, »Trst je naš!«, 478.

148 Gombač, Jure. Izseljevanje iz slovenskega dela Istre po letu 1955 v luči izseljenskih seznamov in izselitvenih dovolilnic jugoslovanskih oblasti. V: *Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954. Zbornik*. Uredili Pirjevec, Jože; Bajc, Gorazd; Klabjan, Borut. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2005, str. 295.

149 Kot piše Julij Beltram, vplivni povojni politik v coni B STO, je bila v Istrskem okrožju jasno opazna težnja, da se »kolikor mogoče gradi in utrjuje socialistični družbeni red ter da ne uidejo socialistične značilnosti ljudske demokracije, ki si je postavila za cilj odpravo izkoriščanja in demokratizacijo življenja povsod in za vsako ceno«. Beltram, Julij. *Pomlad v Istri: Istrsko okrožje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947-1952*. Koper: Založba Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1986, str. 166.

150 Cunja, *Škofije na Morganovi liniji*, 86.

zaprtja nove meje in preprečitve odhoda na delo v Trst oziroma Milje, kjer so bili številni zaposleni.

V časih tržaške krize je jugoslovanska vojska večkrat zaprla mejo med conama A in B oziroma močno otežila prehode v cono A. Zapora meje je tako številne prebivalce cone B STO postavila pred izbiro, ali brezposelni ostanejo doma ali pa zapustijo dom in gredo živeti tja, kjer so zaposleni.¹⁵¹ Strah, da bodo ostali brez zaposlitve v Trstu oziroma Miljah, je zajel tudi številne prebivalce tistega dela cone A v miljskem zaledju, ki je leta 1954 pripadlo Jugoslaviji.

Po podpisu Londonskega memoranduma se je tričlanska komisija, v kateri so bili vojaški predstavniki angleške, ameriške in jugoslovanske vojske na terenu v okolici Milj lotila razmejevanja na terenu. Prebivalstvo v miljskih hribih je spremljalo določanje mejne črte in s strahom pričakovalo, kateri državi odslej pripadajo. Mejna črta je ponekod razdelila hiše, pol hiše je ostalo v Italiji, polovica je bila odslej na jugoslovanskem ozemlju.¹⁵²

Podpisu Londonskega memoranduma in novi razmejitvi je sledil plaz migracij iz cone B in tudi iz drugih delov Istre. Večina je bila italijanske narodnosti, a med njimi so bili tudi številni Istrani slovenskega in hrvaškega rodu.¹⁵³ Begunskemu toku so se pridružili številni prebivalci dela cone A, ki je bilo z Londonskim memorandumom dodeljeno Jugoslaviji.

Z Miljskih hribov, Škofij in Plavij je leta 1954 odšlo 2.748 prebivalcev ali 79 odstotkov od skupnega števila 3.492 naštetih ob popisu 1. oktobra 1945.¹⁵⁴ Škofije, ki so bile predvojna in povojna leta razgibano naselje na poti med Trstom in Istro so bile oktobra 1954 opustele. Od 723 prebivalcev jih je ostalo le 138 ali 19 odstotkov.¹⁵⁵ V naslednjih dveh letih se jih je še nekaj izselilo.

151 Gombač, Jure. *Esuli ali optanti?: zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, 64.

152 Fait, Francesco. *Il piccolo esodo dei muggesani e il campo profughi delle Noghere*. Trst: Circolo di cultura istro-veneta »Istria«, 2018, 25–29.

153 Cunja, Škofije na Morganovi liniji, 89.

154 Prav tam.

155 Prav tam, 129.

Približno 80 odstotkov prebivalstva se je izselilo tudi iz Hrvatov in okoliških zaselkov na miljskih hribih. Le s Plavij, kjer je prevladovalo nacionalno zavedno slovensko kmečko prebivalstvo, se je izselilo mnogo manj ljudi, približno 20 odstotkov.¹⁵⁶

V Trstu pa se je po odhodu zavezniških sil in s prihodom ogromne množice istrskih beguncev gospodarska situacija poslabšala. Povečala se je brezposelnost in mnogo ljudi se je izselilo v čezoceanske države, posebej v Avstralijo. Samo v letu 1956 jih je tja odšlo nad 12.000. Na ladji, polni emigrantov, je bil izobešen velik napis: »Mati se je vrnila, otroci odhajajo«.¹⁵⁷

156 Prav tam.

157 Prav tam, 89.

VIRI IN LITERATURA

Knjige

Bebler, Aleš. *Čez drn in strn. Spomini*. Koper: Založba Lipa, 1981.

Beltram, Julij. *Pomlad v Istri: Istrsko okrožje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947-1952*. Koper: Založba Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1986.

Catalan, Tullia et al. *Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji. Zbornik*. 2007. Trst: Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji Juljski krajini, Tržaška univerza, Oddelek za geografske in zgodovinske vede, Avtonomna dežela Furlanija Juljska krajina, 2007.

Cunja, Leander. *Škofije na Morganovi liniji*. Koper: Lipa; Škofije: Krajevna skupnost, 2004.

Čok, Štefan, Ivašič, Marta in Ferluga Kiljan. *Novice z miljskega konca. O zgodovini Slovencev miljskega območja*. Milje: Zadruga Vesna, 2012.

Fait, Francesco. *Il piccolo esodo dei muggesani e il campo profughi delle Noghere*. Trst: Circolo di cultura istro-veneta »Istria«, 2018.

Gombač, Boris M. *Slovenija, Italija. Od preziranja do priznanja*. Ljubljana: Debora, 1996.

Gombač, Jure. *Esuli ali optanti?: zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Hrobat Virloget, Katja. *V tišini spomina : „eksodus“ in Istra*. Koper: Založba Univerze na Primorskem; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 2021.

Jeri, Janko. *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni: tri faze diplomatskega boja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Kacin-Wohinz, Milica, Pirjevec, Jože. *Zgodovina Slovencev v Italiji. 1866- 2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.

Pariška mirovna pogodba: integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno določenih mej med Italijo, FLRF in STO. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1997.

Pecchiarri Pečarič, Silvio. *Fuori dai confini. Memorie di un bambino sulla Linea Morgan*. Trst: Battello stampatore, 2020.

Perselli, Guerino. *I censimenti della popolazione dell' Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia fra il 1850 e il 1936*. Trst-Rovinj-Reka: Università Popolare-Trieste-Centro di Ricerche Storiche-Rovigno-Unione Italijana-Fiume, 1993.

Pirjevec, Jože. »Trst je naš!« *Boj Slovencev za morje (1848 – 1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2008.

Pirjevec, Jože. *Tržaški vozeli: o zgodovinskih dogodkih in političnem razvoju v letih 1945–1980*. Trst: Založništvo tržaškega tiska; Ljubljana: ADIT, 1985.

Pirjevec, Jože; Bajc, Gorazd; Klabjan, Borut. *Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Zbornik. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2005.

Pupo, Raoul. *Adriatico amarissimo – Una lunga storia di violenza*. Bari, Rim: Laterza, 2021.

Saksida, Anita. *Moj Ankaran*. Koper: Libris; Ankaran: Osnovna šola in vrtec, 2018.

Slovenija, Italija. *Bela knjiga o diplomatskih odnosih*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1996.

Šušmelj, Jože. *Trpko sosodstvo. Nekateri vidiki odnosov med sosednjima državama v obdobju 1946–2001*. Trst: Založništvo tržaškega tiska ZTT-EST, 2009.

Tenca Montini, Federico. *Trst ne damo. Jugoslavija i Trščansko pitanje 1945 – 1954*. Zagreb: Srednja Europa, 2021.

Troha, Nevenka. *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.

Turcinovich Giuricin, Rosanna. *Esuli due volte*. Genova: Oltre, 2022.

Verginella, Marta; Volk, Sandi; Colja, Katja. *Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1995.

Volk, Sandi. *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem 1945–1966*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče; Trst: Narodna in študijska knjižnica, 2003.

Časopisi in periodika

»Zmagalo je slovansko–italijansko bratstvo.« *Delo. Glasilo Osvobodilne fronte slovenskega naroda Svobodnega tržaškega ozemlja*, Trst, 23. junij 1949, 1.

»Volilni izidi v podeželskih občinah.« *Delo. Glasilo Osvobodilne fronte slovenskega naroda Svobodnega tržaškega ozemlja*, Trst, 31. maj 1952, 3.

»Volitve deželnih poslancev v koperskem okraju 1884. Občina Milje.« *Edinost: glasilo slovenskega političnega društva tržaške okolice*, Trst, 24. maj 1884, 2.

»Različne vesti.« *Edinost: glasilo slovenskega političnega društva tržaške okolice*, Trst, 11. november 1891, 1.

»Badnjevič o guvernerju.« *Ljudski tednik*, Trst, 15. januar 1948, 3.

»Namesto zmagoviti Jugoslaviji daje predlog zadoščenje poraženi Italiji.« *Primorski dnevnik*, Trst, 23. marec 1948, 1.

»Vidalijevska "gazzarra" v Miljah.« *Primorski dnevnik*, Trst, 16. junij 1949, 1.

POVZETEK

V članku sem predstavil mednarodno okolje, meddržavne napetosti in nekatere ključne dogodke, ki so vplivali na življenja ljudi na multikulturnem območju Istre in Trsta, še posebej v miljskem zaledju, vse do usodnega leta 1954, ko se je še zadnjič prestavila mejna črta med dvema državama in sistemoma.

Po pretresih, ki so jih povzročili fašizem, druga svetovna vojna ter prihod partizanov, je Morganova linija razdelila miljsko območje na dva dela; v vsakem je prevladovala ena od tedaj konkurenčnih svetovnih ideologij: zahodni kapitalizem oziroma komunizem.

Svobodno tržaško ozemlje, tamponska državnica med Italijo in Jugoslavijo, je bilo že na začetku obsojeno na neuspeh. Sedemletno obdobje so zaznavale številne napetosti. Prebivalstvo, sprva močno naklonjeno Titovi Jugoslaviji, je postopoma izgubljalo vero v jugoslovanski socialistični sistem. Prehajanje meje med conama A in B Svobodnega tržaškega ozemlja je bilo vse težje, kar je posebej prizadelo številne domačine, ki so delali v miljski ladjedelnici in tržaškem industrijskem bazenu. Na odpor dela domačinov do Jugoslavije je vplival tudi razkol znotraj komunističnega tabora, ki ga je leta 1948 povzročil spor med Titovo Jugoslavijo in Stalinovo Sovjetsko zvezo.

Leta 1954 sta v skladu z Londonskim memorandumom Jugoslavija in Italija prevzeli nadzor nad conama A oziroma B STO, z manjšim popravkom mejne črte v korist Jugoslavije, kar je še zadnjič temeljito obrnilo na glavo življenja ljudi v miljskem zaledju. To je pripadlo socialistični Jugoslaviji, odrezano od tradicionalnih gospodarskih, trgovskih in zaposlitvenih središč v Miljah in Trstu. Posledica je bila izselitev večine prebivalstva, približno 80 odstotkov, tako italijanske kot tudi slovenske narodnosti.

Razvoj fotoreporterske službe na slovenskem na primeru Časopisne hiše Dnevnik

*Zgodovina in razvoj časopisne hiše Dnevnik s
poudarkom na fotoreporterski službi*

**The Development of Photojournalism in Slovenia:
Example of Newspaper Dnevnik**

*The history and development of newspaper Dnevnik with an emphasis
on photojournalism*

Monika Močnik

181

IZVLEČEK

Namen izvirnega znanstvenega članka je predstavitev razvoja fotoreporterske službe na Slovenskem na primeru Časopisne hiše Dnevnik na večplastnem nivoju. Ta se namreč navezuje na doktorsko disertacijo, ki bo posvečena Dnevnikovemu dolgoletnemu fotoreporterju Marjanu Cigliču in njegovi izjemni fotografski zapuščini, ki se hrani v fototeki Muzeja novejših in sodobnih zgodovine Slovenije. Celotno vsebino bodo tako dopolnjevale njegove fotografije ali pa fotografije, na katerih je Ciglič. S tem sem želela že znotraj opisa razvoja Časopisne hiše prikazati, da je Ciglič rasel z *Dnevnikom* in kasneje *Nedeljskim dnevnikom* ter ga hkrati umestiti v prostor in čas, v katerem je ustvaril neprecenljivo nacionalno fotografsko dediščino. Cilj raziskovalnega dela, ki bo predstavljen v pričujočem članku, je bil najti vzporednice med Cigličem in *Dnevnikom* in pa med Cigličem in drugimi fotoreporterji, ki so delali na *Dnevniku* in katerih fotografije prav tako hrani muzejska fototeka. V grobem je izvirni znanstveni članek razdeljen na dva poglobitna dela. V prvem delu sta natančneje prikazani zgodovina in razvoj Časopisne hiše Dnevnik, s posebej omenjenimi akcijami, ki so časniku in tedniku pomagale doseči večjo prepoznavnost in znotraj katerih je imela pomembno vlogo tudi fotografija. V drugem delu so predstavljeni nekateri fotoreporterji, ki so na *Dnevniku* delali tudi s Cigličem, še posebej pa so izpostavljeni vsi tisti, katerih fotografske fonde hrani največja slovenska fototeka, četudi so za *Dnevnik* delali le kratek čas. Pri raziskovanju, katerega rdeča nit je bil Marjan Ciglič, sem torej iskala skupne točke med Dnevnikovimi fotoreporterji, časopisno hišo *Dnevnik* in muzejsko fototeko, pri raziskovalnem delu pa sem uporabila različne vire in literaturo; od knjižnih del, do strokovne literature, izvode časopisa, originalne Cigličeve dnevniške zapise, brošure, zloženske, ustne vire, spletne strani idr. Raznolikost zgodovinskih virov nakazuje, kako poteka raziskovanje za doktorsko disertacijo, nakazuje pa tudi smernice mojega dela v muzejski fototeki. Kot skrbnica Cigličevega fotografskega fonda sem med drugim odgovorna tako za fizično urejanje negativov in digitalizacijo kot tudi za raziskovanje njegovega fonda in dopolnjevanje dokumentacije z namenom, da bo njegova fotografska zapuščina na voljo vsem kasnejšim generacijam.

Ključne besede

zgodovina, časopis, Dnevnik, Nedeljski dnevnik, fotoreporterska služba, fototeka, muzej

ABSTRACT

The purpose of this original scientific article is to present the development of photojournalism in Slovenia on a multilayer level, on the example of newspaper Dnevnik. The article refers to the doctoral dissertation, which will focus on the work of Marjan Ciglič, a long-term photojournalist with the newspaper Dnevnik, and his legacy of photographs which are kept in Fototeka of the National Museum of Contemporary History. The content of the thesis will be complemented by his photographs or photographs of him. I wanted to present within the description of the development of the newspaper house Dnevnik the fact that Ciglič grew with Dnevnik and later Nedeljski dnevnik and at the same time place him in the space and time in which he created an invaluable national photographic heritage. The goal of the thesis, which is presented in this article, is to find parallels between Ciglič and newspaper Dnevnik, and Ciglič and other photojournalists that worked at Dnevnik, of which photographs are also kept in the museum. Roughly the article is divided into two parts. The first part is a detailed history of the newspaper house Dnevnik and its development, mentioned are specific campaigns that helped the newspaper and weekly newspaper achieve greater visibility and photography played an important role in achieving this. In the second part both long and short-term photojournalists that worked besides Ciglič at Dnevnik are presented. A special emphasis is made on the photojournalists of which fonds are kept in the Museum and represent the largest Slovenian photo collection. While researching the main point of the thesis, Marjan Ciglič, I was looking for common ground between photojournalists of newspaper Dnevnik, the newspaper house Dnevnik and the museum photo archive. I used various sources and literature; books, professional literature, newspaper issues, original entries in the diary written by Ciglič, brochures, leaflets, oral sources, web pages etc.

The diversity of historical sources indicates how the research work is conducted for a doctoral dissertation. It also indicates the guidelines regarding my work at the museum. As the custodian of the fond of photographs by Marjan Ciglič, I am responsible for the physical processing of negatives and their digitalisation and also for researching his fond and adding to the documentation with the purpose of presenting and preserving his photographic legacy for future generations.

Keywords

history, newspaper, Dnevnik, Nedeljski dnevnik, photojournalism, Fototeka, Museum

ROJSTVO NOVEGA ČASOPISA – LJUBLJANSKI DNEVNIK

Danes je prišla v vaše roke prva številka Ljubljanskega dnevnika. Mnogo je bilo že ugibanja, kakšen naj bo ta list, hkrati so pa naročniki, ki so se naročali nanj, povedali že tudi svoje želje, pisali so nam, kaj pričakujejo od novega slovenskega dnevnika. /.../ večina pravi, naj list prikazuje življenje naših dni, naj kaže vse dogodke v naši državi, naše velike napore, da si ustvarimo lepšo bodočnost in pa uspehe, ki jih dosegajo naši delovni ljudje po vsej domovini. Poleg tega pa je želja vseh, da bi novi list čim širše odprl bralcem okno v svet.¹

Časopisno podjetje Dnevnik je leta 1951 ustanovila konferenca SZDL Ljubljana,² 2. julija 1951 pa je bila natisnjena 1. številka *Ljubljanskega dnevnika*. Prvi dogovorni urednik je bil Ivan Šinkovec, ki je bil pred tem urednik *Ljudske pravice*. V uvodnem delu na naslovni strani je med drugim zapisal: »Naj bo kakšna stvar še tako huda in trpka in napake še takšne, nikdar ne smemo mimo resnice. Kajti resnica je naše najmočnejše orožje.«³ S to mislijo je želel nakazati smernice in ideje novega časopisa, ki je na trg prišel kot krajevni časopis in je v 50. letih zrastel v enega od treh vodilnih dnevnikovse države.⁴

Prva številka *Ljubljanskega dnevnika* je izšla kot glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva v Ljubljani. Imela je šest strani, glava je bila v črni barvi, cena pa je bila 5 dinarjev.⁵ Naslovno stran so pospremili naslovi, ki so bili različno izpostavljeni po velikosti: *Kitajski in severnokorejski poveljniki pristali na Ridgwayev predlog za pogajanja o prenehanju sovražnosti na Koreji*, *Zatišje na Korejski fronti v pričakovanju sporazuma o premirju*, *Tako nam odpirajo naravne zakladnice*, *Perzijska policija je odkrila dokumente o zvezah med Angloperzijsko družbo in domačimi politiki*, *Narodnim*

1 Ivan Šinkovec. »Ob prvi številki.« *Ljubljanski dnevnik*, 2. julij 1951.

2 »Predstavitev.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/dd> (dostop: 1. marec 2022).

3 Prav tam.

4 Tomaž Bukovec. »Časnik s piko na I. Kako je Dnevnik pritegnil Slovenijo.« V: *50 let Dnevnika*, ur: Tone Janežič in Miran J. Lesjak. Ljubljana: Dnevnik, 2000, 8.

5 Prav tam, 8–9.

manjšinam mora biti povsod zagotovljeno sodelovanje v družbenem življenju; Plenum UNESCO sprejel jugoslovanski predlog, Pomembni sklepi Mednarodne organizacije dela, V Zgornji Šleziji je organizirala SZ veliko oboroževalno industrijo, Vandenberg odpotoval v Evropo, V Angliji so izdelali atomsko turbino, Zasedanje Zadružnega sveta pri Glavni direkciji za zadru-

žno kmetijstvo, letalska nesreča (v Beogradu) in Huda Letalska nesreča v Ameriki ter Vremenska napoved. Naslovnico so pospremile tudi tri fotografije, in sicer fotografija rotacijskega stroja, iz katerega so izšle prve številke Ljubljanskega dnevnika, fotografija ladje Jutlandija, ki so ji Nizozemci kot plavaljočo bolnico poslali v Korejo in se navezuje na naslov *Zatišje na korejski fronti ...* ter fotografija pripomočkov in primerkov iz rudnika, ki se navezuje na članek z naslovom *Tako nam odpirajo naravne zakladnice*, ki se nanaša na vsebino o rudarstvu in metalurgiji.⁶

Prva stran prve številke Ljubljanskega dnevnika
Foto: Marjan Ciglič, junij 1971

⁶ Ljubljanski dnevnik, 2. julij 1951.

Poleg tega, da so naročniki predhodno pisali, kakšen časopis si želijo, so podajali tudi predloge za njegovo ime. Sicer pa so si iz časopisa želeli razbrati vsakdanje novice doma in po svetu, želeli so biti na tekočem z dogajanjem v gospodarstvu, kulturi, športu, skratka želeli so časopis, prek katerega bi dobili različne informacije iz domačega in tujega okolja.⁷

Prva številka *Ljubljanskega dnevnika* je bila natisnjena v tiskarni *Slovenskega poročevalca*. Na dan izida je bilo v tretjem nadstropju časopisne hiše, kjer se je takrat nahajalo uredništvo novega dnevnika, izredno pestro. Slišali so se pisalni stroji, telefoni so ves čas zvonili, zaposleni so hiteli na vse konce, uredniki pa so se sestajali na kratkih »bojnih« posvetih kar v skladišču, kjer so bile postavljene mize, saj uredniških prostorov še niso imeli. Tudi v ekspeditu je vladalo zanimivo vzdušje; zaposleni so hiteli z delom, kolporterji, ki navadno niso sami prihajali po časopise, ker jim ga je dostavil ekspedit, so čakali pred vrati v vrsti, nekateri so šli kar v prostore, nestrpni pa so bili tudi nekateri bralci, ki so skušali vdreti v ekspedit in so ponujali denar kolporterjem in raznašalkam, da bi si čim prej zagotovili svoj izvod časopisa.

Dramatična napetost je dosegla vrhunec. – »Kaj mečkajo?« Na vseh ustnicah si bral mučno vprašanje. – »Menda nagaja rotacija.« – »Ne, uredništvo je končalo prepozno.« – »Ni res že zdavnaj smo končali.« Rotacija je tekla komaj dobre četrt ure, pa se je ustavila. /.../ Med tiskanjem je neki skrbni bralec opazil, da je bil na prvi strani stavek zamešan, zato je bilo treba prvo stran ponovno pripraviti in rotacija je medtem počivala pol ure.⁸

Kolporterji, ki so prodajali časopise na različnih lokacijah po Ljubljani, so nov časopis pograbili in se odpravili na svoje prodajno mesto. Kolporter, ki je prodajal časopise pred kolodvorom, je vzel 600 izdaj časopisa in hitel na lokacijo, da bi ljudje lahko kupili časopis, preden odidejo na pot. Kolporterka, ki je delala pred Emono, je vzela 200 izvodov, kolporterka, ki je imela svoje mesto pred pošto in Ajdovščino pa jih je vzela 300, skratka, vsi so vzeli nekaj

⁷ Prav tam, 8–9.

⁸ »Rojstni dan "Ljubljanskega dnevnika". Ponatis članka, ki je poročal o izidu novega časnika. *Ljubljanski dnevnik*, 3.7.1951.« V: *50 let Dnevnika*, ur: Tone Janežič in Miran J. Lesjak. Ljubljana: Dnevnik, 2000, 18.–19.9

sto izvodov več kot po navadi. Kolporterka pred Emono je svoje izvode prodala v pol ure, prodajalka na Ajdovščini v eni uri 300 izvodov, kolporter na kolodvoru pa je prodal 600 izvodov v eni uri in petnajstih minutah.⁹ Ustvarjalci novega časopisa so bili kljub zamudi in stresu ki jih je spremljal, zadovoljni s prvimi rezultati, bili pa so si vsi med seboj tudi enotni: »*To je bilo rojstvo z operacijo*«. ¹⁰

Ekspedit v časopisni hiši Dnevnik ob 20. obletnici delovanja

Foto: Marjan Ciglič, junij 1971

⁹ Prav tam, 19.

¹⁰ Prav tam.

Sicer pa je bil, po zapisu Milene Ule, najbolj poznan Dnevnikov tržni kolporter Darko Medved, ki se je pri časopisni hiši zaposlil leta 1967 in ostal zvest svojemu delu kar trideset let. Zjutraj je časopise prodajal na železniški postaji, svoj prodajni prostor pa je imel tudi na vogalu Miklošičeve in Trga OF, pri tovarni Litostroj, stalne stranke pa je imel tudi v kavarnah, restavracijah in gostilnah. Njegov osebni rekord je bil 1100 prodanih izvodov časopisa v enem dnevu. Kolporterji so imeli do konca 80. let pomembno vlogo pri prodaji časopisa, potem pa so imele časopisne hiše vedno več stalnih

naročnikov, poklic kolporterjev pa je počasi začel izumirati.¹¹ Danes je tudi naročnikov na tiskani časopis vedno manj, te so namreč nadomestili še spletni časopisi in spletne aplikacije.

Kolporter prodaja Nedeljski dnevnik na tržnici v Ljubljani.

Foto: Marjan Ciglič, oktober 1963

¹¹ Milena Ule. »Tržni kolporter. Darko Medved je bil najbolj znani kolporter Dnevnika v Ljubljani.« V: *50 let Dnevnika*, ur: Tone Janežič in Miran J. Lesjak. Ljubljana: Dnevnik, 2000, 70–71.

Novosti in razvoj časopisa

Dve leti po nastanku prve številke *Ljubljanskega dnevnika* so uvedli prve novosti in jih potem ves čas dopolnjevali in dodajali. Dodali so črno kroniko, feljton, slikanico za otroke, karikature, ki jih je risal Milan Maver, humoreske oz. satire, ki so se norčevale iz vsakdanjega življenja in jih je pisal Lenard Baloh – Lentov Lenč ter druge različne podlistke.¹²

Dnevnik je imel najprej svoj sedež v Tomšičevi ulici v Ljubljani, Dnevnikova redakcija pa se je leta 1956 preselila na Kopitarjevo ulico¹³ in se kasneje združila z *Ljudsko pravico*. Poleg tiskarne Ljudske pravice so začeli graditi novo Dnevnikovo poslovno stavbo, ki so jo zaradi njenega rumenega pročelja poimenovali »Kantarček.« Gradnja je potekala med letoma 1958 in 1961, leta 1979 pa so začeli graditi še prizidek.

Stavba Časopisne hiše
Dnevnik na Kopitarjevi ulici
Foto: Marjan Ciglič, marec 1967

Ko sta se leta 1959 združila *Ljudska pravica* in *Slovenski poročevalec v Delo*, se je *Dnevnik* podal na samostojnejšo pot in se

12 Tomaž Bukovec. »Častnik s piko na i. Kako je Dnevnik pritegnil Slovenijo.« V: *50 let Dnevnika*, ur: Tone Janežič in Miran J. Lesjak. Ljubljana: Dnevnik, 2000, 19.

13 V Kopitarjevi ulici je imela tiskarska dejavnost že svojo dolgoletno tradicijo. Leta 1785 je bila tam Egerjeva tiskarna. V letih 1797 in 1800 so tam v uredništvu Valentina Vodnika tiskali prvi slovenski časopis »Lublanske novice«, leta 1883 pa so ustanovili majhno tiskarno za tiskanje časopisa *Slovenec*. Leta 1887 je bila tiskarna prodana katoliškemu tiskovnemu društvu, leta 1919 pa so jo spremenili v Jugoslovansko tiskarno. Z njeno tradicijo je nadaljevala *Ljudska pravica*.

razvijal ločeno od drugih. Iz časopisa *Ljudska pravica* se je *Dnevniku* pridružil Marjan Javornik, ki je prevzel uredništvo in hkrati postal direktor, sledile pa so tako vsebinske kot oblikovne spremembe pri *Ljubljanskem dnevniku*. Časopis so razdelili po tematikah, nastala je še danes dobro poznana rubrika NN, spremenil se je tudi format. Takrat se je naklada vrtela okoli 18.000, doseg časopisa je bil odvisen od dostave in je takrat pokrival Ljubljansko kotlino ter del Gorenjske in Dolenjske.¹⁴

Istega leta je uredništvo *Dnevnika* prevzel Dušan Fortič, ki je bil pred tem zaposlen na *Tedenski tribuni* in v *Tovarišu*, z namenom, da spremeni podobo *Ljubljanskega dnevnika*, saj se je ta zaradi majhne naklade, formata in tudi z imenom ves čas soočal s težavami. Večje spremembe je potem narekovalo leto 1968 pod odgovornim urednikom Slavkom Breznikom.

Tedaj je bil Ljubljanski dnevnik po formatu tabloid in mislim, da se ni prijel zaradi svojega formata kot tudi zato, ker je bil opoldnevnik. Redakcijo smo končevali ob devetih dopoldne in se potem ubadali s težavno distribucijo, ki je omejevala naš doseg. Vse sveže novice, ki smo jih dobili kot opoldnevnik, so dejansko postale stare, ker so pogosto šele naslednji dan prišle do naročnikov.¹⁵

Pod vodstvom Beznika je časopis najprej postal jutranjik, kmalu pa so, brez vseh predhodnih soglasij, iz imena umaknili pridevnik ljubljanski. 1. aprila 1968 je tako postal časopis *Dnevnik*. Menili so, da bodo tako lahko dosegli širši krog bralcev in da se bo časopis lažje razvijal izven ustaljenega okvirja in tako uveljavil kot slovenski jutranjik. Spremenili so tudi format, kar je posledično pripeljalo do posodobitve tiskarne, dvignili so naklado, in sicer na 40.000.¹⁶

¹⁴ Bukovec, Časnik s piko na l,10.

¹⁵ Prav tam, 12.

¹⁶ Prav tam, 13.

Leta 1970 so mali format zamenjali z večjim (50 cm x 31 cm), časnik pa so začeli tiskati v ofsetni tehniki,¹⁷ ki jo je omogočila nova rotacija, katere glavni financer je bil *Dnevnik*. To je bil tudi prvi tiskarski stroj za ofsetno tehniko v Sloveniji, začele pa so se tudi priprave za uvedbo optičnih čitalnikov – elektronske inpute. Ofsetna tehnika je časopisu omogočila jasnejše in boljše podobe, fotografije niso bile več zamegljene, tega leta pa je bila v *Dnevniku* objavljena tudi prva barvna fotografija.¹⁸

Leta 1973 je *Dnevnik* začel izhajati dopoldne, povečala pa se je tudi naklada – 46.000. Kljub temu da ni bil več *Ljubljanski dnevnik*, so še vedno prodali več kot 75 % vseh izvodov večina v ljubljanskem in trboveljskem območju.

Istega leta so gradili tudi Dom informativnega tiska (Delovo stolpnico), kamor naj bi se preselila vsa uredništva, vendar se je na koncu tja preselilo samo *Delo*. Ta časopis je bil nacionalni in ga je financirala država, *Dnevnik* in *Večer* pa sta takrat še vedno veljala za lokalna časopisa mesta Ljubljane in Maribora.¹⁹

V 70. letih je *Dnevnik* prvi med časopisi uvedel kolumne, ki jih je pisal publicist Bojan Štih pod psevdonimom Martin Casagrande – Rihter in za katerega pravijo, da je prvi pravi slovenski kolumnist. Kolumne so bile zelo priljubljene, vendar je zaradi njene, za takratni čas radikalne vsebine, pogosto zasedal tiskovni svet pri SZDL Ljubljana.²⁰

Leta 1979 je funkcijo glavnega urednika prevzel Milan Meden in jo opravljal do leta 1990. V tistem času je imel *Dnevnik* okoli 40.000 naklade in se je še vedno »držal v okovih« občinskega časopisa. Ključna sprememba je bila, da so premaknili čas izida časopisa vse bolj proti jutru, spomladi leta

17 Offset tisk je tiskarska tehnika, ki vključuje prenos slike s kovinske plošče na gumijasto odejo ali valje, preden se natisne na sprejemnem mediju, običajno na papirju. Pri tej metodi papir ne pride v neposreden stik s kovinskimi ploščami. Offset tisk pomaga pri ustvarjanju kakovostnega izpisa na različnih površinah, postopek pa je enako učinkovit za majhno, srednje in obsežno proizvodnjo tiska zaradi visoke kakovosti, poceni in konsistentnih rezultatov.

18 Bukovec, Časnik s piko na l, 11, 13.

19 Prav tam, 13.

20 Prav tam, 14.

1988 pa so prešli na eno nočno izdajo časopisa. Na tak način so omogočili dovolj zgodnjo dostavo po vsej Sloveniji in za vse, namreč do takrat so tisti, ki so živeli izven ljubljanskega območja, prejeli manj informacij zaradi različnih izdaj.²¹

Nove spremembe je prineslo leto 1989, ko se je ljubljanska SZDL odpovedala ustanoviteljstvu *Dnevnika*. Že naslednje leto se je *Dnevnik* preimenoval v *Neodvisni dnevnik*, nadaljnje spremembe pa so narekovale takrat predvsem politični pretresi in vojna za Slovenijo. Tako so bile tudi naklade odvisne od posameznih dogodkov, zaradi katerih so bile tiskane posebne izdaje. Prav v tem času so se vse navezovalе na križno žarišče, ki sta ga prinesla razpad Jugoslavije in vojna. Sicer pa so na dnevniku tiskali posebne izdaje predvsem takrat, ko se je zgodilo, kaj pomembnega, npr. naravne katastrofe, smrt uglednih državnikov, politične spremembe idr.

Posebna izdaja Dnevnika iz leta 1968, ko so potekale študentske demonstracije

Foto: Marjan Ciglič, avgust 1968

²¹ Prav tam, 15.

Posebna izdaja Dnevnika v času desetdnevne vojne za Slovenijo

Foto: Marjan Ciglič, junij 1991

Prvega oktobra 1991 je vlogo glavnega in odgovornega urednika prevzel Zlatko Šetinc, ki je bil pred tem 10 let odgovorni urednik t. i. vlečnega konja – *Nedeljskega dnevnika*.²² Decembra istega leta se je *Neodvisni dnevnik* preimenoval v *Dnevnik* z zeleno piko na črki i.²³

Naslednja novost, ki je nakazovala razvoj in napredek, so narekovale barve. 25. januarja 1995 je bila natisnjena prva številka *Nedeljskega* v barvah, leto dni kasneje je bil natisnjen *Dnevnik* z barvnimi stranmi, leta 1997 je nastal novi Dnevnikov časopis *Hopla*, leta 1998 pa se je Časopisna hiša pridružila svetovnemu spletu, namreč od takrat so Dnevnikove vsebine na voljo tudi na spletnih platformah.²⁴

²² Z *Nedeljskim dnevnikom* so reševali dnevno izdajo *Dnevnika*. Njegova uspešnost je nemalokrat reševala časopisno hišo zaradi finančnih težav, zato so ga imenovali »vlečni konj.«

²³ Bukovec, Časnik s piko na i, 16.

²⁴ Prav tam, 17.

Sedma številka Dnevnika – Nedeljski dnevnik

Dnevnik se je kar nekaj časa soočal s finančnimi težavami, namreč stroški delovanja so bili precej visoki. Po besedah Milana Medena, ki je bil od leta 1979 tudi glavni urednik, so v času njegovega prihoda k časopisu mestne subvencije za *Dnevnik* znašale nekje 0,5 % celotnega prihodka, tako da je v resnici časopis živel od svojega dela. Subvencije za osrednje republiško glasilo je zagotavljala republika, za *Dnevnik* in *Večer* pa občine, ki so bile bolj zainteresirane za financiranje občinskih časopisov kot regionalnih, ki sta se vedno bolj premikala navzgor po lestvici v medijskem prostoru.²⁵

Leta 1962 je bil *Dnevnik* v precejšnjih finančnih težavah. Takrat je bil odgovorni urednik Miloš Mikeln in je v želji, da uredi finančne zagate ves čas hodil na sedež ustanovitelja in prosil za subvencijo, hkrati pa je želel uvesti spremembe, ki bi časopis *Dnevnik* dopolnil, in ga tako ločil od ostalih časopisov. Ob prebiranju tujih dnevnikov je dobil idejo o sedmi številki Dnevnika,²⁶ Miranu Sattlerju, uredniku osrednje redakcije pa je naročil, naj uredniško pripravi časopis na 16 straneh, »ki bo nekaj posebnega in ki ga bodo ljudje sprejeli za svojega.«²⁷ Tako je nastal tednik *Nedeljski dnevnik*.²⁸ Mikeln pa se je takole spominjal začetkov:

Hoteli smo ustvariti časopis, ki ne bi bil samo zabaven, kot je bil na primer takratni TT,²⁹ in ne spet ves problemski in resen, kakršno je bilo takratno dnevno časopisje. Menili smo, da bi moral novi časopis prinašati aktualne, a hkrati tudi zabavne teme, predvsem pa naj bi objavljala preproste, vsem razumljivo napisane članke o političnih, gospodarskih, kulturnih in drugih vprašanjih, vendar na strokovno dognan način. To so bile glavne pobude. Poljudno napisan pro-

25 Prav tam, 15.

26 *Nedeljski dnevnik* so poimenovali sedma številka *Dnevnika*, ker bi v primeru, da bi tednik označili za poseben časopis, morali plačati več dajatev, kot so jih potem za sedmo izdajo navadnega *Dnevnika*.

27 »47 let prijetnega branja. Danes je izšla jubilejna, 2500. številka Nedeljskega dnevnika.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042323752> (dostop: 12. junij 2022).

28 Korespondenca po elektronski pošti z dolgoletnim *Dnevnikovim* novinarjem Dušanom Nograškom, dne, 9. avgusta 2018

29 TT – Tedenska tribuna

blemski članek je bil pravzaprav temeljni izum tega novega časopisa in to jedro je bilo tudi njegova daleč najpomembnejša naloga.³⁰

Preden je 7. januarja 1962 uradno izšla prva številka *Nedeljskega dnevnika*, so pri *Dnevniku* decembra 1961 pripravili tri različne verzije časopisa in jih tudi natisnili, hkrati pa so se dogovorili s sociološkim oddelkom Filozofske fakultete, da so pod vodstvom Staneta Saksida opravili terensko tržno raziskavo, ki je bila prva tovrstna na Slovenskem. Na osnovi rezultatov in poizkusov so *Nedeljski dnevnik* opremili z različnimi rubrikami in tudi določili končno zasnovo časopisa. Prvo številko so tiskali v tiskarni Ljudske pravice v nakladi 200 tisoč izvodov, vse izvode pa so v propagandni akciji razdelili, saj so želeli, da bi tednik dosegel čim večje število bralcev. Drugo številko so natisnili v nakladi 40 tisoč izvodov.

Že v prvi številki so bile številne rubrike, kot npr. *Znanec iz sosednje ulice* (rubrika je bila namenjena posameznikom, ki so izstopali po kakšni posebnosti; prvi gost Mirana Sattlerja je bil Peter Badovinac z Gorjancev, po poklicu gostilničar), *Črna karta* (omenjeni sta bili dve smrtni žrtvi; Ignac Tomaž in Peter Logar), *Državljeni pišejo* (pisma bralcev), *roman Sledovi na zrcalu, križanke, Prepovedano za moške, avtomobilski test, Vaš zakaj, naš zato, Vrtiljak*, ni pa manjkalo niti reportaž in drugih aktualnih člankov. Kasneje so dodali še popularno rubriko *Vroči telefon*, kjer so zaposleni na *Dnevniku* bralcem pomagali reševati različne zaplete iz vsakdanjika, rubriko *Odmevi*, kjer so besedo dobili bralci, v rubriki *Med vrsticami* pa so bili enkrat na teden komentirani politični dogodki. Priljubljeni so bili tudi paragrafi, pri katerih so bralci dobili nasvete s strani odvetnikov in pravnih strok, na enak način pa so dobivali različne nasvete tudi iz rubrike *Kmetijski nasveti*. Omeniti je treba še rubriko *Pisma brez sramu in Domača zdravila*, ki je bila med bralci zelo priljubljena, ena najbolj popularnih rubrik pa je bil *Klub šaljivcev*, v katerem so bile objavljene šale bralcev, za objavo pa so prejeli tudi denarno nagrado.³¹

30 Bukovec, Časnik s piko na I, 11.

31 *Nedeljski dnevnik*, 7. januar 1962.

Pisma bralcev za »Kljub šaljivcev«
Foto: Marjan Ciglič, januar 1970

Prve številke *Nedeljskega dnevnika* so izhajale ob nedeljah, kmalu pa so začeli izide časopisa pomikati nazaj, saj se je naklada povečevala in so potrebovali več časa. V uredništvu *Nedeljskega Dnevnika* je bil na začetku le Miran

Sattler,³² potem se mu je pridružil France Stele, kot tehnični urednik se jima je pridružil še Željko Anželj, ves čas pa so sodelovali z različnimi novinarji Dnevnika. Nekateri med njimi so se jim potem pridružili v uredništvu – Marjan Remic in Lojze Jakopič, ki je obravnaval kmečko politiko v rubriki *Pik zigmar* – ni pa šlo niti brez fotoreporterja Marjana Cigliča, ki je s svojim fotoaparatom vsakodnevno beležil različne dogodke, ter prve tajnice in Sonje Šolar.³³

Dnevnik in Nedeljski dnevnik z roko v roki

Eden najpomembnejših dogodkov za Časopisno hišo Dnevnik se je zgodil 5. marca 1972. Takrat je *Nedeljski dnevnik* presegel mejo 200.000

32 Miran Sattler je bil konec leta 1972 zamenjan s položaja zaradi zgodbe o Plevniku, ki ga je ustrelil vojak JLA, ko je bil na straži. Objaviti je uspel le prvi del, najbolj sporna pa je bila njegova objava, da bi verjetno marsikdo ravnal enako, če bi se znašel v enakem položaju kot vojak, kar je »zmotilo« takratno oblast in jugoslovansko armado. Kljub vsemu je ostal zvest *Nedeljskemu dnevniku* vse do smrti s svojo rubriko *Znanec iz sosednje ulice*.

33 Korespondenca po elektronski pošti z dolgoletnim *Dnevnikovim* novinarjem Dušanom Nograškom z dne 9. 8. 2018.

izvodov in tako kot tednik postal svetovni rekorder z najvišjo naklado na število prebivalcev govornega področja. Do takega uspeha so *Nedeljskemu dnevniku* pomagali tako zaposleni kot tudi *Dnevnikovi* bralci, namreč takrat je imel tednik že 120.000 naročnikov. Ob tej priložnosti so skupaj izvedli vseslovensko akcijo.³⁴

O svetovnem rekordu je pričal tudi transparent na Kopitarjevi ulici, Miran Sattler, ki je bil takrat še odgovorni urednik, pa je teden dni kasneje napisal:

Bi radi zlezli na vse izvode Nedeljca hkrati? Ni problema, 475-krat zlezite na Triglav, pa si boste lahko predstavljali višino, ki bi jo dosegel tako zložen tednik... Nebodigatreba je shodil, potem pa rasel in rasel ter dosegel 200 tisoč izvodov naklade. Takšna naklada pa ni nastala sama po sebi. Bral ga je tedaj vsak tretji Slovenec. Prejšnji četrtek je upokojeni tiskarski strojnik Lojze Hartman nekaj pred osmo uro zjutraj pritisnil na gumb in ustavil naš rotacijski stroj. V tem trenutku smo natisnili 200.300 izvodov Nedeljskega.³⁵

O uspehu Nedeljskega dnevnika so pisali tudi v drugih časopisih doma in v drugih republikah Jugoslavije, in sicer: beograjska *Politika* in beograjska *Borba*, *Nova Makedonija*, *Oslobodjenje*, *Dnevnik* iz Novega Sada, *Vjesnik*, *Delo*, mariborski *Večer* idr., dogodek pa je počastila tudi tiskovna agencija *Tanjug*.³⁶

Transparent na Kopitarjevi
ulici v Ljubljani

Foto: Marjan Ciglič, marec
1972, hrani: MNSZS

34 Prav tam.

35 Prav tam.

36 Čestitke od Skopja do Trsta, Slovesnost ob 200.000 izvodih Nedeljskega. *Nedeljski dnevnik*, 12. marec 1972, 13.

Ko je bil natisnjen 200.300 izvod, je Lojze Hartman ustavil stroj

Foto: Marjan Ciglič, marec 1972, hrani: MNSZS

Slavnostna seja v tiskarni Ljudske pravice ob 10. obletnici in svetovnem rekordu. Seje so se udeležili številni politični, javni ter kulturni delavci.

Foto: Marjan Ciglič, marec 1972, hrani: MNSZS

Dnevnikov kombi za prevoz časopisov
Foto: Marjan Ciglič, oktober 1973, hrani: MNSZS

Akcije Časopisne hiše Dnevnik

Dnevnik in *Nedeljski dnevnik* sta veljala za »ljudski časnik, ki vsakomur ponudi nekaj«. ³⁷ V časopisni hiši *Dnevnik* so se zavedali, da časopis in tednik rasteta skupaj s svojimi bralci in da morajo, če želijo ohraniti število zadovoljnih naročnikov in kupcev ter pritegniti nove bralce, ostati zvesti svoji publiki. Zato so vedno znova pripravljali različne akcije, s katerimi so razveseljevali najbolj zveste bralce in hkrati delali promocijo za *Dnevnik* in *Nedeljski dnevnik*.

Naj omenim nekaj najpomembnejših akcij: *Akcija Nedeljskega za invalide*, *Iskrica v žalostnih očeh Nedeljskega* (v kateri so pomagali pomoči potrebnim otrokom in družinam), *Dnevnikov Dedek mraz*, *Bela kuverta*, *Zlata ribica*, *Ali znate opazovati?*, *Ustni časopis*, *Slovenec leta*, *fotografiranje*

³⁷ Korespondenca po elektronski pošti z dolgoletnim Dnevnikovim novinarjem Dušanom Nograškom, dne, 9. avgusta 2018, in različni izvodi časopisa *Dnevnik* in *Nedeljski dnevnik*.

novorojenčkov na novega leta dan idr. Časopisna hiša Dnevnik je večkrat sodelovala tudi pri akcijah drugih podjetij, npr. pri bankah, trgovinah, šolah, sodelovala pa je tudi pri športnih dogodkih idr.

Akcija Nedeljskega za invalide

Foto: Marjan Ciglič, oktober 1966, hrani: MNSZS

Akcija Nedeljskega za invalide je bila težko pričakovan dogodek, ki so se ga udeležili invalidi iz vse Slovenije. Navadno je bilo približno deset avtobusov, pri akciji pa so sodelovali številni posamezniki in podjetja. Leta 1966 se je Akcije Nedeljskega udeležilo okoli 300 invalidov. Osem avtobusov je pripeljalo udeležence iz Ljubljane, Novega mesta, Kopra, Maribora, Celja, Škofje Loke in okoliških krajev v Bohinj, kjer so zanje pripravili zabaven program za cel dan. Tam so jih najprej v narodni noši pred gostilno Pristavec pričakali domačini. Po kosilu je sledil koncert Beneških fantov, za dobro voljo pa je poskrbel tudi humorist Vanč. Nekateri med njimi so se odpeljali tudi k Savici, nekaj posameznikov pa se je z žičnico povzpelo tudi na Vogel.

Tovrstni izleti so pripeljali do novih poznanstev, zato so bili še toliko bolj veseli vseh nadaljnjih akcij, prek katerih so se prijatelji zopet srečali.³⁸

Velik dosežek tudi na humanitarni ravni predstavlja Dnevnikova akcija *Iskrica v žalostnih očeh* (kasneje *Iskrica Nedeljskega dnevnika*), ki pomaga socialno ogroženim otrokom in družinam. Zgodba se je začela odvijati po tem, ko je starejši mornar prišel v prostore uredništva in izrazil željo, da bi daroval denar. Da bi denar prišel v prave roke, je nalogo zaupal *Nedeljskemu dnevniku*. Znesek je bil kar zajeten in ko je videl, kako je njegova finančna pomoč pomagala družinam, je kasneje še večkrat daroval, ves ta čas pa je želel ostati anonimni. Tako se je razvila dobrodelna akcija, ki že več kot 30 let pomaga družinam po vsej Sloveniji.³⁹

Družinam so pomagali tako posamezniki kot tudi družine, podjetja in druge institucije, pomoč pa je prihajala v finančni obliki, materialu, stori-tvah idr. Iskrico sta najprej vodila novinarja Juš Turk in Ladislav Lesar, več kot dvajset let pa je nato za to skrbela Nada Mavrič, kot fotoreporter pa jo je spremljal Marjan Ciglič. Navadno je potekala Iskrica takole: na pred-log ljudi, institucije ali koga drugega sta s Cigličem obiskala družino, ki je potrebovala pomoč. Pripravila sta reportažo in to objavila v *Nedeljskem*, potem pa so se začela zbirati sredstva. Ta so bila namenska, včasih je bila to finančna pomoč, drugič nova kopalnica in kuhinja, tretjič otroško kolo idr. Invalidni osebi so priskrbeli nov avto, ki je bil posebej prilagojen, nekaterim so uredili dvigalo na domu, skratka pomagali so po najboljših močeh.⁴⁰ Na tak način je časopisna hiša Dnevnik žalostnim zgodbam dodala žarek upa-nja oz. iskrico v očeh, Nada pa je izkušnjo, ki je nemalokrat izvabila solze na njene oči, pospremila z besedami: »*Vedno je bolj srečen tisti, ki pomaga, kakor tisti, ki dobi.*«⁴¹

Dnevnikove akcije so poleg tega, da so prinašale različne nagrade, imele (in še vedno imajo) pomembno vlogo pri nekaterih tradicionalnih

38 »Veseli je v Bohinju, Akcija 66–Nedeljski.« *Dnevnik*, 11. oktober 1966, 10–11.

39 »Nada Mavrič: Nedeljski in dvajset let iskric sreče v otroških očeh.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/289170> (dostop: 10. junij 2023).

40 Intervju z novinarsko Nado Mavrič, dne, 7. aprila 2023

41 Prav tam.

dogodkih. Posebej je treba omeniti *Podoknico Nedeljskega* in *Kmečko ohcet*. Poleg akcij in dogodkov, ki jih je Časopisna hiša organizirala ali pa pri njih kako drugače prisostvovala, pa je svojo zvesto publiko nagradila tudi ob večjih jubilejih in praznovanjih. Najbolj slovesno praznovanje so pripravili leta 2002, ko so praznovali 40. obletnico *Nedeljskega dnevnika*. Ob tej priložnosti so prepotovali vso Slovenijo in organizirali kar deset koncertov, slavlje pa se je zaključilo v Ljubljani v Hali Tivoli. Praznovali so tudi 2000. številko, kasneje tudi 2500. številko, ki so jo natisnili leta 2009.⁴²

Ena prvih akcij, ki se je začela kmalu po tem, ko je začel izhajati *Ljubljanski Dnevnik*, je bilo novoletno obdarovanje miličnikov na ljubljanskih križiščih. Zaposleni so se oblekli v dedka Mraza in druge kostume ter obdarovali miličnike z lepo aranžiranimi steklenicami vina, Dedek mrz pa seveda ni pozabil tistih najmlajših, ki so ga vse leto komaj čakali, da jih razveseli z darili.⁴³

Obdarovanje miličnika pred hotelom Slon v Ljubljani
Foto: Marjan Ciglič, december 1963, hrani: MNSZS

⁴² Korespondenca po elektronski pošti z dolgoletnim Dnevnikovim novinarjem Dušanom Nograškom, dne, 9. avgusta 2018.

⁴³ Prav tam.

Kot že omenjeno, je Dnevnik sodeloval tudi na nekaterih športnih prireditvah. Tako je npr. na zaključni slovesnosti v Planici, ki je potekala marca 1967, predstavnik *Ljubljanskega Dnevnika* vodji avstrijske reprezentance izročil ročno uro, ki je bila namenjena najmlajšemu tekmovalcu v skokih v Planici. To je bil takrat 16-letni Karlheinz Jölly, ki je v končnem seštevku zasedel 33. mesto.⁴⁴

Dnevnikov predstavnik izroča ročno uro vodji avstrijske reprezentance
Foto: Marjan Ciglič, marec 1967, hrani: MNSZS

Dnevnik je mnogokrat organiziral literarne natečaje, ob dnevu republike pa je podeljeval nagrade najboljšim učencem. Leta 1963 je bil naslov natečaja *Moje skrite želje*, nagrado za najboljše eseje pa je prejelo pet sodelujočih učencev. Prvo nagrado je prejela Inka Žvikart iz Kamnika, drugo Marija Štefančič iz Vasi-Fara, tretjo nagrado je prejela Majda Bernik iz Ljubljane, četrto Bojan Žvikart iz Kamnika in peto Venika Gognjavec iz Iga pri Ljubljani.⁴⁵

⁴⁴ *Ljubljanski dnevnik*, 27. marec 1967, 17.

⁴⁵ Originalen zapis iz dnevnika fotoreporterja Marjana Cigliča in *Ljubljanski dnevnik*; »Nagrajenci v naši sredi prisrčno pozdravljeni.« *Ljubljanski dnevnik*, 29. 11.1963, 10.

Nagrajeni učenci (razen dečka⁴⁶, ki stoji na sredini) na Dnevniku – zmagovalka Inka je druga z leve
Foto: Marjan Ciglič, november 1963, hrani: MNSZS

Akcij, povezanih s t. i. *Belo kuverto*, so na Dnevniku pripravili več različnih in ob različnih priložnostih. Tako so npr. v posamezne časopise, ki so jih prodajali v kiosku vstavili belo kuverto, v kateri je bila denarna nagrada. V bližini je čakal Dnevnikov reporter, ki je opazoval kupce, ki so vedeli, da bo bela kuverta vložena. Srečnega nagrajenca je Dnevnikov reporter, ki je čakal v bližini, ustavil in ga intervjuval.⁴⁷

Drugo denarno nagrado v beli kuverti je *Dnevnik* podeljeval na domu zvestih bralcev. T. i. leteči reporter je obiskal matični urad v nekem določenem kraju in prosil matičarja, da izveleče 20 naslovov. Leteči reporter je potem potencialne kandidate za nagrado obiskal na domu, in sicer po

⁴⁶ Prav tam; Marija Štefančič se zaradi bolezni ni mogla udeležiti slovesnosti

⁴⁷ Korespondenca po elektronski pošti z dolgoletnim Dnevnikovim novinarjem Dušanom Nograškom, dne, 12. septembra 2018.

vrstnem redu, kot je bil narejen seznam naslovov na uradu. Prvi, ki je imel pri sebi doma *Nedeljski dnevnik*, je dobil „belo“ kuverto⁴⁸, v kateri je bilo 20.000 dinarjev. Ta akcija se je začela že leta 1962 ob izidu prve številke *Nedeljskega*.⁴⁸

Srečna dobitnica »Bele kuverte«

Foto: Marjan Ciglič, marec 1962, hrani: MNSZS

Ena od Dnevnikovih akcij, povezanih z belo kuverto, je bila tudi akcija z balonom. S strehe stavbe *Ljubljanskega Dnevnika* so spustili velik balon, na katerem je bila privezana tudi bela kuverta. Balon je letel do določene višine, za katero je navadno potreboval približno dobro uro, potem pa je počil in padel na tla. Kdor je našel belo kuverto in upošteval navodila, ki so bila priložena notri ter

⁴⁸ Korespondenca po elektronski pošti z dolgoletnim Dnevnikovim novinarjem Dušanom Nograškom, dne, 14. septembra 2018.

jo poslal nazaj v uredništvo *Dnevnika*, je prejel denarno nagrado.⁴⁹

Akcija z balonom
Foto: Marjan Ciglič, julij 1967, hrani: MNSZS

V Časopisni hiši *Dnevnik* so včasih k sodelovanju povabili tudi najmlajše. Ti so iz škatle, v kateri so bili navedeni zvesti *Dnevnikovi* naročniki, izvlekli kartončke in osebe, katerih podatki so bili napisani na kartončkih, so prejele *Belo kuverto* z denarno nagrado.

Žrebanje za »belo kuverto«
Foto: Marjan Ciglič, februar 1964, hrani: MNSZS

⁴⁹ Prav tam.

Tudi rubrika *Ali znate opazovati?* je bila ena od uspešnih promocijskih akcij *Nedeljskega dnevnika*, ki je potekala takole: V *Nedeljskem* so objavili zakrit portret enega od Dnevnikovih novinarjev ali fotoreportejev in napisali, v katerem kraju v Sloveniji ter ob kateri uri se bo ta nahajal. Prvi, ki ga je prepoznal in je imel pri sebi *Nedeljski dnevnik*, je dobil denarno nagrado.⁵⁰ Decembra 1973 je bila v *Nedeljskem* objava, da bodo po novem letu bralci morali prepoznati Marjana Cigliča, ki se bo nahajal v Trziču.⁵¹

Marjan Ciglič se je odločil, da bo akcijo iskanja v Trziču še malce otežil, zato se je zakamufliral v dedka, s seboj pa je vzel še ženo Danico in vnukinjo Vesno. Ljudje, stari in mladi, so po Trziču hodili naokoli z *Nedeljskim* v roki in šli kar nekajkrat mimo »dedka«. Kmalu je Cigliča prepoznal Janez Hudobivnik doma iz Kranja, ki je bil naključno v Trziču. Dogovorjen je bil s svojim dekletom, ki je bila tam v službi, in ko je slišal za akcijo *Nedeljskega* se je odločil, da bo poskusil srečo. V *Nedeljskem* je bila o dogodku dne, 13. januarja 1974, objavljena reportaža z naslovom *Tržičani ne verjamejo v dedka. Kljub polnemu mestu ljudi z Nedeljskim v roki je Tržičanom nagrado odnesel Kranjčan Janez Hudobivnik*.⁵²

Marjan Ciglič za rubriko
Ali znate opazovati?

Nedeljski dnevnik, 30. december 1973

50 Intervju z Vasom Gasarjem dolgoletnim Dnevnikovim urednikom, dne, 13. junija 2023.

51 »Ali znate opazovati? Zabavajte se z Nedeljskim.« *Nedeljski dnevnik*, 30. december 1973, 3.

52 »Tržičani ne verjamejo v dedka. Kljub polnemu mestu ljudi z Nedeljskim v roki je Tržičanom nagrado odnesel Kranjčan Janez Hudobivnik.« *Nedeljski dnevnik*, 13. januar 1974, 7

Otroci z Nedeljskim iščejo Cigliča

Foto: Marjan Ciglič, januar 1974, hrani: MNZSZ

Ciglič z vnukinjo Vesno v pogovoru z dobitnikom nagrade, žena Danica gleda izložbo

Fotografija nastala s Cigličevim fotoaparatom, 4. januar 1974, hrani: MNSZS

Med zelo odmevnimi tradicionalnimi akcijami, ki se je začela že leta 1956 in je trajala več kot 40 let, je bilo obdarovanje prvega novorojenčka v novem letu. »Otroci že tako prinašajo srečo, še posebna sreča za mater in očeta pa je, če jima otrok prvič zaveka prav na novega leta dan. Prav zato je Dnevnik sklenil, da bo vsako leto obdaroval prvega novorojenca in novorojenko in zaželel srečo njima ter njunima materama in očetoma.«⁵³ Časopis Dnevnik je bil takrat, ko se je začela akcija, uradno še vedno *Ljubljanski dnevnik*, zato so se v redakciji odločili, da bo ta akcija za otroke, rojene v Ljubljani.

Marija Hočevar, obkrožena z Dnevnikovimi darili, v naročju drži novorojenčka Francija, 1. 1. 1967
Foto: Marjan Ciglič, januar 1967, hrani: MNSZS

Ime, ki ga danes še vedno povezujejo s to akcijo, je Marjan Ciglič. On je bil namreč tisti, ki je vsako leto 1. januarja hodil s svojim aparatom in ekipo po porodnišnici ter podarjal šopke rož novepečenim materam, ki jih je nato skupaj z novorojenčki fotografiral.

⁵³ Korespondenca po elektronski pošti z dolgoletnim Dnevnikovim novinarjem Dušanom Nograškom, dne, 9. avgusta 2018.

To je bilo takrat nekaj posebnega. Rodila sem deset minut pred osmo zjutraj in v ljubljanski porodnišnici so posebej poskrbeli za prihod reporterjev. Pripravili so mi posebno sobo v pritličju, vanjo postavili jelko in vsa porodnišnica je napeto čakala prihod novinarjev. Dnevnikova ekipa me je posebej presenetila z darili. Tako sem dobila športni voziček, opremo za punčko in hranilno knjižico z deset tisoč dinarji na njej,⁵⁴

to so bile besede Marije Majnarič iz Ljubljane, ki je 1. januarja 1956 rodila deklico Sonjo in je bila tudi prva predstavljena v *Ljubljanskem dnevniku*. Prvi fantek, ki se je rodil tistega leta, pa je bil Čedomir Radivojević.⁵⁵

Obdarovanje je bilo tradicionalno in vedno bolj slovesno, akcija pa je potekala vse do leta 1997, naslednje leto ja namreč fotoreporter in posebni boter novorojenčkov Marjan Ciglič umrl.

»Boter« Marjan Ciglič fotografira mamico z njenim novorojenčkom
Foto: neznan, januar 1989, hrani: MNSZS

⁵⁴ *Ljubljanski dnevnik*, 3. januar 1956, naslovna stran.

⁵⁵ Prav tam.

Novinarji *Dnevnika* so večkrat priredili *Ustni časopis*, zamisel za to akcijo pa je dal Miran Sattler:

Z ustnim časopisom so novinarji obiskovali manjše slovenske kraje. Ko je bila televizija še v povojih, so ljudje radi videli v živo znane Slovence. Če je bil v časopisu objavljen intervju z denimo Rafkom Irgoličem, ga je *Dnevnik* pripeljal na oder in ta je zapel svojega „Črnega konja.“ Ko je denimo Bled zmagal med turističnimi kraji, so na blejskem odru pripravili zabavni večer. Skratka, šlo je za potujočo propagandno akcijo, ki jo je *Dnevnik* pripravljal po Sloveniji.⁵⁶

Ko so *Dnevnikovi* novinarji Lojze Jakopič, Marjan Raztresen, Edo Glavič, France Stele, Vlado Šlamberger, Marjan Ciglič in Miran Sattler – januarja 1967 pripravili *Ustni časopis* v sindikalni dvorani v Litiji, so sodelovali republiški poslanec Franc Gorenc, predsednik in podpredsednik občinske skupščine Stane Pungerčar in Stane Volk. Imeli so tudi posebne goste, in sicer prof. Alberta Paplerja, Staneta Mancinija, Sonjo Gaberšek idr., dogodek pa sta organizirala Drago Bitenc in Tone Ogorevc.⁵⁷ Istega meseca so *Dnevnikovi* novinarji organizirali *Ustni časopis* še v Škofji Loki in Žireh.⁵⁸

Tudi na *Ustnem časopisu*, ki ga je *Dnevnikovo* uredništvo večkrat priredilo v različnih slovenskih mestih, so imeli nekajkrat akcijo z *Belo kuverto*. Ko je bil *Ustni časopis* v Ravnah na Koroškem, so izžrebali dve beli kuverti z imeni dveh srečnežev, ki sta kot prva dva potnika za nagrado prejela večdnevno potovanje po Evropi. To sta bila Jože Cestnik in Cvetka Naglič. V avtobusu *Dnevnika* in *Putnika*, ki je imel na voljo 44 sedežev, je tako ostalo prostora še za 42 srečnežev, ki so jih izžrebali v drugih krajih po Sloveniji, kjer je bil organiziran *Ustni časopis*.⁵⁹

56 Korespondenca z dolgoletnim *Dnevnikovim* novinarjem Dušanom Nograškom, dne 10. septembra 2018.

57 *Ljubljanski dnevnik*, sobota, 14. januarja 1967, 1.

58 Originalni dnevniški zapisi *Dnevnikovega* fotoreporterja Marjana Cigliča iz januarja 1967.

59 *Ljubljanski dnevnik*, 21. januar 1969, 3.

Ustni časopis v Kinodvorani v Žireh

Foto: Marjan Ciglič, januar 1967, hrani: MNSZS

Ustni časopis v sindikalni dvorani v Litiji

Foto: Marjan Ciglič, januar 1967, hrani: MNSZS

Na podlagi Ustnega časopisa in pisma iz Prekmurja, v katerem je bralec predlagal, da bi oživili še kakšno slovensko tradicijo, se je julija 1987 razvila nova akcija *Nedeljskega dnevnika* – *Podoknica Nedeljskega*, ki se je najprej imenovala *Osina Podoknica*. Z akcijo na *Dnevniku* so mnoga leta in še danes obujajo spomine na stare čase, ko so mladi fantje na skrivaj trkali na okna deklet, pri čemer so morali paziti, da jih niso zalotili starši. Vodilno vlogo podokničarja je imel več kot 30 let Franc Pestotnik.⁶⁰ Podoknica poleg prikazovanja starih navad in vasovanja predstavi tudi posamezne kraje, kjer se dogodek dogaja, krajani pa se zabavajo ob muzikantih, prijetni družbi ter dobri hrani in pijači.⁶¹ Podoknica je postala tradicionalna akcija *Nedeljskega* in je aktualna še danes, izvede pa se na pobudo skupine krajanov ali posameznikov. Ti pošljejo na uredništvo, katero deklet/ženo predlagajo in zakaj, nato pa uredništvo *Dnevnika* izbere kandidatke. Pobudniki so o izboru obveščeni mesec dni vnaprej.⁶² Po spominu Pestotnika so izvedli najbolj nenavadno podoknico v nudističnem avtokampu Koversada na Hrvaškem, kjer so bili člani ansambla Krim in podokničar oblečeni, vsi ostali pa so bili na dogodku goli. Gola je bila tudi slavljenska Pupi, ki je prišla na dopust iz Nemčije.⁶³

Podokničar Franc Pestotnik iz Nedeljskega Dnevnika pri Jožici Prebarčevi v Podpadni pri Sečovljah

Foto: Marjan Ciglič, oktober 1993, hrani: MNSZS

60 Korespondenca z dolgoletnim Dnevnikovim

61 »Veselje ob Napoleonovi reki.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042269708> (dostop: 20. september.2018).

62 »Podoknica Nedeljskega.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042499645> (dostop 20. september.2018).

63 »Naših 60 let.« *Nedeljski dnevnik*, 5. januar 2022; »Franc Pestotnik – podokničar. Smeh in zabava na Podoknicah.« *Nedeljski dnevnik*, 5.

Zelo priljubljena je bila tudi tradicionalna Kmečka ohcet, ki jo je v sodelovanju z ostalimi partnerji organiziral *Dnevnik*. Ideja o Kmečki ohceti se je porodila, ko sta se leta 1965 po starih slovenskih običajih poročila Marija Petkovšek in Viktor Korošec. Okrašene kočije in svatje v narodnih nošah so vzbudili veliko pozornost pri Slovencih in tujih turistih. Tako je nastala pobuda, da bi organizirali kmečko ohcet, na kateri bi sodelovali pari iz Slovenije in tujine, dogodek pa bi postal tradicionalen in mednarodno izredno odmeven.⁶⁴

Nevesti na prvi kmečki ohceti Fani in Berit
Foto: Marjan Ciglič, marec 1966, hrani: MNSZS

Že naslednje leto so se med seboj povezali *Ljubljanski dnevnik*, *Kompas*, hoteli *Lev*, *Union*, *Slon* in *Turist*, *Slovenija vino*, *Gostinsko podjetje Ljubljana* in *Šestica* ter uspešno organizirali prvo *Kmečko ohcet*. Na prvi Kmečki ohceti, ki je potekala 8. marca 1966 in je bila prava atrakcija tako za domačine kot turiste, sta se poročila dva para. Med 300 švedskimi kandidati je

⁶⁴ Zidanšek, Marjeta. Zloženska ob razstavi Kmečka ohcet v objektivu Marjana Cigliča, Ljubljana 2008.

stockholmski časnik *Expressen* izbral Berit in Everta Jakobssona, iz Slovenije pa je *Ljubljanski dnevnik* med 32 kandidati izbral Fani Kozinc in Janeza Potočnika. Berit in Evert sta se sicer uradno poročila že prej na Švedskem in je bila Kmečka ohcet zanju le simbolična, za Fani in Janeza pa je bila to tudi uradna poroka.⁶⁵

Na dan ohceti se je na ljubljanskih ulicah zbralo več kot 50.000 ljudi, ki so z navdušenjem spremljali dogajanje. Še več, gneča je bila tako velika, da je bilo poškodovanih kar nekaj izložbenih oken, ljudje pa so si utirali razgled tudi tako, da so splezali na nadstreške, balkone, javne luči idr. Kmečko ohcet je spremljalo tudi več kot 50 domačih in tujih novinarjev in fotoreporterjev ter ljubljanska in stockholmska televizija.⁶⁶

Posebne čestitke so slovenskemu paru Faniki in Janezu Potočniku med drugimi izrekli tudi košarkarji Olimpije – Janezovi sotekmovalci, Ivo Daneu pa je v imenu vseh igralcev nevesti izročil šopek rož.⁶⁷

Kmečka ohcet je bila tako uspešna, da je ljubljanski televizijski studio o njej pripravil 10-minutni dokumentarni film in ga predvajal med odmorom hokejske tekme med Švedsko in Češkoslovaško na svetovnem prvenstvu v hokeju. Omenjeno tekmo so poleg Jugoslavije prenašali tudi v Avstriji, Švici, Belgiji, Vzhodni Nemčiji, Češkoslovaški, Bolgariji, Sovjetski zvezi, na Danskem in Švedskem. Med sedemtisočglavo množico, ki si je ogledala hokejsko tekmo, so bili tudi Janez, Fani, Berit in Evert.⁶⁸

Kmečka ohcet je postala tradicionalna, prekinjena je bila samo med letoma 1975 in 1978. Vsako leto se je po ljudskih šegah in navadah želelo poročiti več domačih in tujih parov, vedno več prireditev pa so pripravili tudi pred ohcetjo. Zadnjo kmečko ohcet so pripravili leta 1990.

65 Močnik, Monika. »Prva kmečka ohcet skozi objektiv fotoreporterja Marjana Cigliča.« *Fotoantika. Slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, 2018, 34; »Še trdi dni do kmečke ohceti.« *Ljubljanski dnevnik*, 5. marec 1966, 5.

66 Prav tam, 35.

67 Močnik, Prva kmečka ohcet, 34; »Poroka, kakršne Ljubljana še ni videla. Pisani svatje.« *Ljubljanski dnevnik*, 9. marec 1966, 5.

68 Močnik, Prva kmečka ohcet, 34; »Torkova poroka v petek na TV.« *Ljubljanski dnevnik*, 10. marec 1966, 5.

Zaradi gneče na prvi Kmečki ohceti so morali policisti za nemoten potek narediti »živi« zid.

Foto: Marjan Ciglič, marec 1966, hrani: MNSZS

Dnevnik in Nedeljski dnevnik v številkah

Leta 2011 so v okviru projekta Revidirane prodane naklade tiskanih medijev, ki je potekal pod okriljem Slovenske oglaševalske zbornice (SOZ), naredili raziskave, ki so pokazale, da je bil tednik *Nedeljski dnevnik* na prvem mestu po prodani nakladi, medtem ko je časopis *Dnevnik* zasedel tretje mesto.⁶⁹ Enaki so bili rezultati tudi naslednje leto.⁷⁰ Za primerjavo naj navedem, da je imel *Dnevnik* leta 2016 v zadnjem trimesečju naklado 21.844, kar je 36.393 manj od najbolj prodajanega časopisa *Slovenske novice* z

69 »Najbolj prodajan tednik v Sloveniji je Nedeljski dnevnik.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042490072> (dostop: 18.september 2018).

70 »Najbolj prodajane ostajajo Slovenske novice.« Dostopno na: <https://www.delo.si/novice/slovenija/najbolj-prodajane-ostajajo-slovenske-novice.html> (dostop: 18. september 2018).

naklado 58.237 in 7.402 manj od drugo uvrščenega časopisa *Delo*, ki je imel 29.246 izvodov.⁷¹

Istega leta je imel *Nedeljski dnevnik* naklado 84.282, drugo uvrščeni tednik *Družina* pa 28.432 izvodov. Razlika med prvo in drugo uvrščenim tednikom znaša 55.850 izvodov, kar je skoraj 20.000 več, če primerjamo razliko med časopisom *Dnevnik* in *Slovenskimi novicami*, ki izhajata vsak dan.⁷²

Če naredimo še primerjavo med drugo izdajo *Nedeljskega dnevnika*, ki je izšel leta 1962, katere naklada je znašala 40.000 (naklada prve številke, ki je znašala 200.000, je bila namenjena za promocijo), in naklado iz leta 2016 lahko vidimo, da se je naklada tednika ves čas povečevala in se v 44. letih več kot podvojila, medtem ko je naklada *Dnevnika* padla v primerjavi z letom 2004 za skoraj polovico (47 %).⁷³

Iz podatkov je razvidno, da je *Nedeljski dnevnik* uspešen že od začetka kljub vmesnim »krčem«, pot do uspeha pa je Vaso Gasar, dolgoletni *Dnevnikov* urednik komentiral takole:

Moja teorija je, da je *Nedeljski* uspel zaradi uspešnih kombinacij pravih ljudi na pravem mestu in v pravem trenutku. Potem je sam odziv bralcev reproduciral uspešnost in s tem povezal tudi usmeritev časopisa. Eno brez drugega se ne da ponoviti. *Nedeljskega* brez bralcev in vseh ustvarjalcev in samo z urednikom ni, dobro ujemanje vseh in pisanje s pravo mero občutka in brez hudobije pa je preprosta formula za uspeh.⁷⁴

Da lahko časopis kot tak obstaja in se širi že dobrih 70 let, je treba imeti ljudi, ki z njim »živijo«. Ustvarjalci časopisa – uredniki, novinarji, fotoreporteri, oblikovalci, tiskarji in tudi tisti, ki skrbijo, da je časopis vsak dan na pro-

71 »Kateri slovenski časopis je najbolj bran?« Dostopno na: <https://siol.net/novice/slovenija/kaksno-naklado-ima-slovenski-casopisi-424981> (dostop: 18. september 2018).

72 Prav tam.

73 »Naklade slovenskih tiskanih časopisov v prostem padu. Takšni so trendi zadnjih dvanajstih let.« Dostopno na: <https://www.domovina.je/naklade-slovenskih-tiskanih-casopisov-v-prostem-padu-takсни-so-trendi-zadnjih-dvanajstih-let/> (dostop: 18. september 2018).

74 Prav tam.

dajnih mestih, da ta pride do naročnikov, ter tudi tisti, ki skrbijo za sodelovanje s poslovnimi partnerji – oglaševalci, vse to so ustvarjalci in pomembni akterji pri nastanku in razvoju časopisa. Fotoreporterji pa so tisti, ki skrbijo za vizualno privlačne vsebine, ki dopolnjujejo reportaže, zato bo v nadaljevanju poudarek na fotoreporterski službi pri Časopisni hiši Dnevnik.

FOTOREPORTERSKA SLUŽBA PRI ČASOPISNI HIŠI DNEVNIK

»Photojournalism is the process of story telling using the medium of photography as your main story telling device. While a journalist will use their pen and paper to tell stories, a photojournalist will use their camera to capture the visual representation of a story.«⁷⁵

(Fotoreporterstvo je proces pripovedovanja zgodb z uporabo fotografije kot glavnega medija. Medtem ko novinar za pripovedovanje zgodb uporablja svoje pero in papir, fotoreporter za vizualno pripoved zgodbe uporablja svoj fotoaparati.)

Leta 1951, ko je izšla prva številka časopisa *Dnevnik*, fotoreporterske službe kot take v časopisni hiši še ni bilo oz. boljše rečeno je bila še v »povojih«. Po nekaterih virih naj bi bil eden prvih fotoreporterjev Lojze Jurca, ki je skupaj z Miranom Sattlerjem na *Dnevnik* »privabil« tudi Marjana Cigliča. V 60. letih sta bila na *Dnevniku* dva fotoreporterja, in sicer Marjan Ciglič in Marjan Zaplatil. Konec 60. let se jima je pridružil še Nace Bizilj, vendar se je Zaplatil približno pol leta kasneje zaposlil pri časopisni hiši *Delo*. V 70. letih sta tako glavnino predstavljala Ciglič in Bizilj, sicer pa jih v tistem času na splošno ni bilo veliko. Poleg dveh fotoreporterjev na *Dnevniku* je bil tudi en pri *Gorenjskem glasu*, dva pri časopisu *Večer*, pri *Delu* pa so bili trije fotoreporterji.⁷⁶

⁷⁵ »Exploring the World of Photojournalism.« Dostopno na: <https://photographyicon.com/photojournalism/> (dostop: 12. junij 2023).

⁷⁶ Intervju s fotoreporterjem Nacetom Biziljem, dne 31. avgusta 2018.

Prvi Dnevnikovi fotoreporterji, z leve Marjan Ciglič, Nace Bizilj in Marjan Zaplatil

Foto: neznan, original hrani: Vesna Ciglič

Marjan Ciglič, ki se je sicer upokojil leta 1983, za časopisno hišo nikoli ni nehal delati. Okvirno to sovpada s časom, ko je Bizilj prevzel vodilno vlogo fotoreporterske službe, Ciglič pa je imel na *Dnevniku* poseben status. Na *Dnevniku* so takrat imeli tri temnice – ena je bila za razvijanje negativov, ena pozitivov, ena pa je bila samo Cigličeva in v njej je lahko razvijal tako negative kot pozitivne.

Nace Bizilj je v zavedanju pomembnosti fotografij kot vizualnih pričevalcev na *Dnevniku* postopoma vzpostavil tudi pomemben element – odgovornega oz. glavnega urednika fotografije. To je pomenilo, da je skrbel za izbor fotografij, ki bodo objavljene ob posameznih člankih v časopisu

(pri časopisu *Delo* je to vzpostavil Joco Žnidaršič, pri *Mladini* Tone Stojko).⁷⁷ Danes je poklic urednika močno ogrožen oz. izginja in za izbor fotografij skrbijo posamezni uredniki (npr. urednik za kulturo, urednik za športne vsebine), kar znižuje standarde fotografij in zavira razvoj kadrov. To težavo so izpostavili tudi v Aktivu fotoreporterjev in fotografov (AFF),⁷⁸ ki se je nedolgo nazaj vzpostavil v okviru Društva novinarjev Slovenije.⁷⁹

Nace Bizilj je bil odgovorni urednik fotografije vse do leta 2003, nasledil ga je Tomaž Skale, zdaj pa okvirno deset let v časopisni hiši *Dnevnik* nimajo več odgovornega urednika fotografije.⁸⁰

Ko je Nace Bizilj začel delati na *Dnevniku*, je primanjkovalo fotoaparatorov, saj so fotoreporterji vedno potrebovali vsaj dva, zato da ni bilo treba v morebitnih ključnih trenutkih ravno zamenjati filma, pomembni pa so bili tudi zaradi tega, ker zooma še niso poznali. Takrat so imeli vsi službene aparate, danes pa je to prava redkost, namreč večina fotoreporterjev si mora sama zagotoviti fotoaparate in material. Časopisna hiša *Dnevnik* jim je zagotavljala ves fotografski material, so pa fotoreporterji mesečno oddajali poročilo, koliko fotomateriala je bilo porabljenega. Najprej so uporabljali vzhodnonemški fotografski material, vendar se je izkazal za zelo občutljivega. Potem so začeli uporabljati Ilford in Efka filme in papir, ki jih je uvoznik pošiljal na dnevnik. Nemalokrat pa je šel fotoreporter Nace Bizilj v Avstrijo, kjer je bil Nikonov agent in tam kupil ves potreben material za vse fotoreporterje. V veliki meri so uporabljali dva različna formata papirja. Za portret so npr. uporabljali format 13 x 18, za dogodke 18 x 24 idr. Na vprašanje, ali se je kdaj zgodilo, da so ostali rez potrebnega fotografskega

77 Telefonski pogovor z Dnevnikovim fotoreporterjem Tomažem Skaletom, dne, 21. junija 2023.

78 Ustanovitev aktiva fotoreporterjev in fotografov je bila posledica slabšanja profesionalnih, pravnih in finančnih razmer za ustvarjanje. Cilji Aktiva so: Združevanje in povezovanje fotoreporterjev, ki so sicer člani različnih uredništev oziroma delujejo samostojno; Izboljšanje delovnih, socialnih in profesionalnih pogojev za delo fotoreporterjev in fotografov; Zaščita avtorskih pravic in pristop k sistemom kolektivnega uveljavljanja avtorskih pravic; Poglobljanje strokovnega znanja in organizacija izobraževalnih vsebin s področja novinarske in dokumentarne fotografije ter mednarodna sodelovanja

79 »Fotografi opozarjajo na ogroženost žanrov in poklica ter nestabilne pogoje dela« Dostopno na: <https://n1info.si/novice/slovenija/fotografi-opozarjajo-na-ogrozenost-zanrov-in-poklica-ter-nestabilne-pogoje-dela/> (dostop: 27. julij 2023).

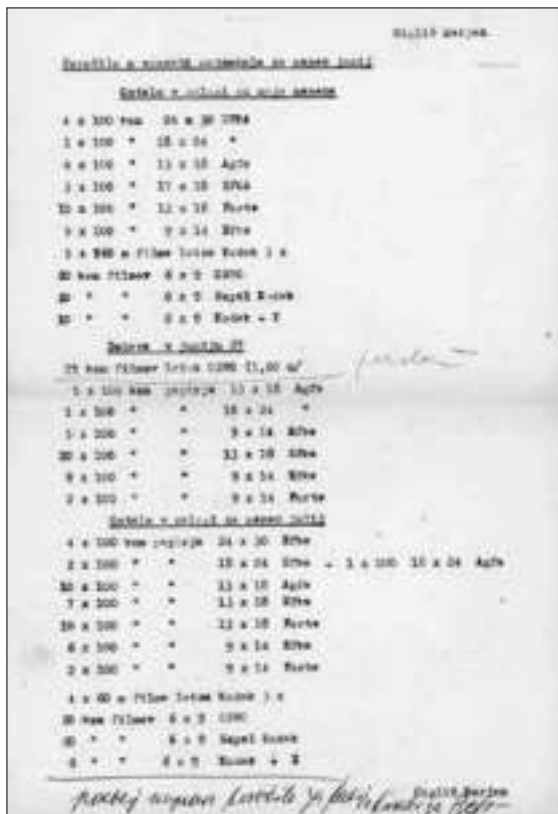
80 Telefonski pogovor z Dnevnikovim fotoreporterjem Tomažem Skaletom, dne, 21. junija 2023.

materiala, je odgovoril: »Vedno smo se nekako znašli, nikoli ni zmanjkalo gradiva.«⁸¹

Popis foto materiala Marjana Cigliča za junij 1967
Arhivsko gradivo Marjana Cigliča, hrani: MNSZS

Podobno je bilo tudi z materiali in tekočinami, ki so jih potrebovali za razvijanje filmov v temnici. Pri tem so mnogokrat tudi improvizirali, Marjan Ciglič pa je imel tudi svojo formulo za razvijanje filmov.⁸² Ciglič je

temnico uporabljal tudi na terenu, namreč, ko so z *Dnevnikom* potovali po Sloveniji in prirejali Ustni časopis, je imel posebno nalogo. S seboj je vzel skoraj ves laboratorij – povečevalnik, kemikalije idr. in fotografiral vse ljudi, ki so se udeležili dogodka, potem pa je šel med dogajanjem v poseben prostor in razvil fotografijo. Na tej fotografiji je nekoga obkrožil, to pa so potem prikazali na velikem filmskem platnu. Tisti, ki je bil obkrožen, je dobil nagrado.⁸³

⁸¹ Intervju s fotoreporterjem Nacetom Biziljem, dne, 31. avgusta 2018.

⁸² Intervju s fotoreporterjem Tomijem Lombarjem, dne, 16. marca 2023.

⁸³ Tone Janežič, »Človek s stotimi življenji. Novoletni pogovor. Marjan Ciglič, fotoreporter Dnevnika in Nedeljskega je živa legenda.« *Sobotna priloga*, 28. december 1996, 16–17.

Marjan Ciglič v temnici čisti steklo za povečevalnik

Foto neznan: original hrani Vesna Ciglič

Zelo velik preskok v razvoju fotoreporterske službe so narekovali digitalni fotoaparati. Ti so omogočili večje število posnetkov, hitrejši dostop oz. prenos fotografij, hitrejšo obdelavo fotografij idr., nastavitve na digitalnih fotoaparatih pa so olajšale tudi fotografiranje v različnih situacijah in vremenskih pogojih, predvsem pa ponoči. Na digitalnem fotoaparatu se danes za nočno fotografiranje nastavi parametre na 12.800 ISO.⁸⁴ Rezultat takih nastavitvev pomeni, da so nočne fotografije ostre in brez zrnatosti. Pri analognih fotoaparatih so imeli filmi takrat nastavitve med 400 do 1600 ASA in so se za boljše resolucijske nočne fotografije morali znajti drugače. Izvajali so t. i. nategovanje filma, pri čemer so film pri razvijanju v temnici za eno stopnjo podaljšali. To je pomenilo, če se je film navadno razvijal 7 minut, so ga takrat morali razvijati 10 minut. Na tak način so npr. iz 1600 ASA lahko navili na 3200, 800 ASA pa npr. na 1600, torej za eno stopnjo se je dalo podaljšati razvijanje. Sicer

⁸⁴ ISO (International Organization for Standardization) je lestvica, ki določa občutljivost filma na svetlobo in hitrost premikanja. Npr. ISO občutljivost med 100 in 400 je namenjena za fotografiranje brez bliskavice zunaj na prostem v sončnem vremenu, med 400 in 1600 za zvečer in oblačnem vremenu, med 1600 in 6400 (lahko tudi več) pa za nočne posnetke ali v temnem prostoru. Višja je ISO občutljivost, večji je razpon učinkovitosti bliskavice. Uporablja se tudi lestvica in standard ASA (American Standards Association), v Jugoslaviji pa se je za filme uporabljal tudi standard DIN (Deutsche Industrie Norme).

pa je bila zadnja omejitev 3200 ASA, čez to niso smeli iti, ker jim tehnologija tega ni dopuščala.⁸⁵

V časopisni hiši Dnevnik so informacije o dogodkih dobili po različnih kanalih. S pomočjo teleprinterja so ves dan sprejemal novice agencije *Tanjug*⁸⁶ in jih prevajali, z njihovo pomočjo pa so tudi pošiljali in sprejemali sporočila ter fotografije (podobno kot danes računalniki). Informacije so prejemali tudi po radiih, od gasilcev, gorskih reševalcev idr. Zaradi narave dela so bili policisti mnogokrat zelo razumevajoči do fotoreporterjev, ko so morali zaradi dela prekoračiti hitrostne omejitve. Nace Bizilj je misel podkreplil z besedami: »Ko se je tiskalo časopis ob 9.00 uri zjutraj, okoli 8.00 zjutraj pa je na Brnik prispel pomemben državnik, si moral biti ob prihodu tam, narediti fotografije, se vrniti v Ljubljano, razviti filme, takrat še na vodni bazi, jih posušiti in do 8.45 ure fotografije dostaviti v uredništvo.« Za marsikoga bi bilo tako delo stresno, za Bizilja, fotoreporterja po srcu, pa je bil to izziv.⁸⁷

Sicer pa delo fotoreporterja ni služba, ki bi jo opravljali osem ur na dan, ampak predstavlja način življenja. Za dobro pokrivnost so bili veliko časa na poti, vsak dan je bil delovni dan. Nace Bizilj se spominja, da je bil vsak drugi vikend dežuren in takrat je navadno dodatno naredil med 400 in 450 km, saj se je moral voziti po vsej Sloveniji, kjer se je kaj dogajalo. *»Moram reči, da je bilo kar naporno, ampak jaz tega napora nisem nikoli čutil, jaz sem užival. To je bila moja sreča, moja svoboda.«*⁸⁸

Ko so bili fotoreporterji v tujini in so morali kar se da hitro dostaviti posnetke na uredništvo, da bodo fotografije, skupaj z reportažo objavljene, dokler so aktualne, so filme pošiljali v uredništvo na različne načine, največ-

85 Intervju s fotoreporterjem Tomijem Lombarjem, dne, 16. marca 2023.

86 Tanjug – Telegrafska agencija nove Jugoslavije je bil ustanovljen novembra 1943 z namenom obveščanja jugoslovanske in tuje javnosti o protifašističnem boju in narodnoosvobodilnem gibanju na območju Jugoslavije. Po vojni je pokrival dogodke na celotne območju Jugoslavije in v tujini. Od leta 1992 je bil Tanjug tiskovna agencija Zvezne republike Jugoslavije, od leta 2003 tiskovna agencija državne skupnosti Srbije in Črne gore, od leta 2006 pa nacionalna tiskovna agencija Srbije.

87 Intervju s fotoreporterjem Nacetom Biziljem, dne 31. avgusta 2018.

88 Prav tam.

krat kar po avtobusu. Prosili so voznika ali sprevodnika, da ga je izročil na avtobusni postaji v Ljubljani kurirju, ki ga je dostavil v uredništvo.⁸⁹

Da je delo potekalo nemoteno, so imeli vsak dan dopoldanske seje, na katerih so določili prioritete za tisti dan, npr. določili so, katere dogodke bodo pokrivali in kdo. Ko je bil Nace Bizilj odgovorni urednik fotografije, je tudi določal, kateri fotoreporter bo pokrival kakšen dogodek, določal pa je po afiniteti posameznika, npr. na športne dogodke je poslal nekoga, ki se je dobro znašel na tekmah in podobno. Vsak dan popoldne pa so se v manjšem številu na popoldanskih sejah zbrali samo izvršni uredniki.

Ena od uredniških sej – fotoreporter Nace Bizilj stoji v ozadju in drži časopis
Foto: Marjan Ciglič, junij 1971, hrani: MNSZS

Ko je naklada časopisa rasla, se je pokazala tudi potreba po večjem številu fotoreporterjev. Takrat so se *Dnevnikovi* ekipi za krajši čas pridružili

⁸⁹ Korespondenca z dolgoletnim *Dnevnikovim* novinarjem Dušanom Nograškom, dne 14. septembra 2018.

še fotoreporterji Jaka Adamič, Matej Povše in Edi Masnec ter Lado Čuk, ki je ostal na *Dnevniku* do upokojitve.

V 80. letih so se pod mentorstvom Naceta Bizilja na *Dnevniku* oblikovala danes številna znana fotoreporterska imena; Tomaž Skale, ki je še danes zaposlen pri *Dnevniku*, ter Jože Suhadolnik in Tomi Lombar, ki sta bila na *Dnevniku* sicer le nekaj časa, malce kasneje pa še Rafael Marn, Luka Cjuha, Bojan Velikonja idr., sicer pa so imeli tudi honorarno zaposlene fotoreporterje, saj je bilo treba pokrivati številne dogodke.⁹⁰

Nace Bizilj, ki je bil med drugim tudi 23 let urednik fotografije pri časopisu *Dnevnik*, je večkrat poudarjal, da se fotografov in fotoreporterjev ne sme »metati v isti koš«. Leta 2011, ob 60. obletnici *Dnevnika*, so povzeli Nacetov intervju, ki so ga objavili leta 2003 ob njegovi upokojitvi v sobotni prilogi *Dnevnika*. Takrat je Bizilj dejal:

»Spoštujem oba poklica, izredno cenim fotografe, ki se ukvarjajo recimo z industrijsko fotografijo, modno fotografijo med njimi so tudi moji prijatelji, toda moje fotoreporterko poslanstvo je drugačno od njihovega: jaz obveščam ljudi, moja fotografija je informacija, ki je pomembna za javnost.« »Pa saj to bi trdil tudi fotograf.« »Ne, on obvešča le posredno. Vzemiva primer modne revije. Če jo je zasnoval Armani, bo mene kot fotoreporterja zanimal on sam in vse, kar se bo dogajalo okoli njega, fotografa pa bodo zanimali detajli oblek, ki jih predstavljajo na tej modni reviji. Včasih nas fotografi ocenjujejo za površneže s tehničnega vidika, ko gre za ocenjevanje kakovosti fotografije, svetlobo in sence, redakcije, za katere delamo, pa tega ne ocenjujejo, marveč od nas zahtevajo informacijo. In končno svoboda fotoreporterja je večja od svobode fotografa. Meni dajo nalogo, ki jo moram opraviti, to je res, toda pri realizaciji te naloge je fotoreporter povsem svoboden. Le od mene je odvisno, kako bom prikazal določen dogodek, zato fotoreporterjev izdelek pripoveduje ljudem, kako on vidi svet okoli sebe.«⁹¹

90 Telefonski pogovor s fotoreporterjem Tomažem Skaletom, dne, 21. julija 2023.

91 »60 let Dnevnika.« *Dnevnik*, 9. julij 2011, 3.

Nace Bizilj je veljal za nepopustljivega in strogega mentorja z zanimivimi pristopi, hkrati pa je vedno znal pohvaliti dobro opravljeno delo. Vedno jih je primerjal s fotoreporterji konkurenčnih medijskih hiš in jih tako opozarjal na njihove šibkosti, od njih pa je zahteval tudi splošno razgledanost in spremljanje aktualnega dogajanja na različnih področjih.

Nekoč, ko je bil razočaran nad mojo fotografijo, mi je na mizi pustil fotografijo istega dogodka, ki jo je posnel Delov fotoreporter – njegovo ime je prečrtal, zraven pa pripisal mojega in mi dal jasno vedeti, da bi takšno sliko moral posneti jaz, da se pač nisem izkazal. Izgovori, zakaj nisem mogel posneti take fotografije, ga niso niti najmanj zanimali.⁹²

V zavedanju, da so fotoreporterji in novinarji zrcalo časopisa, za katerega delajo, je nakazovala tudi zanimivost, da so imeli na *Dnevniku* v rezervi suknjič za primer, če so morali iti fotografirati pomemben dogodek, ki ni bil predviden. »Če delaš za *Dnevnik*, pomeni, da predstavljaš ugledno časopišno hišo« so bile Biziljeve besede po tem, ko je Tomiju Lombarju naročil, naj se gre domov preobleč,⁹³ ker sta šla fotografirati dogodek v Državni zbor.⁹⁴

Kljub Biziljevi strogosti in nepopustljivosti, s katero je na podlagi svojih izkušenj koval pot mladim fotoreporterjem, pa se je znal tudi pošaliti. Takole se enega od zabavnih dogodkov z Biziljem spominja *Dnevnikov* novinar Miran Šubic, ko je kot eden izmed novinarjev pokrival dogajanje na olimpijskih igrah v Sarajevu leta 1984:

»Ti znaš reportaže delat in za Olimpijado v Sarajevu potrebujemo športnega in še enega, ki bo ta background pokrival.« »To je bila zame nagrada in priznanje. /.../ In dol je prišel en moj zelo dober kolega, seveda ni imel ne sobe ne nič. Sem rekel naj gre z menoj v novinarsko vas in če to ne bi bilo v Sarajevu in če ne bi bili Bosanci tako prijazni, naju verjetno nebi spustili. /.../ Mi smo imeli apartma in Nace kot šef je imel v spalnici zakonsko posteljo, mi pa smo spali v manjših

92 Bizilj, Nace. *Nace Bizilj – fotoreporter, Pomladni sij, Katalog retrospektivne razstave*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2019, 20.

93 Tomi Lombar je bil oblečen v farmerke – hlače/kavbojke z naramnicami.

94 Intervju s fotoreporterjem Tomijem Lombarjem, dne, 16. marca 2023.

posteljah. In mu jaz ob ene štirih zjutraj pripeljem tega ... saj Nace je razumel situacijo in ni bil nič jezen, ampak potem me je pa drugim predstavljal takole: »To je pa naš novinar z Gorenjske, Šubic, ki rad mlade fante drugim v posteljo vozi«. To so bile zajebancije, nesmrtni, in smo se imeli prav lepo /.../.«⁹⁵

Sicer pa je bilo njegovo glavno vodilo za fotoreporterje pravilo, da ne fotografiraš samo tistega, kar ti je naročeno, ampak da spremljaš dogajanje okoli sebe. Enako je menil tudi fotoreporter Marjan Ciglič, ki je nekoč dejal: »Fotoreporter mora biti vedno na preži. Kakšna stvar se lahko zgodi hitro in je neponovljiva.«

Časopisna hiša Dnevnik si je medijski prostor »delila« z drugimi časopisnimi hišami, v glavnem so v Sloveniji prevladovali trije večji časopisi, in sicer Dnevnik (kamor spada tudi Nedeljski dnevnik), Delo in Večer. Med temi tremi sta si (pozitivno) konkurenčnost delila predvsem časopisa Delo in Dnevnik. Ta se je kazala predvsem v medsebojni primerjavi, ki je enega in drugega spodbujala k izboljšavam in izpopolnjevanju, hkrati pa so si med seboj tudi pomagali.⁹⁶ Zgodilo se je, da je fotoreporter iz ene časopisne hiše posodil svojemu kolegu iz konkurenčnega medija fotografijo in obratno.⁹⁷

Fotoreporterji posameznih časopisnih hiš so se pogosto znašli na istih dogodkih, ki so jih želeli dobro medijsko pokriti in narediti ekskluzivne reportaže, kljub temu pa so spoštovali en drugega pri svojem delu. Eden od odmevnejših tovrstnih dogodkov je bila prvomajska parada leta 1961, ki je potekala v Ljubljani, in je bila zadnja v takih razsežnostih. Na paradi se je zbralo približno sto tisoč ljudi, na njej pa so sodelovali pripadniki JLA, predstavniki delovnih kolektivov, športnih organizacij, mladina, otroci idr. Udeležili so se je tudi najvišji predstavniki Slovenije, med njimi predsednik ljudske skupščine LRS Miha Marinko, podpredsednik zvezne ljudske skupščine Franc Leskovšek, predsednik izvršnega sveta LRS Boris Kraigher, podpredsednika republiškega izvršnega sveta dr. Joža Vilfan in Viktor Avbelj, člani republiškega izvršnega sveta, organizacijski CK ZKS Ivan Maček,

95 Intervju z Dnevnikovim novinarjem Miranom Šubicem, dne, 29. novembra 2022.

96 Intervju z fotoreporterjem Nacetom Biziljem, dne, 31. avgusta 2018.

97 Prav tam.

predsednik republiškega sveta sindikatov Stane Kavčič, podpredsednik glavnega odbora SZDL Slovenije Franc Kimovec – Žiga, člani glavnega odbora SZDL, generalni podpolkovnik Rado Pehaček idr.⁹⁸ Na paradi je nastala tudi ikonična fotografija avtorja Edija Šelhausa,⁹⁹ ki je bil v pravem trenutku na pravem mestu, namreč med stotisočglavo množico, iz katere se

je del organiziral v krog, je točno na sredini ujel fotoreporterja Marjana Cigliča.¹⁰⁰

Zadnja prvomajska parada iz leta 1961 – na levi strani s fotoaparatom Marjan Ciglič, poleg njega Miloš Švabič, Delov fotoreporter ter ostali fotoreporterji
Foto: Edi Šelhaus, maj 1961, hrani: MNSZS

Marjan Ciglič na sredini kroga

Foto: Edi Šelhaus, maj 1961, hrani: MNSZS

98 Časopis Dnevnik, »Prvomajska parada.« *Dnevnik*, 4. maj 1961, 6–7.

99 Po trenutno razpoložljivih virih je Šelhaus na tem dogodku posnel 80 fotografij, Ciglič pa 81.

100 Fotografski fond Edi Šelhaus in fotografski fond Marjan Ciglič, fototeka Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

Fotografiranje dogodkov pa je za fotoreporterje lahko predstavljalo prave izzive, saj so se nemalokrat znašli v situacijah, ki so zahtevale iznajdljivost, izpostavljeni so bili nevarnostim, včasih pa so jim preglavice delali glavni »akterji«, ki niso vedno želeli sodelovati.

Eden takih primerov se je Šelhausu (in verjetno tudi komu drugemu) zgodil leta 1961, ko je na Bledu potekal šahovski turnir in na katerem je bil glavna zvezda svetovni šahovski prvak Bobby Fischer.

Bobby Fischer (na levi) in fotoreporter Marjan Ciglič na šahovskem turnirju na Bledu
Foto: Edi Šelhaus, september 1961, hrani: MNZSZ

To srečanje mi je ostalo v spominu, ker je Bobby, komaj 15 let¹⁰¹ mu je bilo, imel precej težav z menoj, jaz pa z njim. V uredništvu Tovariša so mi naročili, naj o tem čudežnem, a muhastem dečku, ki je postal središče šahovskega sveta, posnamem več slik, a že v naprej so me opozorili, da je na moč samozavesten, večkrat celo »tečen«, skratka čudnih navad. /.../Prvič sem nameril nanj objektiv v recepciji hotela, in sicer v trenutku, ko je hotel zamenjati dolarje v dinarje. Ko je to opazil, se je name zadril in mi obrnil hrbet. Seveda moja obveznost do časopisa še ni bila opravljena, sledil sem mu naprej. Očitno nezadovoljen se

¹⁰¹ Gre za napačno informacijo, Bobby Fisher je bil takrat star 18 let, vendar tega v besedilu nisem popravljala, ker gre za dobeseden citat iz vira.

je umaknil v svojo sobo./.../Za večerjo se je pokazal v restavraciji, a se brž, ko me je opazil, umaknil v prostorček okoli nje. Tudi sam se strinjam, »da ima pri jedi še pes rad mir«, pa kaj, takšni pregovori ne veljajo za ljudi mojega poklica. Stopil sem v sobico, poblisknil s flešem, a se še komaj umaknil, da me ni zadel del njegove večerje. Naslednji dan pa, kot da se ni zgodilo nič. Fotografiral sem ga po mili volji /.../.¹⁰²

Da so bili posnetki skokov v Planici čim bolj atraktivni, so se fotoreporteri posluževali tudi nekonvencionalnih taktik
Foto: Marjan Čiglič, marec 1969, hrani: MNSZS

Dnevnikovi fotoreporterji (in novinarji) so se srečevali še z drugimi izzivi. Decembra 1981 je na Korziki strmoglavilo jugoslovansko letalo. Že naslednji dan zjutraj je iz Ljubljane v Ajaccio poletelo posebno letalo, na katerem je bila poleg predstavnikov republiške in državne skupščine, Inex Adrie, Kompas in jugoslovanske komisije za identifikacijo žrtev pod vodstvom prof. dr. Janeza Milčinskega tudi skupina novinarjev iz vse države,¹⁰³ Dnevnikovim novinarjem pa je udeležbo prepovedal sam predsednik vlade

102 Edi Šelhaus. *Fotoreporter. Avtobiografija*. Ljubljana: Borec, 1982, 180.

103 Perič, Toni. »«Da ne vidim nikogar iz Nedeljskega!» Novinarjev odhod na Korziko je hotel preprečiti sam predsednik vlade.«V: *50 let Dnevnika*, ur: Tone Janežič in Miran J. Lesjak. Ljubljana: Dnevnik, 2000, 40.

Janez Zemljarič. Prepoved se je navezovala na objavo v *Nedeljskem dnevniku*, ko je novinar Iztok Lipovšek pisal o finančnih nepravilnostih v nogometnem klubu Olimpija, ki je bilo povezano tudi z delovanjem Zemljariča. Zlatko Šetinc, takratni odgovorni urednik *Nedeljskega*, se s prepovedjo ni mogel sprijazniti in je naročil novinarju Toniju Periću, naj se vseeno poskuša nekako »zriniti« na letalo. Periću je bila dodeljena nezavidljiva naloga, dodatno breme pa je občutil še ob naročilu, da »še kaj poslika«. Takrat mu je Nace Bizilj svetoval: »Ti si pač priznaj, da ne znaš slikati. Bo pa tam zanesljivo Joco Žnidaršič iz Dela. Hodi za njim in ko on "škljocne", se postavi na isti kraj in "pritisni" še ti. Pa prej film vloži v fotoaparata.«¹⁰⁴ Novinarju Periću je dejansko uspelo priti na letalo, dogajanje je uspešno fotografiral in tako je tudi *Dnevniku* uspelo pripraviti reportažo o tragični nesreči, ki je vzela 179 življenj.

Sicer pa fotografiranje tragičnih dogodkov fotoreporterjev niso pustili ravnodušne. V starejših izvodih časopisa *Dnevnik* in *Nedeljski dnevnik* lahko najdemo zelo nazorne fotografije nesreče, poleg tega pa so napisani tudi številni osebni podatki udeležencev. Ti so poleg imena, priimka in starosti lahko vsebovali še naslov, kje je bil udeleženec zaposlen idr. V *Nedeljskem dnevniku* so bile v rubriki *Črni teden* objavljene prometne nesreče s smrtnim izidom. Spremljal jih je zemljevid Slovenije z označenimi kraji in podatki o nesreči, nekatere nesreče pa so bile tudi posebej predstavljene. Fotoreporter Tomaž Skale se spominja tragedije, ki je močno vplivala nanj in tudi na »politiko« tovrstnih objav v časopisju. Ko se je vračal s službene poti v Ljubljano, se je pri Medvodah zgodila prometna nesreča. Skale je kot profesionalni fotoreporter nesrečo fotografiral, na poti domov pa se je začel spraševati, zakaj zdravnik in drugo osebje, ki so bili na kraju dogodka, ne »hitijo«. Sledila je objava v časopisu, nekaj dni kasneje pa je Skale prejel pismo. Pisal mu je oče dekleta, ki je v nesreči izgubilo življenje, v pismu pa mu je napisal, da je bil njegov zadnji spomin na hčerko fotografija, na kateri umira. Pismo ga je močno pretreslo, takrat pa je postalo tudi jasno, da zdravnik in drugi niso hiteli, ker so vedeli, da dekletu ni več pomoči in so se osredotočali le nato, da ji omogočijo čim lažji »odhod«.¹⁰⁵

104 Prav tam.

105 Intervju s Tomažem Skaletom z dne, 30. marca 2023.

Razumem fotografije, ki spreminjajo potek in pomagajo pri izboljšanju /.../ fotografija fantka, ki se je utopil, je spremenil odnos Nemčije do migracij, tudi fotografija deklice, ki je nastala v času korejske vojne ni ostala neopažena. Vojne fotografije lahko močno spremenijo odnos do dogajanja, da jih želimo prepričati in služijo tudi kot opomin, da se vojne nebi več dogajale /.../ tudi fotografije prometnih nesreč načeloma lahko tudi spremenijo odnos do vožnje, ampak ti se lahko znajdeš v nesreči kot krivec ali pa tudi udeleženec /.../ tovrstne objave zelo nazornih prometnih nesreč pa na nekoga sploh nimajo vpliva, nekdo pa je lahko zaradi tega zelo prizadet /.../.¹⁰⁶

Sicer pa so *Dnevnikovi* fotoreporterji pokrivali številne dogodke doma in v tujini. Fotoreporter Jože Suhadolnik se iz časa, ko je delal za *Dnevnik*, najbolj spominja dogodkov v Romuniji, ko se je leta 1989 vršila množična vstaja proti diktatorju Nicolau Ceaușescu, ki se je končala z njegovo usmrtnitvijo in usmrtnitvijo njegove žene.¹⁰⁷ Tomaž Skale, ki za *Dnevnik* dela že zavidljivih 40 let, je težko izpostavil samo na en dogodek, ki mu je bil priča kot *Dnevnikov* fotoreporter, je pa omenil dogodke iz časa osamosvojitve Slovenije, pogreb papeža Janeza Pavla in pogreb prvega predsednika Hrvaške Franja Tuđmana, fotografiral je tudi dogajanje, ko so leta 2003 v atentatu v Beogradu ubili Zorana Đinđića, prvega demokratično izvoljenega srbskega premierja po padcu režima Slobodana Miloševića, bil je tudi v Afganistanu, ko so ženske dobile volilno pravico, spremljal je otroke, ki so jih pripeljali iz Gaze (Palestine) na Sočo v Ljubljani, kjer so jim pomagali pri njihovih telesnih poškodbah idr. Kot fotoreporter meni, da je pri tovrstnih dogodkih ključno, da so na fotografijah ujete prave emocije posameznikov ali družbe, pa naj bo to veselje, sreča ali pa žalost, saj te odražajo pristno stanje in pripovedujejo pravo zgodbo.¹⁰⁸ Tomi Lombar se je pri časopisni hiši zaposlil spomladi leta 1991, začetki njegove fotoreporterke kariere pa sovpadajo z osamosvojitvijo Slovenije. Njegova prva najodmevnejša fotografija je nastala 27. junija 1991, ko se je začela vojaška agresija.

106 Prav tam.

107 Korespondenca po elektronski pošti s fotoreporterjem Jožetom Suhadolnikom, dne, 20. julija 2023.

108 Telefonski pogovor s fotoreporterjem Tomažem Skaletom, dne, 21. junija 2023.

Ko smo se v Podutiku peljali po makadamski cesti, je iz gozda začelo rohneti kot sto hudičev. Ustavili smo se in skriti za drevesi pričakali prihod tankov. Ob istem času so bili tam fantje, ki so osamosvojitve do zore proslavljali kar na kamionu. Ko so se prikazali tanki, je eden od fantov skočil s kamiona in se z dvignjenimi rokami postavil pred tank JLA. Takrat je nastala moja prva vojna fotografija. Tankist je peljal naprej in fant se je moral umakniti.¹⁰⁹

Osamosvojitve Slovenije je na splošno pomenila razcvet oz. zlato obdobje fotoreporterstva, saj so se odvijali zgodovinsko pomembni dogodki, ki so morali biti dokumentirani. Pri časopisni hiši Dnevnik so bili na terenu vsi fotoreporterji in skoraj vsi novinarji. Pokrivali so različna dogajanja, pri čemer so morali dobro predvidevati in dobiti čim več informacij o ključnih premikih. Čeprav niso vedeli, kaj se bo zgodilo in so se izpostavljali različnim nevarnostim, se niso umaknili. Ko je Slovenijo preletelo vojaško letalo Mig in prebilo zvočni zid, so se oglasile sirene za zračni napad. Ljudje so zavetje iskali v zakloniščih, nekateri so se skrili tudi v tunel pod gradom v Ljubljani. Vesna Ciglič, vnukinja fotoreporterja Marjana Cigliča se spominja, da se je takrat umaknila v zaklonišče v njihovi stolpnici, Marjana pa ni bilo od nikjer. Ko je nevarnost minila, je odšla nazaj v stanovanje in ko se je Marjan vrnil, ga je vprašala, kje je bil in zakaj ni prišel v zaklonišče. Odgovoril ji je, da je šel najprej na streho stolpnice, če bo še kakšno letalo za fotografirat, potem pa je šel še malo naokrog.¹¹⁰ Tudi Nace Bizilj je v času osamosvojitve kar nekajkrat zrl nevarnosti v oči, med drugim je bilo vanj večkrat uperjeno orožje, posnel pa je tudi kar nekaj ekskluzivnih fotografij.¹¹¹

109 Uršič, Irena. »Oborožen s fotoaparatom in pogumom. Prve vojne fotografije Tomija Lombarja.« Dostopno na: <https://www.muzej-nz.si/si/blog/1460-Oborozen-s-fotoaparatom-in-pogumom> (dostop: 25. avgust 2023).

110 Intervju z Vesno Ciglič, vnukinjo fotoreporterja Marjana Cigliča, dne, 23. februarja 2023.

111 Intervju s fotoreporterjem Nacetom Biziljem, dne, 31. avgusta 2018.

DNEVNIKOVI FOTOREPORTERJI IN NJIHOVI FOTOGRAFSKI FONDI, KI JIH HRANI FOTOTEKA MUZEJA NOVEJŠE IN SODOBNE ZGODOVINE SLOVENIJE

V Fototeki Muzeja novejše in sodobne zgodovine Slovenije se hrani zelo raznoliko fotografsko gradivo, ki zajema čas od preloma v 20. stoletje pa vse do današnjih dni.

Fototeka je nastala leta 1952, leto dni za tem, ko se je muzej preselil v Cekinov grad, kjer je lociran še danes. Takrat se je imenoval Muzej narodne osvoboditve,¹¹² s tem pa je bilo povezano tudi zbiranje fotografskega gradiva. V prvih letih njenega obstoja je muzej pridobil predvsem gradivo iz obdobja 2. svetovne vojne, poudarek pa je bil na zbiranju, preučevanju in urejanju fotografskega gradiva partizanskih in zalednih enot, življenju na osvobojenem ozemlju, okupatorjevem terorju idr. Kasneje sta se spremenila poslanstvo in zbiralna politika muzeja, s tem pa je v muzej začelo prihajati fotografsko gradivo iz različnih časovnih obdobjij prejšnjega stoletja in celo iz 19. stoletja.¹¹³ Danes se v muzejski fototeki nahaja pravi fotografski opus, ki ilustrira vse pomembne dogodke in vsakdanje življenje Slovencev iz celotnega 20. in začetka 21. stoletja. Ponaša se s približno 3 milijoni fotografij na različnih nosilcih in velja za največjo nacionalno fotografsko dediščino.

Fotoreporter Marjan Ciglič

Marjan Ciglič je svoje otroštvo preživel v Kranju, kjer se je kot 14-letni fant prvič srečal z delom fotografa pri Francu Jugu. Med 2. svetovno vojno je izkusil prisilno mobilizacijo v nemško vojsko, kasneje tudi Goli otok. Preden je Ciglič postal sinonim za časopis *Dnevnik*, je bil zaposlen v fotografskih studiih; najprej v Vipavi, potem v Ajdovščini, od tam pa ga je pot vodila v Ljubljano, kjer je najprej delal v Fotoliki, kjer se je največ ukvarjal s por-

112 Muzej se je leta 1948 ob ustanovitvi imenoval Muzej narodne osvoboditve. Leta 1962 se je preimenoval v Muzej ljudske revolucije, leta 1994 v Muzej novejše zgodovine, leta 2003 v Muzej novejše zgodovine Slovenije, od letos pa se imenuje Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije.

113 Vraničar, Ivo. »Fototeka Muzeja novejše zgodovine Slovenije.« *Foto antika. Slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, 2012, 46.

treči. Svojo fotografsko pot je nadaljeval v fotostudiu Stane Potrč, kjer sta ga večkrat obiskala Miran Sattler in Lojze Jurca iz *Dnevnika* in ga povabila v svoj kolektiv.¹¹⁴

Marjan Ciglič je kot fotoreporter časopisne hiše *Dnevnik* delal od leta 1957 pa vse do leta 1997, čeprav se je uradno upokojil leta 1983.

Marjan Ciglič je bil zaščitna znamka *Dnevnika* skoraj do zadnjega, dokler je le zmožgal na pot in med ljudi. Povsod so ga prepoznavali in radi sprejemali kot moža, ki s starim in stolčnim Nikonom in s prstom nenehno na sprožilcu išče zanimive motive. /.../ Marjan Ciglič, človek, ki ga je zagotovo imelo najraje največ novinarjev na *Dnevniku*. Kajti bil je enostavno nekaj posebnega. Kot dnevnikovec in kot človek.¹¹⁵

Tematika njegovega fotografskega opusa je izredno pestra in v grobem zajema politiko, kulturo, šport, gospodarstvo, pomembne dogodke in obiske, kmetijsko, promet, šolstvo, mednarodne odnose, NOB, izseljence, trgovino, Cerkev, zdravstvo, etnologijo, proslave, turizem in gostinstvo, črno kroniko, življenjski utrip v mestih in na podeželju, portrete ter razne akcije časopisa *Dnevnik* in *Nedeljski dnevnik*. Vsakoletno je fotografiral dogodke, kot npr. Kmečka ohcet, novorojenčki, rojeni 1. januarja, Podoknica Nedeljskega, dedek Mraz, ni pa manjkal niti na modnih revijah, pogrebih, žalnih sejah ... V fondu najdemo tudi kar nekaj fotografij televizijskega ekrana. Vedno, ko se je odvijal kakšen pomemben dogodek, ki se ga sam ni udeležil, je dogajanje spremljal po televiziji (če je bil prenos) in fotografiral.

Njegova zbirka je izjemna po količini in kakovosti, posebno vrednost pa predstavljajo fotografije preprostega človeka in na videz nepomembnih dogodkov vsakdanjika, ki jih politična zgodovina ni zabeležila, zato imajo neprecenljivo vrednost za presojo in vrednotenje tega časa.

114 Vrničar, Ivo. *Fototeka. Fotografska zapuščina XX. Stoletja*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2017, 350.

115 Bukovec, Tomaž. »Transparent prek Kopitarjeve« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042457093> (dostop: 25. avgust 2023).

Ciglič je bil eden tistih fotoreporterjev, ki mu je služba predstavljala način življenja in je bil vedno pripravljen, da naredi dobro fotografijo. Mnogokrat je bil mentor mlajšim sodelavcem, saj jim je s svojo prepoznavnostjo in dobro voljo nemalokrat utrl pot do informacij in posledično do zanimivejših reportaž. »Tako smo ob njem zvedeli, da se svet ne dogaja le v političnih palačah in javnih uradih, ampak predvsem drugje. Kako lahko je bilo, če si se moral na težavno nalogo odpraviti v Marjanom Cigličem.«¹¹⁶

Fotografski fond Marjana Cigliča je ocenjen na več kot 300.000 originalnih, predvsem črno-belih negativov v formatu *Leica*, najdemo pa tudi barvne posnetke in druge formate, kot so 6 x 6 in 6 x 9. Ciglič je bil eden najbolj doslednih fotoreporterjev, saj je v dnevniko vsak dan zapisoval osnovne podatke (datum, dogodek idr.) vseh sklopov fotografij, ki jih je naredil. Njegov najstarejši dnevnik je iz leta 1958, najmlajši iz leta 1997, in velja za pionirja arhiviranja fotografskih posnetkov in dokumentiranja. Cigličevi dnevniški zapisi so danes izrednega pomena za raziskovalca, saj so pri preučevanju in raziskovanju izjemno pomemben in verodostojen vir.¹¹⁷

116 Brošura ob razstavi Marjan Ciglič 1924–1998 in 50. obletnici Dnevnika, Tone Janežič, urednik Dnevnika d.d., Ljubljana, 2001.

117 Močnik, Monika. »Fotografski fond Marjana Cigliča v Fototeki Muzeja novejšje zgodovine Slovenije. Fond Marjana Cigliča kot primer arhivskega dela s fotografskim gradivom.« *Revija Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 2020, 159–160.

Marjan Ciglič

Foto: neznan, hrani: MNSZS

Originalni dnevniki Marjana Cigliča

Foto: Monika Močnik, osebni arhiv, hrani: MNZSZ

Ciglič je poleg tega, da je skrbno zapisoval podatke o fotografijah, imel tudi svoj sistem hranjenja fotografskega arhiva. Negative je zlagal v manjše škatlice in v male kovinske embalaže s pokrovčki, v katerih se je prvotno nahaja fotografski material. Ciglič je v vsako škatlico vložil v kolute zvite

negative posameznega meseca in na škatlico napisal mesec in leto. Ta način hranjenja, skupaj z njegovimi dnevniškimi zapisi danes omogoča lažje sistemsko urejanje, vendar obstajajo tudi filmi, ki niso posebej označeni, kar raziskovalcu zelo oteži raziskovanje.

Negativi, shranjeni v originalni obliki, kot jih je hranil Marjan Ciglič

Foto: Monika Močnik, osebni arhiv, hrani: MNSZS

Leta 2001, ko je *Dnevnik* praznoval svojo 50. obletnico obstoja, je Časopisna hiša takrat Muzeju novejše zgodovine podarila celoten fond, ki predstavlja neprecenljivo nacionalno dediščino, ki se v grobem dotika vseh aspektov življenja Slovencev. Njegov fond se je izkazal za enega najbogatejših in nepogrešljivih virov fotografij, ki jih tako muzej kot širša javnost uporabljata za raziskovanje, prikazovanje in razumevanje življenja in dela posameznikov in družbe. Ob svečanem podpisu pogodbe med Muzejem in *Dnevnikom* so pripravili tudi prvo retrospektivno razstavo, kjer so v različnih sklopih poskušali prikazati njegovo 40-letno delo. Takrat je nastala tudi rubrika Porumenela fotografija, ki predstavlja vez in sodelovanje med

Muzejem in *Dnevnikom*. V njej je bila do leta 2020 vsak petek objavljena fotografija Marjana Cigliča, ki je prikazovala dogodke iz 50.- let nazaj. Ljudje so se radi spominjali dogodkov, ki jih je časopis *Dnevnik* poročal 50 let nazaj, nemalokrat pa so se našli tudi posamezniki, ki so na fotografijah prepoznali svoje prijatelje ali sorodnike. Ta vez se je prekinila v času korone, ki je narekovala prilagoditve tudi pri medijih, sta pa muzej in časopis *Dnevnik* povezana na drugačne načine.

Fotoreporter Nace Bizilj

Nace Bizilj se je s fotografijo prvič srečal v osnovi šoli in kmalu se je začel z njo ukvarjati profesionalno. Že z osemnajstimi leti je začel delati za ugledno fotografsko podjetje Foto Slovenija, kjer se je ukvarjal predvsem s komercialno fotografijo, vendar si je vedno želel delati za časopis kot fotoreporter.

Ko je zasledil razpis, da v Časopisni hiši iščejo fotoreporterja, se je prijavil in bil povabljen na razgovor. S seboj je prinesel portfolio fotografij in takratni urednik Slavko Beznik ga je sprejel v službo. Za Časopisno hišo *Dnevnik* je delal vse od leta 1968 do 2003 kot fotoreporter, od tega tudi 23 let kot urednik fotografije. Še tri leta po uradni upokojitvi je pisal satirično rubriko z naslovom *Fotografija ne laže*, s katero je začel leta 1993. Ta je bila objavljena vsak dan od petka do sobote, v njej pa je Bizilj s fotografijo in z besedilom odgovarjal na takratne gospodarske, politične, kulturne in športne razmere v Sloveniji. Rubrika je bila zelo priljubljena, Bizilja pa so zaradi komentarjev trikrat tožili.¹¹⁸

Nace Bizilj je v svojo fotoreportersko kariero dodal mnoge dogodke, na katerih je bil ekskluziven fotograf – bil je na srečanju nemškega kanclerja Helmuta Kohla s slovenskim metropolitom dr. Alojzijem Šuštarjem leta 1985, na praznovanju dvestoletnice padca Bastilje v Parizu leta 1989 s predsednikom predsedstva SFRJ Janezom Drnovškom, na srečanju predsednika predsedstva Slovenije Milana Kučana z nemškim zunanjim ministrom Hansom Dietrichom Genscherjem med vojno za Slovenijo leta 1991 idr. To

¹¹⁸ Intervju s fotoreporterjem Nacetom Biziljem, dne 31. avgusta 2018.

pa ni bil edini ekskluzivni dogodek v času 10-dnevne vojne, namreč med drugim je bil le pet minut po tistem, ko je strmoglavilo letalo v Rožni dolini,¹¹⁹ na kraju dogodka.

Nace Bizilj ni bil fotoreporter samo po službeni dolžnosti, ampak je delo opravljal povsod, kamor je šel. Tudi ko je šel na potovanja, je redno fotografiral in pisal članke. Če je šel na dopust za teden dni, je napisal eno reportažo, če pa je šel na potovanje za dalj časa, je za Nedeljski dnevnik napisal od 5 do 10 nadaljevanj. Omeniti je treba, da je Bizilj med letoma 1996 in 2009 obiskal vseh pet celin in tako od daleč navduševal bralce s svojimi fotografijami in reportažami. Na potovanjih je izkusil veliko zanimivega in posnel marsikatero ekskluzivno fotografijo, kot npr. Nebeški pokop v Tibetu in pokop ljudi ob reki Ganges v Indiji. Potovanja pa so nemalokrat predstavljala prave izzive. Tako se spominja dogodka, ko so se s prijatelji z avtobusom vozili po Mehiki in so kar naenkrat na avtobus vstopili trije oroženi roparji. Najprej so streljali v zrak kot opozorilo, potem pa so začeli ropati vse po vrsti. Bizilj je imel denar v fotoreporterskem jopiču, ki ga je previdno pomaknil pod sedež. Ko so prišli roparji do njega, se je premaknil in eden od roparjev ga je po glavi udaril s sivo pištolo Colt. Ko se je prijel za glavo, je ropar zagledal njegovo uro. Bizilj jim je izročil uro in s tem rešil denar. Ko so roparji odšli, je pomislil, da mogoče sploh ni bila prava pištola, ko je enemu od potnikov na glavo začel kapljati sok, namreč nad glavo je imel torbo, v katero je ropar ustrelil. Tako so se prepričali, da je bila pištola prava. Z uro pa je povezan še en dogodek iz Indije. Bizilj je družbo, s katero so potovali posebej opozoril, da naj v hotelu pustijo ves nakit, ker so ropi zelo pogosti. Zaradi nesporazuma je ena od njegovih kolegic ostala sama v hotelu, zato je prosila Naceta, da jo pospremi, saj ni bilo varno za žensko, da sama hodi naokoli. Ko sta se oddaljila od hotela, so ju obkrožili roparji in Bizilj je spet ostal brez ure. Svojo reportažo, ki je govorila o tem potovanju in je bila objavljena v *Nedeljskem dnevniku*, je zaključil: » /.../ še dobro, da je bila takoj zraven trgovina z urami /.../«¹²⁰

119 27. junija 1991, v času desetdnevne vojne za Slovenijo je TO nad Rožno dolino razstrelila helikopter, ki je prevažal kruh enotam, ki so bile v vojašnici na Vrhniki. Umrli sta Tone Merlak, slovenski vojaški pilot in kopilot Bojančet Sibinovski.

120 Intervju s fotoreporterjem Nacetom Biziljem, dne 31. avgusta 2018.

Nace Bizilj je leta 2010 svoje življenjsko delo, ki ga je ustvarjal od leta 198 do 2003 in vsebuje več kot 300.000 posnetkov v celoti podaril Muzeju in predstavlja pomembno nacionalno kulturno dediščino. Njegove fotografije vizualizirajo vse od politike do športa in kulture, od zgodovinsko ključnih dejanj, pa vse do dogodkov z obrobja zgodovine. Biziljev fotografski fond se ponaša tudi z ekskluzivnimi reportažnimi fotografijami slovenskih in tujih političnih osebnosti, posebno mesto v njegovi karieri pa ima obdobje slovenske politične pomladi, ki se je zaključilo z osamosvojitvijo Slovenije. Leta 2011 je Muzej na tiskovni konferenci z informativno razstavo predstavil javnosti njegovo zapuščino, Slovensko muzejsko društvo pa mu je podelilo častno Valvasorjevo priznanje.¹²¹ Nace Bizilj je redno prihajal v Muzej in s skrbnico njegovega fotografskega fonda, kustosinjo Ireno Uršič, dokumentiral fotografije, kar jim je dalo še dodatno zgodovinsko vrednost. Leta 2019 sta Nace Bizilj in Irena Uršič pripravila obsežno retrospektivno razstavo z naslovom *Retrospektiva Nace Bizilj, Pomladni sij*, na kateri je bil poudarek ravno na obdobju slovenske politične pomladi, preobrazbe iz socializma v demokracijo in izpolnjene plebiscitarne volje naroda z osamosvojitvijo Slovenije. Ob razstavi je izšel tudi istoimenski katalog, ki odstira le del njegove bogate fotoreporterske kariere.¹²²

Fotoreporter Edi Šelhaus

Edi Šelhaus je bil partizanski in povojni fotoreporterjev, ki je na Slovenskem deloval na različnih področjih. Njegovi posnetki so bili objavljeni v številnih dnevnih časnikih in tednikih, med temi največ v *Slovenskem poročevalcu*, *Tovarišu* in *Delu*, kjer je bil zaposlen med letoma 1957 in 1973, nekaj njegovih fotografij pa je bilo objavljenih tudi v časopisu *Dnevnik*. Del njegovega fotografskega opusa je bil objavljen tudi v dokumentarnem filmu *Edi Šelhaus: »Bil sem zraven«* režiserja Jurija Grudna.¹²³

121 Vrničar, *Fotografska zapuščina*, 362.

122 Pogovor s skrbnico fotografskega fonda Naceta Bizilja Ireno Uršič, muzejsko svetovalko, dne 20. januarja 2022.

123 Gruden, Jurij: *Edi Šelhaus: »Bil sem zraven«*, Produkcija Arsmmedia, 2007; premierno predvajan oktobra 2007 v Portorožu na filmskem festivalu dokumentarnega filma, v Teatro Miela, Trst, Italija, 21. 11. 2007; v Kinoateljstvu v Gorici, Italija, 22. 11. 2007; v Kinu Dvor, Ljubljana, 11. 2. 2008; v Kosovelovem domu, Sežana, 16. 3. 2008 in na 10. mednarodnem festivalu dokumentarnega filma v Cankarjevem domu v Ljubljani 31. 3. 2008.

Sicer pa v njegovi fotografski zapuščini, ki se nanaša na čas 2. svetovne vojne in takoj po njej, najdemo različne motive; življenje partizanov, partizanske šole, evakuacije ranjencev s partizanskih letališč, partizanske izvidnice ter v življenje v zaledju, podobe preživelih internirancev po vrnitvi iz taborišča Rab, posnetke iz osvobojene Bele krajine, krajev ob Kolpi, pa tudi iz Dalmacije, Trsta in Gorice, idr. V fotografskem fondu, ki se nanaša na čas po vojni, pa najdemo vse vidike življenja posameznikov in družbe v Sloveniji, vse do njene osamosvojitve, nekaj posnetkov pa je bilo narejenih tudi v 20. stoletju. Šelhaus je posnel fotografije tudi v tujini.¹²⁴

Edi Šelhaus je leta 2000 z darilno pogodbo Muzeju podaril večino svojega fotografskega opusa, ki je štel približno 120.000 posnetkov. Kasneje, leta 2009, ko je časopis *Delo*, pri katerem je bil zaposlen tudi Šelhaus, Muzeju podaril svojo obsežno zbirko, je muzej dobil še preostali del njegovega fonda. Delova zbirka šteje približno 600.000 posnetkov, od tega je bilo 40.000 posnetkov od Šelhausu. Skupno se tako v Muzeju hrani 160.000 njegovih posnetkov. Majhen del, približno 1200 njegovih posnetkov, se hrani še v Narodni in študijski knjižnici v Trstu, in sicer iz obdobja med letoma 1945 in 1948.¹²⁵ Leta 2022 je skrbnica fonda Jožica Šparovec ob stoletnici njegovega rojstva pripravila obsežno retrospektivno razstavo z naslovom *Edi Šelhaus, retrospektiva*, ob razstavi pa je izšel istoimenski katalog.

Muzej pa ima s Šelhausom še eno posebno vez, namreč ko se je upokojil, se je posebej posvetil raziskovanju zavezniških letalcev, ki so strmoglavili med 2. svetovno vojno in preživali. Iz muzeja so bili v projekt vključeni Matija Žgajnar, dr. Monika Kokalj Kočevar in Jožica Šparovec. Rezultat so bila številna nova spoznanja, mednarodna povezovanja, izdaje monografij in drugih knjižnih del, postavljena je bila tudi razstava, ki je nato gostovala v tujini, Matija Žganjar pa je izdal obsežno monografijo, v kateri je predstavil svoje življenjsko delo z naslovom *Zlomljena krila, reševanje zavezniških*

124 Vraničar, *Fotografska zapuščina*, 276.

125 Šparovec, Jožica. *Edi Šelhaus, Retrospektiva, Razstavní katalog ob 100-letnici rojstva Edija Šelhausu*. Ljubljana: Muzej novejšé zgodovine Slovenije, 2022, 7

letalcev na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Posamezni odseki njihovega raziskovalnega dela so bili objavljeni tudi v *Nedeljskem dnevniku*.¹²⁶

Fotoreporter Tomi Lombar

Tomi Lombar je obiskoval Srednjo šolo za oblikovanje in fotografijo in že v tem času je kazal velik interes za delo fotoreporterja. Tako se je marca 1988 izognil pouku in šel fotografirat zadnjega voditelja Sovjetske zveze, Mihaila Gorbačova, ki se je mudil v Ljubljani. Kmalu za tem je junija 1988 fotografiral množico, ki se je v podporo četverici JBTZ in z zahtevami po spoštovanju človekovih pravic zbrala na Kongresnem trgu.

Lombar je pripravništvo najprej opravil pri *Anteni*, malo kasneje, spomladi 1991 pa je začel honorarno delati za časopisno hišo *Dnevnik*. To je bil tudi čas osamosvojitve Slovenije, in čeprav je bil najmlajši fotoreporter v ekipi, se je dela lotil odločno in pogumno. Po fotografiranju veselja ob osamosvojitvi je dan pozneje, 27. junija 1991, ustvaril serijo izjemno pomembnih, a tudi življenjsko tveganih fotografij – prodor oklepni enot Jugoslovanske ljudske armade, ki so šle proti Brniku. Spomladi 1993 je začel fotografirati za novi časopis *Republika*, spomladi 1994 za *Delo Revije*, jeseni 1995 pa je za najdaljše poklicno obdobje prišel v časopisno podjetje Delo pod okrilje urednika fotografije Joca Žnidaršiča. Za *Delo* in njegove edicije je vse do januarja 2020 s fotografijami, posnetimi doma ali po svetu, dnevno nago-varjal bralce.

Tomi Lombar je svoj izjemen fotografski opus, ki pokriva obdobje zadnjih trideset let in vsebuje približno 200.000 analognih in digitalnih fotografij, Muzeju podaril leta 2020. Ob tej priložnosti je bila v Muzeju na ogled razstava njegovih fotografij v štirih različnih sklopih. V prvem in drugem delu je bilo predstavljeno obdobje po uradni osamosvojitvi Slovenije, ki se je začelo z zmagoslavnim praznovanjem na Kongresnem trgu in v naslednjih dneh nadaljevalo z vojno agresijo. Lombar je bil tako predstavljen kot vojni fotograf, kar je bilo simbolično prikazano tudi v nadaljevanju, namreč prve predstavljene fotografije na tleh razpadle Jugoslavije so bile

126 Pogovor s sodelavkama dr. Moniko Kokalj Kočevar in Jožico Šparovec, dne 21. junija 2023.

iz Slovenije iz junija 1991, zadnje predstavljene pa iz leta 1999 na Kosovu. Sledil je sklop fotografij slovenskih športnikov na olimpijskih igrah, in sicer iz ZDA, Sydneyja, Aten in Torina, zadnji sklop pa je bil posvečen svetovno znanim osebnostim, ki so obiskale samostojno Slovenijo.¹²⁷

ZAKLJUČEK

Fotoreporterska služba pri Časopisni hiši Dnevnik se je razvijala postopoma in je »rasla« skupaj z *Dnevnikom* in *Nedeljskim dnevnikom*. Ko je fotografija kot medij dobivala vedno večjo veljavo, je nastala tudi potreba po številnejšem kadru, ki je s fotoaparatom dokumentiral dogodke in s katerimi so obogatili besedila v časopisih. *Dnevnik* in *Nedeljski* sta se razvijala z roko v roko s svojimi zvestimi bralci, zato sta v promocijske in dobrodelne namene prirejala številne dogodke, ki so bili skrbno dokumentirani. Dnevnikovi fotoreporterji so pokrivali tudi številne dogodke iz tujine, zlata doba fotoreporterske službe pa je nastopila v času demokratizacije in osamosvojitve Slovenije, namreč šlo je za prelomne zgodovinske dogodke, ki so se odvijali na domačih tleh.

Marjan Ciglič je bil del *Dnevnikove* ekipe skoraj od vsega začetka in je bil vključen v vse večje razvojne faze časopisa in fotoreporterske službe kot take, o čemer priča tudi njegov izjemen fotografski opus. Tudi Nace Bizilj je v svoji fotoreporterski karieri ustvaril izjemen fotografski fond, s svojim delom pri *Dnevniku* pa je postavil visoke standarde za vse nadaljnje fotoreporterje. Svoj pečat so nedvomno za vedno pustili tudi druga znana fotoreporterska imena, kot so Tomaž Skale, Lado Čuk, Tomi Lombar, Jože Suhadolnik, zagotovo pa so svoje prispevali svoje tudi številni drugi fotoreporterji. Skupaj so ustvarili vizualno pripoved zgodovine Slovencev v drugi polovici 20. stoletja, ki imajo neprecenljivo vrednost za razumevanje nacionalne kulturne dediščine.

Naj za konec povzamem še kratko ugotovitev o fotoreporterjih: Dobri in karizmatični fotoreporterji svojega dela ne opravljajo zgolj za denar, ampak

127 Videoposnetek Pogovor s Tomijem Lombarjem: Od rojstva samostojne Slovenije do obzorja njene tridesetletnice, ki je nastal ob istoimenski razstavi, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 8. februar 2021.

v tem uživajo, v njem najdejo izzive in so se hkrati pripravljene postaviti v situacije, zaradi katerih lahko zaidejo v težave. Fotoreporterstvo je služba, ki zahteva celega človeka in postane način življenja, zato se fotoreporterji tudi v prostem času ne morejo izogniti »poklicni deformaciji«.

Situacijo najbolje ponazori besedilo iz knjige *Witness in our times*:

»/.../ There, he once showed me his pictures from Afganistan and more recent photographs from a prison in Venezuela« /.../ »But there was no gold or glory to be gained from those prison photographs. Instead, they made me ask: Why would you spent your savings to go to a hellhole near Caracas where the guards and prison gangs, both armed, would just soon kill you and trade your camera for food?«¹²⁸/.../ »»Nekoč mi je pokazal svoje fotografije z Afganistana in nedolgo nazaj posnete fotografije iz zapora v Venezueli« /.../ »Ampak te fotografije iz zapora mi niso prinesle slave ali denarja. Namesto tega so me vprašali: Zakaj bi porabil vse prihranke za to, da greš v hudičevo luknjo blizu Caracasa, kjer te lahko varnostniki in zaporniške bande, vsi oboroženi, ubijejo in tvoj fotoaparatus zamenjajo za hrano?««). Vsak fotoreporter pozna odgovor na to vprašanje ...

VIRI IN LITERATURA

Arhivi. *Glasilno Arhivskega društva in arhivov Slovenije*. Ljubljana, 2020, Letnik 43, št. 1

Brošura ob razstavi Marjan Ciglič 1924-1998 in 50. obletnici Dnevnika, Tone Janežič, urednik Dnevnika d.d., Ljubljana, 2001

Šparovec, Jožica. *Edi Šelhaus. Retrospektiva. Razstavní katalog ob 100-letnici rojstva Edija Šelhausa* Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2022.

Edi Šelhaus. *Fotoreporter*. Ljubljana: Borec, 1982.

Vraničar, Ivo. *Fototeka. Fotografška zapuščina XX. Stoletja*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2017.

Light, Ken in Kerry Tremain. *Witness in our times. Working lives of documentary Photographers*. Washington, New York: Smithsonian Books 2000.

Bizilj, Nace. *Nace Bizilj - fotoreporter. Pomladni sij. Katalog retrospektivne razstave*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2019.

Zidanšek, Marjetka. *Zloženska od razstavi Kmečka ohcet v objektivu Marjana Cigliča*. Ljubljana, 2008.

Janežič, Tone in Miran J. Lesjak. *50 let Dnevnika*. Ljubljana: Dnevnik,, 2000.

Arhivsko gradivo

Originalni dnevniški zapisi Marjana Cigliča, hrani: MNSZS

Fotografski fond Marjana Cigliča, fototeka Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

Fotografski fond Edija Šelhausa, fototeka Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

Ustni viri

Intervju s fotoreporterjem Nacetom Biziljem, dne 31. avgusta 2018

Intervju in telefonski pogovor s fotoreporterjem Tomažem Skaletom, dne 30. marca 2023 in 21. junija 2023

Intervju s fotoreporterjem Tomijem Lombarjem, dne 16. marca 2023

Intervju in korespondenca po elektronski pošti s fotoreporterjem Jožetom Suhadolnikom, dne 19. in 21. julija 2023

Intervju z Dnevnikovim dolgoletnim urednikom Vasom Gasarjem, dne 6. julija 2023

Korespondenca z dolgoletnim Dnevnikovim novinarjem Dušanom Nograškom z dne 9. avgusta 2018 in 13., 14., in 20. septembra 2018

Intervju z Vesno Ciglič, dne 23. februarja 2023

Intervju z Dnevnikovim novinarjem Miranom Šubicem, dne 29. novembra 2022

Intervju z Dnevnikovo novinarko Nado Mavrič, dne 7. aprila 2023

Pogovor s sodelavko, muzejsko svetovalko in skrbnico fotografskega fonda Naceta Bizilija in Tomija Lombarja Ireno Uršič, dne 20. januarja 2022

Pogovor s sodelavko, muzejsko svetovalko v pokoju Jožico Šparovec, nekdanjo skrbnico fotografskega fonda Edija Šelhausa, dne 21. julija 2023

Pogovor s sodelavko, muzejsko svetnico dr. Moniko Kokalj Kočevar, dne 21. julija 2023

Časopisi in revije

Ljubljanski dnevnik, 2. julij 1951, leto 1, št. 1.

Ljubljanski dnevnik, 3. januar 1956, leto VI., št. 1.

Ljubljanski dnevnik, 4. maj 1961, leto XI., št. 102.

Ljubljanski dnevnik, 27. marec 1967, leto XVII., št. 83.

Ljubljanski dnevnik, 29. november 1963, leto XIII., št. 325.

Ljubljanski dnevnik, 10. marec 1966, leto XVI., št. 66.

Dnevnik, 21. januar 1969, leto XIX., št. 19.

Dnevnik, 11. oktober 1966, leto XVI., št. 276.

Dnevnik, Sobotna priloga, 28. december 1996, leto XLVI., št. 350.

Dnevnik, 9. julij 2011, leto LXI., št. 157.

Nedeljski dnevnik, 7. januar 1962, leto I, št. 1.

Nedeljski dnevnik, 12. marec 1972, št. 70/XI.

Nedeljski dnevnik, 30. december 1973, leto XII, št. 355.

Nedeljski dnevnik, 13. januar 1974, št.11/XIII.

Nedeljski dnevnik, 5. januar 2022, letnik 61, št. 1.

Fotoantika. Slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2018.

Revija Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije, 2020.

Internetni viri

»Nada Mavrič. Nedeljski in dvajset let iskric sreče v otroških očeh.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/289170> (dostop: 10. junij 2023).

Bukovec, Tomaž. »Transparent prek Kopitarjeve.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042457093> (dostop: 6. julij 2017).

»Naklade slovenskih tiskanih časopisov v prostem padu. Takšni so trendi zadnjih dvanajstih let.« Dostopno na: <https://www.domovina.je/naklade-slovenskih-tiskanih-casopisov-v-prostem-padu-> (dostop: 18. september 2018).»Najbolj prodajan tednik v Sloveniji je Nedeljski dnevnik.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042490072> (dostop: 18. september 2018).

»Najbolj prodajane ostajajo Slovenske novice.« Dostopno na: <https://www.delo.si/novice/slovenija/najbolj-prodajane-ostajajo-slovenske-novice.html> (dostop: 18. september 2018).

»Kateri slovenski časopis je najbolj bran?« Dostopno na: <https://siol.net/novice/slovenija/kaksno-naklado-imajo-slovenski-casopisi-424981> (dostop: 18. september 2018).

»Veselje ob Napoleonovi reki.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042269708> (dostop: 20. september 2018).

»Podoknica Nedeljskega.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042499645> (dostop: 20. september 2018).

»Pogovor s Tomijem Lombarjem: Od rojstva samostojne Slovenije do obzorja njene tridesetletnice ki je nastal ob istoimenski razstavi.« Dostopno na: <https://www.muzej-nz.si/si/razstave/obcasne/1452-tomi-lombar-razstava-ob-donaciji-opusa-fotografij> (dostop: 8. februar 2021).

»Fotografi opozarjajo na ogroženost žanrov in poklica ter nestabilne pogoje dela« Dostopno na: <https://n1info.si/novice/slovenija/fotografi-opozarjajo-na-ogrozenost-zanrov-in-poklica-ter-destabilne-pogoje-dela/> (dostop: 27. julij 2023).

»Predstavitve.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/dd> (dostop: 1. marec 2022).

POVZETEK

Marjan Ciglič je bil eden od najpomembnejših fotoreporterjev v drugi polovici 20. stoletja. O tem ne priča samo njegov fotografski opus, ki je izjemen tako po kvaliteti kot kvantiteti, ampak tudi njegov način življenja in dela, ki se je prepletal in vplival na številne druge fotoreporterje in je odigral veliko vlogo pri ustvarjanju časopisa. Letos časopisna hiša Dnevnik, pri kateri je skoraj od vsega začetka ustvarjal tudi Ciglič, praznuje zavidljivih 72 let. Leta 1951, ko je izšel prvi izvod časopisa Dnevnik, so poročali o zanimivih dogodkih doma in v tujini, pri čemer so upoštevali želje in nasvete zainteresiranih posameznikov, ki so že pred izdajo podali mnenja, kakšen časopis si želijo. Čeprav je bil Dnevnik v začetni fazi vezan bolj na lokalno raven in se je časopisna hiša soočala s finančnimi težavami, se je uspela obdržati in širiti v slovenskem medijskem prostoru. Pri tem je imel ključno vlogo tednik Nedeljski dnevnik, zaradi česar so ga poimenovali tudi »vlečni konj« in letos obeležuje 61 let obstoja. Zaposleni pri časopisni hiši so si ves čas prizadevali, da bi Dnevnik in Nedeljski dnevnik izpolnila čim več želja svojih zvestih bralcev, zato so poleg zanimivih dogodkov objavljali tudi različne podlistke in rubrike, v katerih so bralci lahko našli nasvete za vsakdanja opravila, zabavne koticke, pripravili številne nagradne igre idr., hkrati pa so želeli dobiti tudi čim več novih bralcev. V ta namen so organizirali številne promocijske dogodke, ki so bili zelo uspešni. Tako so npr. izvajali Ustne časopise po Sloveniji, na katerih so približali aktualne teme in pripeljali znane goste ljudem iz različnih krajev po Sloveniji, za ohranjanje slovenskih tradicionalnih običajev so organizirali Podokence, bili med glavnimi organizatorji Kmečke ohceti, kot prvi so v porodnišnici obiskali in obdarovali prve novorojenčke, ki so se rodili na novega leta dan, decembra je Dnevnikov Dedek mraz obdaroval miličnike na ulici in otroke idr. Med najodmevnejše akcije pa zagotovo spadata akcija za invalide, ko so vsako leto za en dan na izlet peljali invalide iz cele Slovenije in humanitarna akcija Iskrice v žalostnih očeh, pri kateri so pomagali številnim socialno ogroženim družinam po vsej Sloveniji. Vse te dogodke in akcije je s svojim fotoaparatom spremljal tudi Marjan Ciglič, kar je razvidno iz spremljajočih fotografij v članku.

Sicer pa je bil uspeh časopisa odvisen od vseh ustvarjalcev, ki so z njim tako rekoč živeli. Poleg urednikov, novinarjev, oblikovalcev, tiskarjev, tistih, ki so skrbeli, da je bil časopis vsak dan na prodajnih mestih in da so prišli do naročnikov ter tudi tisti, ki so skrbeli za oglaševanje idr., so imeli pomembno vlogo (in jo imajo tudi danes) tudi Dnevnikovi fotoreporterji. Ti namreč skrbijo, da so vsebine vizualno privlačne za bralca že na prvi pogled, hkrati pa fotografije lahko povedo več kot tisoč besed. Tako kot sam časopis se je tudi fotoreporterska služba na Dnevniku razvijala postopoma in se je časovno pogojeno soočala s različnimi dejavniki, kot so prenos fotografij s terena, razvijanje filmov idr. Velik napredek so prinesli digitalni fotoaparati, ki so močno olajšali delo fotoreporterjem predvsem zato, ker so lahko naredili več fotografij, ki jih ni bilo treba razvijati in so jih tudi lažje prenesli do uredništva. Ko je fotografija postajala vedno bolj zaželen medij v časopisih, se je tudi na Dnevniku pokazala potreba po večjem kadru, da so lahko pokrivali različne dogodke po vsej Sloveniji in tudi v tujini. Sicer pa so zlato obdobje fotoreporterske službe zaradi dogodkov, ki so se odvijali na domačih tleh, prinesla osemdeseta leta, višek pa je zaznamovala osamosvojitve Slovenije in osamosvojitvena vojna.

Kljub temu, da se je fotoreporterska služba pri časopisni hiši Dnevnik razvijala postopoma, je imela že od zgodnjih začetkov izvrstne fotoreporterje. Eden od njih je bil Marjan Ciglič, ki je za časopisno hišo delal od leta 1957 in letos mineva že 40 let od njegove uradne upokojitve in 26 let, kar je nehal delati za časopisno hišo. Kasneje se je Cigliču in Marjanu Zaplatilu, ki je bil tudi takrat na Dnevniku, pridružil še Nace Bizilj, ki je za Dnevnik fotografiral dobra tri desetletja in je bil tudi dolgoletni odgovorni urednik fotografije. Svoj pečat pri Dnevnikovi fotoreporterski službi sta zagotovo pustila tudi fotoreporter Lado Čuk ter Tomaž Skale, katerega fotografije še danes že četrto desetletje spremljajo vsebine pri časopisni hiši Dnevnik. Poleg že omenjenih fotoreporterjev, so časopis s svojim delom zaznamovali tudi fotoreporterji, ki so zanj sicer delali manj časa ali pa samo honorarno, kot npr. Edi Šelhaus, Tomi Lombar, Jože Suhadolnik idr.

Fotografski opusi, ki so nastajali več desetletij pa danes niso pomembni samo za historiat časopisne hiše, ampak kot pričevalci preteklosti v čas in

prostor umeščajo slovensko kulturno identiteto. V tem zavedanju je časopisna hiša Dnevnik in nekateri zgoraj omenjeni fotoreporterji prepoznala Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije kot institucijo, ki bo skrbela in hranila gradivo za vse prihodnje generacije. Vsi fondi, ki so bili zaupani Muzeju in se hranijo v muzejski fototeki, spadajo med nacionalno kulturno dediščino in skupaj z ostalimi fondi in zbirkami tvorijo največjo nacionalno fotografsko zbirko v Sloveniji. V fototeki se nahaja približno tri milijone fotografij na različnih nosilcih, od tega se okvirno 300.000 posnetkov hrani v Cigličevem fotografskem fondu. V fototeki se tako hrani neprecenljiva fotografska zapuščina in predstavlja nezamenljiv zgodovinski vir za proučevanje in razumevanje Slovencev v 20. stoletju oz. vse do današnjih dni.

Retro **SPEKTIVE**

Nove tehnologije

255

Podatkovna in prostorska baza prikritih vojnih grobišč v spletnem okolju ArcGIS kot pripomoček za zgodovinsko in geografsko raziskovalno delo

**The database of hidden war graves in the ArcGIS Online
environment as a tool for historical and geographical
research**

Peter Mikša, Barbara Lampič

257

IZVLEČEK

Prispevek se navezuje na t. i. poveljne poboje in z njimi prikrita lokacije pokopa žrtev, t. i. prikrita vojna grobišča na ozemlju današnje Slovenije in na podatkovno bazo potencialnih prikritih grobišč. Osredotoča se na možnost uporabe spletnega orodja ArcGIS online za raziskovanje te tematike, saj omogoča nove načine urejanja podatkov, njihovega prikazovanja in izdelavo ter prikaze interaktivnih kart.

Ključne besede

poveljni poboji, prikrita vojna grobišča, podatkovna baza, spletno orodje ArcGIS online, interaktivni prostorski prikazi, Slovenija

ABSTRACT

The article is related to the so-called post-war killing and the hidden burial sites of the victims, the so-called hidden war graves on the territory of today's Slovenia, and to the database of potential hidden graves. It focuses on the possibility of using the ArcGIS online tool for research on this topic, as it allows new ways of editing and displaying data and creating and displaying interactive maps.

Keywords

post-war killings, hidden war graves, database, ArcGIS online tool, interactive spatial displays, Slovenia

UVOD

Usmrtitve in pokopi v t. i. povojnih pobojev so bili izvedeni na različnih lokacijah (gozd, jame, rudniki, izkopi ...), večinoma daleč stran od oči javnosti, vse z namenom njihovega prikritja. Zaradi zapletenosti teh dogodkov in političnih razmer, ki so zaznamovale to obdobje, so bili ti dogodki pogosto zanikani ali omalovaževani. Sistematično raziskovanje je bilo oteženo zaradi omejenega dostopa do arhivov in pričevanj ter političnega pritiska. V zadnjih desetletjih sta se okrepilo (zgodovinsko) raziskovanje in dokumentiranje teh dogodkov. V sklopu raziskav (po)vojnih pobojev se je med letoma 2002 in 2009 zasnovala in vzpostavila tudi obsežna podatkovna baza prikritih vojnih grobišč, ki je vsebovala približno 600 potencialnih lokacij. Velik del je bil opisan in kjer je bilo mogoče je bil tudi predstavljen zgodovinski kontekst dogodka. Večinoma so bile lokacije terensko preverjene in fotografirane. Po letu 2009 se je proces nadaljnega evidentiranja in nadgradnje podatkovnega sloja skoraj ustavil, dodatno je bilo vpisanih le še 75 potencialnih lokacij prikritih vojnih grobišč. Okrepilo pa sta se sondiranje in potrjevanje lokacij posameznih prikritih grobišč. Kljub številnim novim zgodovinskim dejstvom, posredovanim novim lokacijam potencialnih prikritih grobišč, ter rezultatom izkopavanj in sondiranja pa ni bil zagotovljen sistemski pristop za upravljanje s podatki. Slabšo ažurnost podatkovnega dela baze lahko pripišemo tudi spremembam pri odgovornosti za bazo podatkov, ki se je predhodno precej »selila« po ministrstvih, od leta 2021 pa je v upravljanju Uprave RS za vojaško dediščino, Sektor za vojne grobove in grobišča (Ministrstvo za obrambo). Na širšo (ne)uporabo in javnost podatkov je vplivala tudi terminološka nepoštenost, tehnološka okorelost podatkovnega sloja ter nepovezljivost z drugimi bazami podatkov. Leta 2020 je na pobudo ministrstva za gospodarski razvoj in tehnologijo v sklopu projekta *Priprava elaborata in vsebinske nadgradnje obstoječe baze in aplikacije prikritih vojnih grobišč* prišlo do atributivne nadgradnje baze, v okviru katere so se dopolnili, uredili in posodobili podatki. Pripravil se je tudi predlog nadgradnje oziroma celovita posodobitev sistema delovanja podatkovne in prostorske baze prikritih vojnih grobišč, ki smo ga izvedli

sodelavci Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Oddelek za geografijo in Oddelek za zgodovino).

V pričujočem prispevku je predstavljena vsebinska struktura nadgrajene baze in funkcionalnosti aplikacije. Predlog posodobljenega sistema spremljanja prikritih vojnih grobišč smo vzpostavili s spletnim orodjem ArcGIS online. Interaktivni prikazi in vizualizacija dela podatkov ter prostorski prikazi omogočajo boljši pregled in interpretacijo nekaterih podatkov. V prispevku z vizualnim gradivom nazorno predstavljamo možnosti urejanja in pregledovanja podatkov ter druge funkcije pregledovalnika in urejevalnika kar je, ob predpostavki, da bo t. i. »Podatkovna in prostorska baza prikritih vojnih grobišč« vsaj v delu javno dostopna tudi prek spleta, lahko dober dodaten pripomoček pri raziskovah humanističnih ved (npr. zgodovine, geografije).

ODKRIVANJE IN JAVNO PRIZNANJE PRIKRITIH VOJNIH GROBIŠČ

V Zakonu o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev so prikrita vojna grobišča opredeljena kot »grobišča žrtev vojnega in povojnega nasilja oziroma po vojni usmrčenih oseb na ozemlju Republike Slovenije, ki so bila po drugi svetovni vojni prikrita«.¹ O dogodkih maja leta 1945 je v zgodovinopisju nastalo ogromno knjig, člankov in raziskav, a vseeno o času konca vojne še vedno nimamo odgovorov na mnoga vprašanja, tako v okviru svetovnega kot tudi slovenskega zgodovinopisja. To je bil čas zadnjih bojev za osvoboditev države in za pregon okupatorjev ter njih (domačih) sodelavcev iz slovenskega ozemlja, hkrati pa je v tem času potekalo tudi maščevanje zmagovalcev nad tistimi, ki so jih smatrali za sovražnike. To ni potekalo le na slovenskem ozemlju, bilo je prisotno tudi drugod po Evropi, a vendar je bilo dogajanje pred in ob koncu vojne zaradi specifične geopolitične lege Slovenije pri nas precej bolj burno, množično in krvavo. V prvih dneh maja 1945 je nemška vojska začela zapuščati Balkan v smeri današnje Avstrije, hkrati z njimi pa se je iz tega dela umikala tudi množica njenih kolaboraci-

¹ Zakon o vojnih grobiščih, Uradni list RS, št. 65/03, 72/09 in 32/17.

onističnih enot različnih narodnosti, z njo pa tudi veliko število civilistov, kjer so se želeli predati britanskim in ameriškim silam.² 14. maja so britanske enote dobile povelje, da Jugoslovane, ki so sodelovali z nacističnim okupatorjem, izročijo nazaj novi jugoslovanski oblasti ter naj ne sprejemajo več novih enot z ozemlja Jugoslavije.³ Z 18. majem so začeli Angleži vračati najprej ustaše in hrvaške domobrane, za njimi ljotičevce, nedičevce in četnike, kot zadnje pa še 27. maja pripadnike slovenskega domobranstva. Ujetnike je jugoslovanska oblast po kratkih zaslišanjih razdelila v skupine glede na starost in glede na čas sodelovanja z domobranskimi enotami. Razdelili so jih v skupine A, B in C, možnosti za preživetje pa so imeli le tisti iz skupine A in redki posamezniki iz skupine B.⁴

Poboji so sicer potekali že med vojno, a na Slovenskem je bila večina izvedena od maja do julija 1945.⁵ Velika večina usmrtitev v tem obdobju je bila izvršena brez sodnih postopkov, žrtve pa so bile nato izbrisane iz javnega spomina.⁶ Odvzeta jim je bila tudi pravica do dostojnega pogreba, groba in spomina, saj jih je velika večina zakopanih v množičnih prikritih grobiščih – v protitankovskih jarkih, rudnikih, kraških jamah, breznih idr. Rudniške jarke so nato zalili z vodo in minerali v hode vanje, prav tako so minerali kraška brezna, v katera so nametali še les, skale, v kasnejših letih pa pogosto še smeti. Zasuti in zravnani so bili tudi protitankovski jarki in jame. Na ta način so odstranili velik del sledov morišč.⁷

Natančnega števila žrtev poveljnih pobojev nimamo, zgodovinarica Deželak Barič v raziskavi »*Pregled mrliških matičnih knjig za ugotovitev števila ter strukture žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej*« omenja

2 Repe, Božo. *S puško in knjigo*. Ljubljana, 2015, 268.

3 Mlakar, Boris. »Protirevolucionarni tabor in konec vojne.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1991*, ur. Jasna Fisher et al., 773–778. Ljubljana: Mladinska knjiga; Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, 772.

4 Ferenc, Mitja. *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*. Celje: Muzej novejša zgodovina, 2005, 14.

5 Ferenc, *Prikrito in očem zakrito*, 12–23.

6 Mlakar, Boris. »Usoda domobrancev.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1991*, ur. Jasna Fisher et al., 773–778. Ljubljana: Mladinska knjiga; Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, 836.

7 Ferenc, *Prikrito in očem zakrito*, 12–23.

število 14.700 slovenskih žrtev, izmed katerih jih je bilo v matičnih mrliških knjigah mogoče najti le 6.678, preostali podatki pa temeljijo predvsem na arheoloških najdbah in dokumentih spominske narave.⁸ Poleg njih je bilo na slovenskem ozemlju ubitih še več deset tisoč pripadnikov jugoslovanskih in drugih v vojni sodelujočih narodov (Nemci, Italijani, Madžari, Ukrajinci, Albanci itd), ki so ob koncu vojne želeli prek Slovenije prebežati v Avstrijo.⁹

Dolga leta je bila v Jugoslaviji glede te tematike zaukazana molčečnost, mnogi svojci niso vedeli, kje so pokopani njihovi umorjeni sorodniki, če pa so poznali lokacije, pa je bilo prepovedano označevati grobove. Svojci umorjenih so tako morali molče čakati na spremembe odnosa do umorjenih, da bodo lahko te kraje dostojno označili in kjer bo mogoče prekopali ostanke. Sistematično evidentiranje prikritih vojnih grobišč se je dejansko začelo leta 2001.

RAZVOJ PODATKOVNE IN PROSTORSKE BAZE PRIKRITIH VOJNIH GROBIŠČ

Med letoma 2002 in 2009 je potekalo obsežno raziskovalno delo in vzpostavljanje prve celovite podatkovne zbirke prikritih vojnih grobišč, saj je bilo prepoznanih, opisanih in večinoma tudi terensko preverjenih 600 potencialnih lokacij grobišč. Glavnino dela je bilo opravljeno pod vodstvom dr. Mitje Ferenc. Podatki so bili urejeni v aplikaciji Prikrita vojna grobišča, ki jo je vse do januarja 2021 upravljalo ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, ki ni bila dostopna niti strokovni in tudi ne širši javnosti.¹⁰ Podatki o omenjenih cca. 600 lokacijah prikritih grobišč niso bili povsem uravnoteženo podani, opisi posameznih lokacij so se med seboj razlikovali po obsegu, kakovosti, natančnosti, obsegu uporabljenih viriov

8 Rezultati projekta V6-1035 Pregled mrliških matičnih knjig za ugotovitev števila ter strukture žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej. Inštitut za novejšo zgodovino, 2012 2010-09 10.

9 Podatki razvidni iz Podatkovne in prostorske baze prikritih vojnih grobišč.

10 Lampič, Barbara; Vehar, Maja in Mikša, Peter. »Nova podatkovna in prostorska baza prikritih vojnih grobišč kot podlaga za upravljanje registra vseh vojnih grobišč.« V: *Pravica do groba. Republika Slovenija in vojni grobovi. 5. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč*, ur. Jože Dežman, 81-107. Ljubljana: Družina, 2021.

ipd., vendar so, gledano v celoti, predstavljali izjemno obsežen in dragocen korpus podatkov, gradiv in fotografij.¹¹

Po letu 2009 sta se sistematično zbiranje in vsebinska nadgradnja podatkovnega sloja skoraj ustavili kljub novim zgodovinskim dejstvom in posredovanim novim lokacijam prikritih grobišč.¹² V naslednjih letih je bilo dodatno vpisanih le še 75 lokacij prikritih vojnih grobišč. Izvajalo se je sondiranje in potrjevanje lokacij posameznih prikritih grobišč, za kar je skrbela Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč pod vodstvom dr. Jožeta Dežmana. Prekinitev sistematičnega zbiranja in posodabljanja podatkov ter zastarela aplikacija za njihovo spremljanje je oteževalo nadaljnji razvoj baze. Evidenca prikritih vojnih grobišč ni imela skrbnika za vnose in urejevalca podatkov, vzpostavljenega sistema za verifikacijo podatkov idr. Podatkovna baza prikritih vojnih grobišč je skozi leta spreminjala tudi »lastništvo« – t.j. odgovorno javno inštitucijo za njeno upravljanje. Leta 2015 sprejeti Zakon o prikritih grobiščih in pokopu žrtev¹³ je sicer omogočil nadaljevanje prekopov žrtev, raziskav in urejanje prikritih grobišč, težav z evidenco in samo podatkovno bazo pa ni izboljšal. Na pobudo ministrstva za gospodarski razvoj in tehnologijo ter Komisije vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih vojnih grobišč je bil prek že omenjene projektne naloge, ki smo jo izvajali raziskovalci Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v obdobju 2020–2021, na osnovi podatkov evidence prikritih vojnih grobišč nadgrajen prostorsko-podatkovni sloj prikritih vojnih grobišč z ugotovitvami poročil sondiranja. Sočasno je bila vzpostavljena tudi aplikacija v okolju ArcGIS online, kar predstavlja pomemben korak za zagotavljanje celovitega sistema za spremljanje vojnih grobišč v Sloveniji.¹⁴ Dodatno je bila v letu 2021 izvedena manjša projektna naloga, ki je tehnično dopolnila

11 Prav tam.

12 Ferenc, Mitja. »Huda jama je bila prehuda, po državi še vedno stotine neoznačenih grobišč: i&ntervju z zgodovinarjem in članom komisije za odkrivanje prikritih grobišč Mitjo Ferencem.« Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/slovenija/huda-jama-je-bila-prehuda-po-drzavi-se-vedno-stotine-neoznacениh-grobisc/359553> (dostop: 19. avgust 2023).

13 *Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev (ZPVGŽ)*, Uradni list RS, št. 55/15 in 92/21

14 Lampič, Barbara; Mikša, Peter in Vehar, Maja. *Priprava elaborata in vsebinske nadgradnje obstoječe baze in aplikacije prikritih vojnih grobišč : zaključno poročilo*. Ljubljana: Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2020, 93.

podatke v aplikaciji, zagotovila podatkovno dopolnitev ter terenske ogleda izbranih prikritih grobišč.¹⁵

V okviru omenjenega projekta iz leta 2020 se je prvotno evidenco prikritih vojnih grobišč pregledalo in ovrednotilo tako po vsebinski kot tehnični plati. Narejen je bil sistem spremljanja in posodabljanja podatkov, zasnovana aplikacija in v skladu s potrebami upravljavca Evidence prikritih vojnih grobišč nadgrajena funkcionalnosti aplikacije, zasnovan pa tudi pregledovalnik podatkov, ki bo v prihodnje moral delovati javno. Preverjeni, dopolnjeni ter posodobljeni podatki o posameznih grobiščih ter njihova ustrezna umestitev v prostor (preverjene lokacije) omogočajo povezljivost z drugimi prostorskimi sloji, vključevanje kartografskih prilog, fotografij in drugih gradiv, ki zagotavljajo ustrezno dokumentacijsko opremljenost vsake lokacije.

Delo pri razvoju baze prikritih vojnih grobišč je potekalo v večih vsebinsko zaokroženih sklopih. Podrobneje so vse izvedene aktivnosti predstavljene v poročilih projektnih nalog¹⁶ in poročilu komisije¹⁷, tu pa predstavljamo le kratek povzetek.

a) Analiza prvotne tehnične zasnove, strukture in delovanja baze in aplikacije prikritih grobišč

- Analiza sistema delovanja prvotne aplikacije prikritih vojnih grobišč (funkcionalnosti aplikacije, ki jo je razvilo podjetje COMLAND v času vzpostavitve prve evidence), povezljivost z drugimi bazami, iskalne možnosti idr.
- Analiza vsebinske zasnove baze (preveritev možnosti nadgradnje v povezavi z aktualnimi potrebami uporabnikov).

15 Lampič, Barbara in Rebernik, Lea. *Nadgradnja aplikacije prikrita vojna grobišča s podatki Registra vojnih grobišč : zaključno poročilo*. Ljubljana: Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2021, 56..

16 Lampič, Mikša, Vehar. *Priprava elaborata in vsebinske nadgradnje obstoječe baze in aplikacije prikritih vojnih grobišč*; Lampič, Rebernik. *Nadgradnja aplikacije prikrita vojna grobišča s podatki Registra vojnih grobišč*.

17 *Pravica do groba. Republika Slovenija in vojni grobovi. 5. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2021.

- Vsebinska dopolnitev baze – posodobitev virov in literature, ki se nanašajo na že evidentirana grobišča.
- Pregled in sistematična ureditev obstoječe fotodokumentacije prikritih vojnih grobišč.
- Preveritev zanesljivosti obstoječih prostorskih podatkov – ustreznost lokacij posameznih grobišč.
- Pregled možnosti povezljivosti baze z drugimi podatkovnimi sloji.

b) Vsebinska analiza prvotne baze podatkov in osnovna nadgradnja podatkov

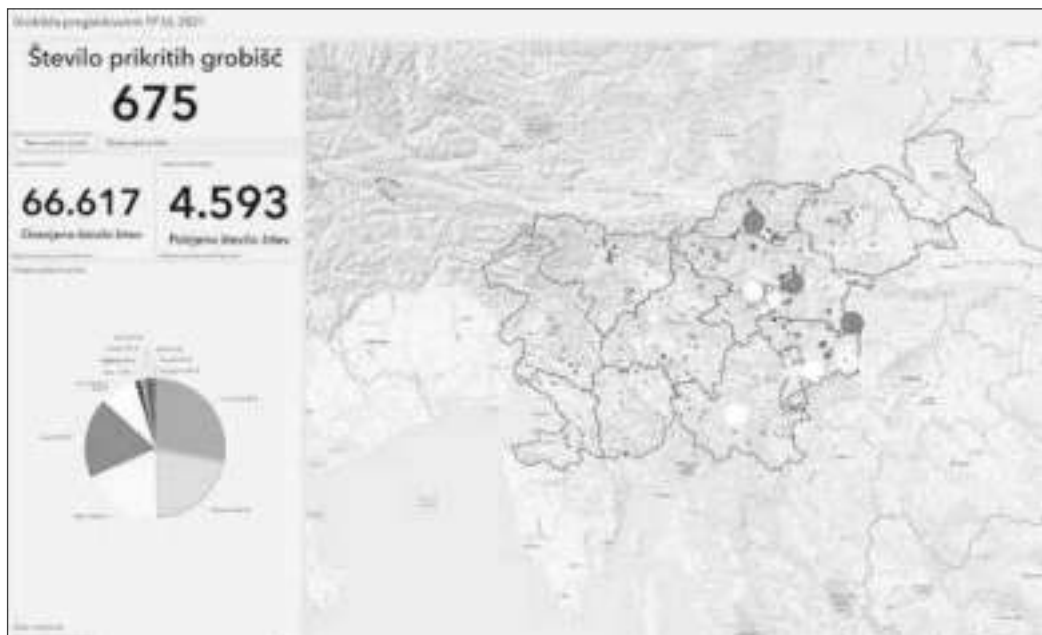
- Predlogi za nadgradnjo in izboljšave – analiza potrebe po podatkovni dopolnitvi ali izboljšavi pri vseh lokacijah (zapisih) in atributih. Zaradi neaktivnosti baze je v vmesnem obdobju prišlo do novih odkritij in spoznanj, zato je vsebinska izboljšava nujna.
- Pregled in zbiranje dodatnih virov in literature o prikritih vojnih grobiščih skupaj s poročili o sondiranjih in izkopih ter vsebinskoza dopolnjevanje baze prikritih vojnih grobišč.
- Sistematičena posodobitev podatkov o lokacijah prikritih grobišč (koordinate, parcele, katastrske občine ...), posodobitev oznak lokacij s sodobnimi kartografskimi orodji, posodobitev opisa lokacije in dostopa do nje. V letih, ko se baza ni posodabljala, so se v prostoru dogajale spremembe, nekaterih grobišč pa brez dodatnega opisa ni mogoče najti. Dodatna pProstorska identifikacije manjkajočih lokacij.

c) Zasnova in izdelava aplikacije v okolju ARCGis Online

- Zasnova novega nabora atributov za spremljanje prikritih vojnih grobišč¹⁸ s podrobnejšim opisom atributov. Na novo definirani atributi predstavljajo osnovo za izdelavo aplikacije.
- Dopolnitev in sinhronizacija podatkov z novo zasnovano strukturo baze prikritih vojnih grobišč na način, da so podatki prenosljivi in povezljivi z drugimi prostorskimi bazami.
- Zasnova in izdelava pregledovalnika podatkov in urejevalnika podatkov v okolju ArcGIS Online.

18 Lampič, Mikša, Vehar, *Nova podatkovna in prostorska baza*, 81–107.

- Uvoz posodobljenih podatkov in lokacij prikritih vojnih grobišč v novo vzpostavljeno platformo in povezava baze z nekaterimi izbranimi prostorskimi sloji.¹⁹

Slika 1: Osnovni prikaz v spletni platformi ArcGIS Online – pregledovalnik lokacij prikritih vojnih grobišč z osnovnim grafičnim analitičnim orodjem.

PODATKOVNA IN PROSTORSKA BAZA PRIKRITIH VOJNIH GROBIŠČ V OKOLJU ARCGIS ONLINE KOT PRIPOMOČEK ZA ZGODOVINSKO IN GEOGRAFSKO RAZISKOVALNO DELO

Predhodno predstavljene aktivnosti so se izvajale v obdobju med letoma 2020 in 2021, v letu 2022 pa se je začel izvajati tudi projekt Dopolnitev Evidence prikritih vojnih grobišč in Registra vojnih grobišč s podatki o prikritih vojnih grobiščih v podzemnih jamah v okviru Ciljnega raziskovalnega programa. S projektom bomo nadgradili spoznanja glede prisotnosti prikritih vojnih grobišč v podzemnih jamah (s pomočjo podrobnega pregleda

¹⁹ Prav tam.

Katastra jam), pripravili protokol za pregled in raziskovanje novih lokacij v jamah ter sistemsko uredili in dopolnili podatke Evidence prikritih vojnih grobišč (in posledično Registra vojnih grobišč). Terensko bmo podrobneje raziskali tudi 20 potencialnih lokacij iz Katastra jam ter jih dopolniti z ugotovitvami terenskih raziskav.

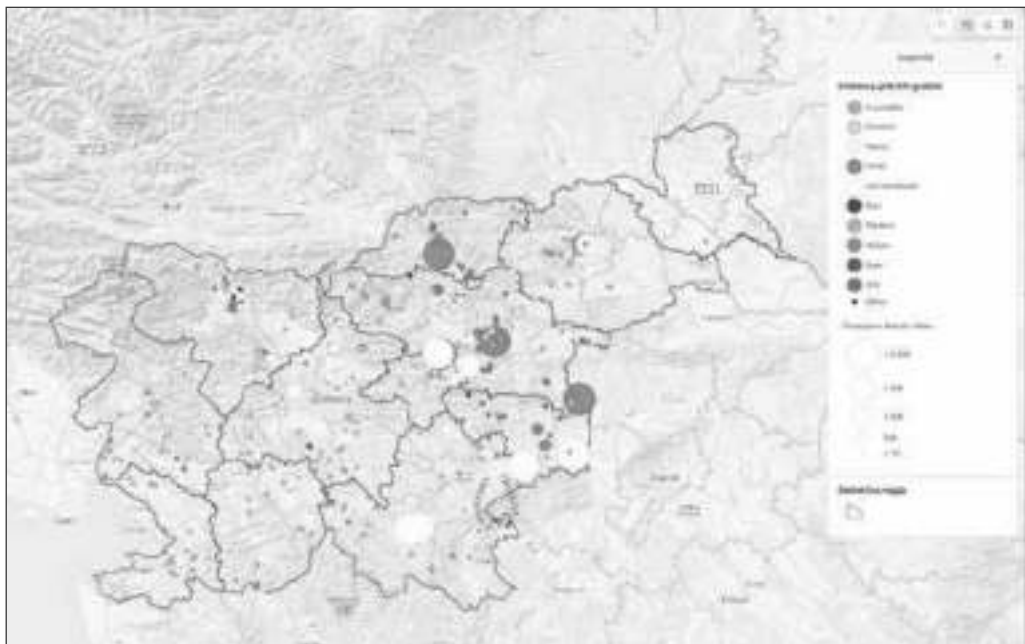
Posebej pa želimo predstaviti na novo vzpostavljeno orodje – spletno aplikacijo (ki vključuje tako izdelan urejevalnik podatkov kot tudi pregledovalnik) in njeno uporabno vrednost za raziskovanje, ki smo jo zasnovali in sooblikovali geografi in zgodovinarji. Na primeru obravnave prikritih vojnih grobišč predstavljamo rezultate interdisciplinarnega povezovanja, ki odpira možnosti za nadaljnje raziskovalno delo.

Za potrebe preprostejšega, preglednejšega in hitrejšega pregledovanja obstoječih in vnosa novih podatkov o prikritih grobiščih smo s pomočjo spletne platforme ArcGIS Online vzpostavili urejevalnik in pregledovalnik podatkovno-prostorske baze grobišč. Platforma ArcGIS omogoča urejanje in prikazovanje podatkovnih baz s pomočjo spleta ter dostop do podatkov vsakomur, ki ima pravice za njihov ogled ali urejanje. Omenjeno spletno orodje omogoča izdelavo in prikaze interaktivnih kart, preprost sproti vnos sprememb, vnos novih podatkov in novih lokacij grobišč. Dodatno funkcionalnost predstavlja tudi preprosto dodajanje fotografij in drugih dokumentov k vsaki posamezni enoti – lokaciji. Pomembna prednost orodja je, da ga lahko uporabljamo tudi neposredno na terenu (pametni telefon, tablica) ter tako sproti bodisi preverjamo ali pa dopolnjujemo podatke. Prikazi v aplikaciji uporabniku omogočajo kakovostne prostorske predstave in s tem zagotavljajo dobro komunikacijo med različnimi sodelujočimi o značilnostih in prostorski sliki grobišč.

Različni prostorski prikazi in osnovna analitika podatkov zagotavljajo kakovostnejšo strokovno in raziskovalno obravnavano širše problematike.

Osnovo predstavlja izdelalan spletni zemljevid, ki ga sestavljajo številni prostorski sloji: prikrita vojna grobišča, parcele, na katerih se grobišča nahajajo, občinske meje, meje regij. Prikazi grobišč so dodatno vizualizirani.

rani z barvo, kar dopolnjuje informacijo in kaže, npr. narodnost žrtev (npr. oranžna Hrvate, zelena Slovence ipd.). Velikost vsakega kroga prikazuje še ocenjeno število žrtev. Vse navedene prikaze lahko hitro spreminjamo in dopolnjujemo, prostorski in grafični prikazi se lahko prilagodijo potrebam uporabnikov.

Slika 2: Spletni zemljevid sestavljajo točkovni sloj lokacij grobišč, dodana pa sta še linijska sloja regijskih in občinskih mej. Primer spletnega zemljevida narodnosti žrtev.

Za širšo strokovno javnost in komunikacijo vsebine je velikega pomena vzpostavljen pregledovalnik podatkov, s pomočjo katerega vsebine (v našem primeru podatke, gradiva, fotografije prikritih vojnih grobišč) približamo uporabniku. ArcGIS pregledovalniki so torej namenjen široki uporabi, saj omogočajo preprost in interaktiven pregled podatkov v obliki spletnega zemljevida in drugih grafičnih prilog. Pregledovalnik za predstavitev prikritih vojnih grobišč sestavljajo trije sklopi (Slika 1):

- spletni zemljevid (omogoča preglede na ravni države, regije, občine ali pa posamezne lokacije grobišča),

- grafični prikazi (tortni in stolpični grafikoni), ki omogočajo tudi osnovno analitiko podatkov na različnih prostorskih ravneh (Slika 3) in
- numerični prikazi (število lokacij grobišč, ocenjeno število žrtev, potrjeno število žrtev).

Kot omenjeno, lahko tako načine in vrste prikazov spreminjamo (glede na razpoložljive podatke).

Slika 3: Pregledovalnik omogoča hitro seznanitev s podatki na različnih prostorskih ravneh – primer prikaza števila grobišč za izbrano statistično regijo.

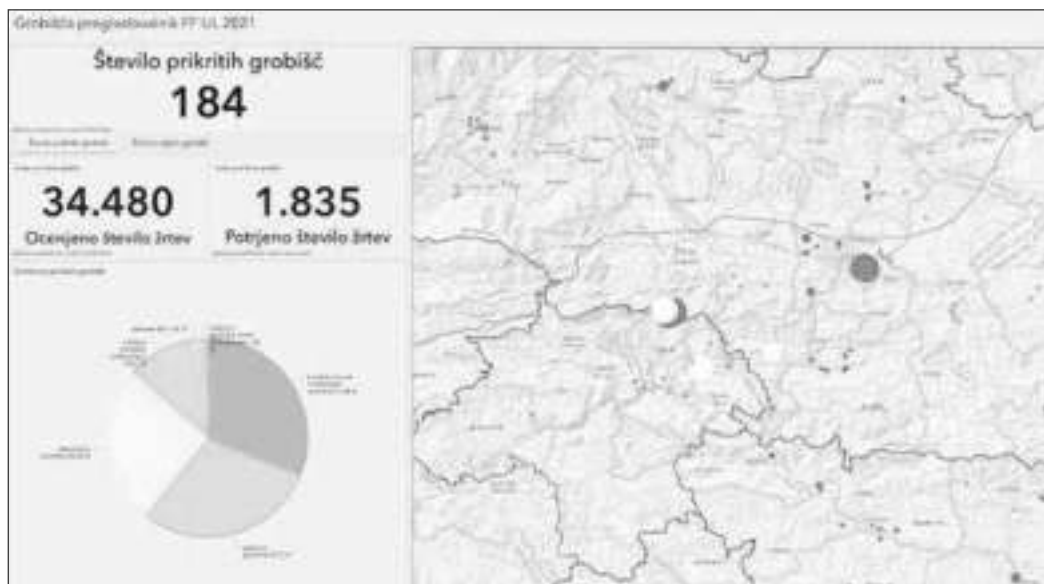
S klikom na lokacijo zemljevida si lahko ogledamo podatke (značilnosti, opise) posameznega grobišča. Hkrati se nam na zemljevidu prikažeta tudi območje in številka parcele, na kateri se nahaja evidentirano grobišče. Prikazati je mogoče tudi število grobišč v občini oziroma statistični regiji v obliki pojavnega okna (Slika 3). Na koncu pogovornega okna se prikažejo tudi fotografije območja, s klikom na tematske karte pa lahko tudi prilagajamo podlago našega spletnega zemljevida.

Slika 4: Na ravni posamezne lokacije pregledovalnik omogoča sočasni ogled atributov fotografij posameznega grobišča, parcelo grobišča, omogoča pa tudi menjavo podlage prikaza (topografska, satelitski posnetek, LIDAR ipd.).

Grafični prikazi znotraj pregledovalnika ponujajo preglede, kot so npr. tipi grobišč, zanesljivost lokacije, status žrtev in status grobišč.

Grafov za različne prikaze je več in se prekrivajo (Slika 6). Sočasno grafični prikazi omogočajo interakcijo s prikazom grobišč na zemljevidu, prikazom numeričnih vrednosti in prikazi drugih grafov (Slika 5). S klikom na določeno kategorijo grafičnega prikaza izbrane kategorije izoliramo. S klikom na izbrano kategorijo tipa grobišča – npr. »naravna jama« ter izbrano narodnost žrtev, npr. »Slovenci« se nam skladno z našim ukazom na zemljevidu izriše zeleno stanje – prikrita grobišča tipa naravna jama, kjer so žrtve Slovenci. Hkrati se prilagodi tudi numerični prikaz.

Slika 5: Grafični prikazi omogočajo interakcijo s prikazom grobišč na zemljevidu, prikazom numeričnih vrednosti in prikazi drugih grafov.

Slika 6: Različni grafični prikazi omogočajo tako osnovno analitiko podatkov kot tudi interakcijo s prikazom grobišč na zemljevidu.

Drugačna je vloga urejevalnika, ki je prvotno namenjen skrbniku baze, od leta 2021 je to Sektor za vojne grobove in grobišča Uprave RS za vojaško dediščino na ministrstvu za obrambo. Urejevalnik aplikacije omogoča dopolnjevanje podatkov, dodajanje novih lokacij grobiščin tudi prilog (fotografij) k posameznim lokacijam. Nudi več načinov iskanja podatkov, dopušča pa tudi pregled osnovnih podatkov za posamezno občino in statistično regijo. Osnovni način iskanja je klik na grobišče ali območje (npr. občina), izbrani element se obarva in odpre se pojavno okno, kjer lahko začnemo z urejanjem podatkov (Slika 7).

Slika 7: Označeni element – prikrto vojno grobišče se v urejevalniku obarva in odprto pojavno okno omogoča urejanje podatkov izbrane lokacije.

Za iskanje določenega grobišča, zelene občine ali regije (kjer si želimo ogledati lokacije in število prikritih grobišč) lahko uporabimo tudi iskalno vrstico. Iskano grobišče lahko najdemo na podlagi vnesenega imena (ali samo dela imena), identifikatorja (ID), naslova ali občine, v kateri se nahaja.

Novo vsebinsko in tehnično okolje platforme ArcGIS Online torej omogoča spremljanje, dopolnjevanje in nadgrajevanje baze prikritih vojnih grobišč. Aplikacije se lahko tako tehnično kot tudi vsebinsko nadgrajuje in dopolnjuje ter prilagaja potrebam različnih skupin uporabnikov. Podatki o prikritih vojnih grobiščih so prvič urejeni na način, ki poleg vsebinskega omogoča tudi prostorsko interpretacijo podatkov. Razširili smo obseg podatkov o grobiščih, ga vsebinsko izboljšali, predvsem pa poenostavili način spremljanja in evidentiranja podatkov. Namen lastnika in uprav-

ljavca baze je, da bo del podatkov na voljo tudi javnosti, prav tu pa vidimo dodatne možnosti za raziskovanje tudi v zgodovini in geografiji.

Uporabna vrednost te dragocene podatkovne in prostorske baze se bo okrepila tudi za raziskovalne namene, če se bo podatkovno še dopolnila, predvsem pa jo je treba aktualizirati z izsledki novih raziskav, sondiranj, izkopov in urejanj.

VIRI IN LITERATURA

Deželak Barič, Vida. *Rezultati projekta V6-1035. Pregled mrliških matičnih knjig za ugotovitve števila ter strukture žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Pravica do groba. Republika Slovenija in vojni grobovi : 5. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2021.

Ferenc, Mitja. »Huda jama je bila prehuda, po državi še vedno stotine neoznačenih grobišč: intervju z zgodovinarjem in članom komisije za odkrivanje prikritih grobišč Mitjo Ferencem.« Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/slovenija/huda-jama-je-bila-prehuda-po-drzavi-se-vedno-stotine-neoznacениh-grobisc/359553> (dostop: 25. avgust 2023).

Ferenc, Mitja. *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*. Celje: Muzej novejše zgodovine, 2005.

Lampič, Barbara, Mikša, Peter in Vehar, Maja. *Priprava elaborata in vsebinske nadgradnje obstoječe baze in aplikacije prikritih vojnih grobišč. Zaključno poročilo*. Ljubljana: Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2020.

Lampič, Barbara, Mikša Peter, Vehar Maja. »Nova podatkovna in prostorska baza prikritih vojnih grobišč kot podlaga za upravljanje registra vseh vojnih grobišč.« V: *Pravica do groba. 5. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč*, ur. Jože Dežman, 81–100. Ljubljana: Družina, 2021.

Lampič, Barbara, Rebernik, Lea. *Nadgradnja aplikacije prikrita vojna grobišča s podatki Registra vojnih grobišč. Zaključno poročilo*. Ljubljana: Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2021.

Mlakar, Boris. »Protirevolucionarni tabor in konec vojne.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1991*, ur. Jasna Fisher et al., 773–778. Ljubljana: Mladinska knjiga; Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Mlakar, Boris. »Usoda domobrancev.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1991*, ur. Jasna Fisher et al., 773-778. Ljubljana: Mladinska knjiga; Inštitut za novejšo zgodovino, 2005. Repe, Božo. *S puško in knjigo*. Ljubljana: Cankarjeva založba 2015.

Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev (ZPVG PŽ), Uradni list RS, št. 55/15 in 92/21. Dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO7211> (dostop: 25. avgust 2023).

Zakon o vojnih grobiščih, Uradni list RS, št. 65/03, 72/09 in 32/17. Dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?sop=2003-01-3144> (dostop: 12. maj 2023).

POVZETEK

Prispevek se nanaša na t. i. poveljne prikriti poboje in z njimi prikriti lokacije, kjer so bile žrtve pokopane – prikrita grobišča, ki so se v večini zgodila po koncu druge svetovne vojne tudi na ozemlju današnje Slovenije. Prikriti poveljni poboji so bili zaznamovani z nasiljem, mučenjem in masovnimi umori, ki so bili izvedeni nad civilisti, političnimi nasprotniki, vojaškimi ujetniki in drugimi, ki so bili označeni za sovražnike novega komunističnega režima. Poboji so bili izvedeni na različnih lokacijah (gozd, jame, rudniki, izkopi ...), večinoma daleč stran od oči javnosti, kar je prispevalo k njihovemu prikritju. Žrtve so bile lahko pokopane v masovnih grobiščih, kar je otežilo identifikacijo in dostop do informacij o tem, kaj se je dejansko zgodilo. Zaradi zapletenosti teh dogodkov in političnih razmer, ki so zaznamovale to obdobje, so bili poveljni prikriti poboji pogosto zanikani ali omalovaževani. Dolgo časa so ostali občutljiva tema, saj je bila preiskovanja otežena zaradi omejenega dostopa do arhivov in pričevanj ter političnega pritiska, ki je zadeval razkrivanje resnice. V zadnjih desetletjih so se začela prizadevanja za raziskovanje in dokumentiranje teh dogodkov, saj je pomembno, da se ohrani spomin na žrtve in resnico o preteklosti. Poveljni prikriti poboji so še vedno predmet raziskovanj, zgodovinskega razpravljanja in prizadevanj za spravo v družbi. V sklopu odkrivanja (po)vojnih pobojev leta 1945 (nekaj tudi že prej) se je med letoma 2002 in 2009 vzpostavila in urejala tudi obsežna podatkovna baza prikritih vojnih grobišč, ko je bilo prepoznanih, opisanih in večinoma tudi terensko preverjenih okoli 600 potencialnih lokacij. Po letu 2009 se je proces nadaljnega evidentiranja, dopolnjevanja in nadgradnje podatkovnega sloja skoraj ustavil, kljub številnim novim zgodovinskim dejstvom, posredovanim novim lokacijam prikritih grobišč ter rezultatom izkopavanj in sondiranja. Poleg neažurnosti podatkovnega dela baze so na njeno širšo uporabnost vplivale tudi nepovezljivost z drugimi bazami podatkov, terminološka nepoštenost, tehnološka okorelost aplikacije itd. Leta 2020 je prišlo do nadgradnje baze z analizo, sistematiziranjem in urejanjem obstoječih podatkov ter razvijanjem novega sistema spremljanja (prikritih) grobišč v okviru projektne naloge Priprava elaborata in vsebinske nadgradnje obstoječe baze in aplikacije prikritih vojnih gro-

bišč, kar je prineslo predlog nadgradnje oziroma posodobljen sistem za delovanje podatkovne in prostorske baze prikritih vojnih grobišč. Pri tem se je delo na novi bazi/aplikaciji osredotočilo predvsem na vidik obvladovanja in učinkovitega prostorskega prikaza različnih podatkov. V prispevku je podrobneje predstavljena vsebinska struktura nove baze z definiranim protokolom pridobivanja ter vnosa podatkov v aplikacijo. Predlog posodobljenega sistema spremljanja prikritih vojnih grobišč je bil razvit v okolju ArcGIS online. Z vizualnim gradivom so nazorno predstavljeni tudi urejanje in pregledovanje podatkov ter druge funkcije pregledovalnika in urejevalnika kar je – ob predpostavki, da bo t. i. »Podatkovna in prostorska baza prikritih vojnih grobišč« dostopna online – lahko dober pripomoček za zgodovinarje in geografe.

Kontakti avtorjev

Anton Arko, prof. ruščine in zgodovine, višji kustos, doktorski študent zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani

Slovenski šolski muzej

Plečnikov trg 1, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija

anton.arko@solskimuzej.si

Žiga Blaj, magister zgodovine, kustos, doktorski študent zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani

Zasavski muzej Trbovlje,

Ulica 1. junija 15, SI – 1420 Trbovlje, Slovenija

ziga.blaj@muzejZMT.si

Blaž Ermenc, mag. politologije – etničnih študij, doktorski študent zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani

Cigaletova 11, 1000 Ljubljana

blaz.ermenc@gmail.com

Barbara Lampič, Izr. prof., doktor

Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

barbara.lampic@ff.uni-lj.si

Peter Mikša, izr. prof., doktor

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
peter.miksa@ff.uni-lj.si

Monika Močnik, muzejska svetovalka, doktorska študentka zgodovine na
Filozofski fakulteti v Ljubljani

Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije
Celovška cesta 23, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija;
monika.mocnik@muzej-nz.si

Julija Šuligoj, mag. zgodovine, uni. dipl. francistka, doktorska študentka
zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani

Trnjava 40, 1225 Lukovica, Slovenija
julija.suligoj95@gmail.com

Ilinka Todorovski, uni. dipl. novinarka, doktorska študentka zgodovine na
Filozofski fakulteti v Ljubljani

Pleteršnikova ulica 12, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
ilinka.t@live.com

279

